

«Кыргыз Республикасында
гуманитардык билим берүүнү өзгөртүү»
ПРОГРАММАСЫ

А. Сапарбаев

СИНТАКСИСТИК ОКУУНУН НЕГИЗДЕРИ

Бишкек 1997

ББК 81.2 я73
С—19

Бул китеп «Кыргыз Республикасында гуманитардык билим берүүнү өзгөртүү» программасынын талаптарына ылайык «Кыргызстан — Сорос» фонду тарабынан чыгарылды.

Программанын спонсору — америкалык белгилүү финансист жана ойчул Жорж Сорос.

«Кыргызстан — Сорос» фонду бул китепке ой-пикирлерин, сындары менен сунуштарын айтуучуларга өз ыраазычылыгын билдирет.

Сапарбаев А.

С—19 Синтаксистик окуунун негиздери: Жогорку окуу жайларынын филол. фак. студенттери үчүн окуу китеби. — Б.: «Кыргызстан — Сорос» фонду, 1997. — 248 б.

ISBN 9967—11—011—2

Эмгек кыргыз тилиндеги орчундуу маселелердин бири синтаксистик катыштын табиятын ачып берүүгө багытталган. Ал, баарыдан мурда, жогорку окуу жайларынын филология факультеттеринин студенттерине арналат. Ошондой эле эмгекти кыргыз тили боюнча адистер, окутуучулар, аспиранттар, түрк тилдеринин салыштырма грамматикасын кыргыз тили боюнча мектептер, атайын орто жана жогорку окуу жайлары үчүн окуу китептерин түзүүчү окумуштуулар, методисттер кеңири пайдаланса болот.

ББК 81.2 я73
ISBN 9967—11—011 — 2

© Сапарбаев А.
© «Кыргызстан — Сорос» фонду

БАШ СӨЗ

Сиздерге сунуш кылынып жаткан бул окуу куралы кыргыз тилиндеги айкындооч мүчөлөргө мүнөздүү болгон синтаксистик катыштарга, алардын грамматикалык маанилерине, ички түзүлүшүнө, жасалыш, уюшулуш принциптерине арналып жазылды.

Иште каралган синтаксистик катыштар грамматикалык маанилери, грамматикалык жактан жабдылышы боюнча, б.а., семантика-структуралык өзгөчөлүктөрүнө карата объекттик, атрибутивдик жана бышыктык деп аталган түрлөргө ажыратылды.

Сүйлөмдөгү сөздөрдүн синтаксистик катыштарын аныктоонун принциптери белгиленди. Анда омоним конструкциялардын (грамматикалык түзүлүшү окшош, бирок синтаксистик катыш милдеттери ар башка болгон) синтаксистик катыштарынын ар башкалыгын аныктоонун семантикалык, структуралык жана синтаксистик катыш принциптери жөнүндө кеңири сөз болду.

Синтаксистик катыштар өз-өзүнчө главаларда каралып, алардын ар бир түрү грамматикалык маанилерине, түгөйлөрдүн грамматикалык түзүлүшүнө, категориалдык жана функционалдык бөтөнчөлүктөрүнө карата өз ара түрлөргө, майда топторго бөлүштүрүлдү. Ошонун негизинде аталган синтаксистик катыштардын бүтүндөй системасын уюштуруучу кыргыз тилиндеги грамматикалык каражаттардын (сөз формаларынын) жана сөз түркүмдөрүнүн семантика-грамматикалык бөтөнчөлүктөрүн, структуралык өзгөчөлүктөрүн системалуу түрдө ачып берүүгө аракет жасалды.

Демек, окуу куралында каралуучу негизги маселелер (объектилер) болуп сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрүнүн синтаксистик катыштары, алардын грамматикалык маанилери, ички түзүлүш өзгөчөлүктөрү эсептелинет да, алар (форма менен мазмун) өз ара ажырагыс тыгыз байланышта анализденет.

Иште каралган синтаксистик катыштар сүйлөмдүн курулуш материалы, анын негизги элементтери катары сүйлөмдүн тутумунда гана аныкталат. Демек, синтаксистик катыш жөнүндөгү окуунун көп жактуу теориялык жоболору, негиздери бүт бойдон сүйлөм жөнүндөгү окууга, анын грамматикалык маанилерин, ички түзүлүшүн, структуралык түрлөрүн үйрөнүүгө багытталат. Ошондуктан, синтаксистик катыштардын уюшулуш жолдорун, анын түрлөрүн, грамматикалык маанилерин (аткарган милдеттерин) аныктоого байланышкан принциптердин, закон ченемдүүлүктөрдүн жана эреже-аныктамалардын теориялык жоболорун иштеп чыгуу синтаксистик окуунун негизин түзөт.

Жыйынтыктап айтканда, бул окуу куралын жазууда төмөнкүдөй максаттар коюлду:

— кыргыз тилиндеги айкындооч мүчөлөрдүн синтаксистик катыштарынын уюшулуш жолдору, принциптери, алардын ар бир түрүнө мүнөздүү болгон грамматикалык маанилер, структуралык өзгөчөлүктөр жөнүндө системалуу түрдө толук маалымат берүү;

— сүйлөмдөгү сөздөрдүн синтаксистик катыштарын аныктоонун тиешелүү принциптерин иштеп чыгуу жана аларды (синтаксистик катыштагы конструкцияларды) ушул багытта семантика-структуралык жактан классификациялоо;

— синтаксистик катыштардагы түгөйлөрдү өз ара байланыштыруучу грамматикалык каражаттарды толук камтуу; алардын тигил же бул семантика-грамматикалык сөз топторуна тиешелүүлүгүн, башка сөз топтору менен байланыш-катыш түзүү өзгөчөлүктөрүн ачып көрсөтүү;

— грамматикалык маанилерине жана ага негизделген структуралык өзгөчөлүктөрүнө карата синтаксистик катыштын ар бир түрүн өз ара да ар кандай түрлөргө, топторго ажыратуу; бул боюнча кыргыз тил илиминдеги мурунку традициялык үлгүлөрдү илимий негизде жаңылоо жана аларга айрым бир толуктоолорду киргизүү;

— кыргыз тилиндеги аталган синтаксистик катыштардын структуралык үлгүлөрүн (моделдерин) толук камтуу аркылуу сөз түркүмдөрүнүн семантика-грамматикалык түзүлүшүн, алардын синтаксистик катыштарды уюштуруудагы ролун, ордун илимий- теориялык негизде ачып көрсөтүү.

Глава

СИНТАКСИСТИК КАТЫШ ЖАНА АНЫН ТҮРЛӨРҮ

§ 1. Жалпы мүнөздөмө

Синтаксистик эң кичине бирдик болуп эсептелген сөздөр сүйлөмдө өзүлөрү тиешелүү болгон сөз түркүмдөрүнүн категориалдык табиятына ылайык кандайдыр бир грамматикалык формаларда туруп, башка бир синтаксистик бирдиктер (сөздөр) менен байланышат да, белгилүү бир синтаксистик катышты, грамматикалык маанини пайда кылат. Сүйлөм тутумунда келген мындай толук маанилүү сөздөрдүн ортосундагы синтаксистик катыш алардын биринин экинчисине карата багыныңкылык абалын шарттап турган лексикалык маанилерине жана грамматикалык формаларына негизделет. Демек, сүйлөмдөгү сөздөрдүн синтаксистик катыштары алардын жекече алынган лексика-грамматикалык табияты аркылуу гана эмес, сүйлөмдө башка сөздөр менен болгон байланыш-катыш өзгөчөлүктөрүнүн бирдиги аркылуу аныкталат да, алардын бири — **маанилик жана грамматикалык жактан көз каранды абалдагысы** — **багыныңкы түгөй, экинчиси — маанилик жана грамматикалык жактан башкарып турган бөлүгү багындыруучу түгөй деп аталат.** Демек, синтаксистик катыш структуралык жактан өз ара лексика-грамматикалык байланыштагы «багыныңкы» жана «багындыруучу» деп аталган эки бөлүктөн же элементтен турат.

Ар кандай синтаксистик катыш белгилүү бир грамматикалык мааниге негизделген болот да, ошол маанинин өзгөчөлүгүнө жараша белгилүү бир сөз топторунун базасында калыпташып, алардын грамматикалык табиятына ылайык белгилүү бир форма-көрсөткүчтөр менен жабдылат. Демек, мындай өзгөчөлүктөр сүйлөмдүн структуралык элементтери катары эсептелген анын айкындооч мүчөлөрүнүн сүйлөмдө башка сөздөр менен болгон синтаксистик катыш мүнөздөрүнүн да ар башкалыгын ачык көрсөтөт. Ошого байланыштуу алар өз ара **объектилик катыш, атрибутивдик катыш жана бышыктоочтук катыш** деген түрлөргө ажыратылат.

Сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрүнүн мындай катыштык түрлөргө бөлүнүшү, баарыдан мурда, алардын ар бирине мүнөздүү болгон, биринен экинчисин айырмалай турган грамматикалык маанилерине негизделет. Демек, алардын грамматикалык маанилери катыштык маанилер катары да эсептелет жана ал өз кезегинде, жогоруда белгиленгендей, түгөйлөрдүн лексикалык маанилеринин негизинде пайда болот. Бирок мындан синтаксистик катыштагы түгөйлөрдүн ортосундагы лексикалык маани менен грамматикалык маани бирдей деген түшүнүк келип чыкпоого тийиш.

Лингвистикалык адабияттарда бул маанилер «тилдик семантика» жана «речтик семантика» деген терминдер менен белгиленет да, ошол эле учурда тилдик семантика «грамматикалык маани», «типтик (типовая) маани» же «синтаксистик маани» деп аталса, речтик семантика «лексикалык маани» же «конкреттүү синтаксистик бирдиктердин индивидуалдык мааниси» деп аталат.

Демек, синтаксистик катыштагы түгөйлөрдүн грамматикалык мааниси алардын өз ара катыш өзгөчөлүгүн шарттап турган сөз түркүмдөрүнүн категориалдык жалпы маанисине негизделет. Ал эми түгөйлөрдүн речтик же лексикалык мааниси өзүлөрү тиешелүү болуп турган сөз түркүмдөрүнүн категориалдык жалпы маанисине эмес, ошол сөздөрдүн лексикалык жеке

маанилерине негизделген болот. Мисалы, 1. Ачык асман; 2. Кышкы күн; 3. Он киши. Бул атрибутивдик катышта турган түгөйлөрдүн кептик маанилери ар биринин лексикалык тутумунун лексикалык маанилерине байланыштуу өзүнчө аныкталат. Айталы, биринчисинде заттын, көрүнүштүн абалы, экинчисинде тиешелүүлүгү, үчүнчүсүндө саны берилген.

Ал эми алардын грамматикалык маанилери түгөйлөр ар башка сөз түркүмдөрүнөн экендигине карабастан (сын атооч + зат, сан атооч + зат), грамматикалык маанилеринин курулуш мүнөзүнүн жалпылыгына байланыштуу бирдей грамматикалык мааниге ээ, б.а., атрибутивдик катыштагы конструкция катары каралат. Мындай ар башка сөз түркүмдөрүнүн грамматикалык маанилеринин жалпылыгы ошол сөз түркүмдөрүнүн же анын айрым бир лексикалык топторунун категориалдык жалпылыгы менен түшүндүрүлөт. Жогорку сөз айкашы тибинде берилген конструкциялардагы ар башка сөз түркүмдөрүнүн категориалдык жалпылыгы болуп алардын багыныңкы түгөйлөрүнүн зат атооч сөздөр менен ыкташуу формасында байланышуусу жана алар менен атрибутивдик катышты түзүшү эсептелинет.

Демек, **грамматикалык маани — синтаксистик бирдиктердин белгилүү бир деңгээлине тиешелүү болгон жалпы маани, ал лексикалык маанилердин жогорку деңгээлдеги абстракцияланышы, жалпыланышы.** Мына ушул өзгөчөлүгүнө байланыштуу синтаксистик бирдиктердин белгилүү бир деңгээлине тиешелүү болгон грамматикалык маани, жалпысынан, бир же айрым алынган сөз түркүмдөрүнүн лексика-грамматикалык табиятынын базасында уюшулганы менен, мындан сырткары категориалдык мүнөзү жагынан жалпы (грамматикалык табияты бирдей болгон) бир нечелеген сөз түркүмдөрүнө жана сөз топторуна да негизделет. Тагыраак айтканда, айрым бир синтаксистик катыштын уюшулушуна бир сөз түркүмүнүн системасына кирген бардык лексикалык топтор эмес, ал грамматикалык маанинин табиятына ылайык келген анын айрым гана топтору катышышы мүмкүн. Мисалы, атрибутивдик катыштын ыкташуу байланыш формасындагы негизги түрүнүн категориалдык базасы катары сын, сан атоочтор, атоочтуктар эсептелет да, калган сөз түркүмдөрүнүн ичинен ат атоочтун шилтеме, сын, сан атооч категориясындагы сурама ат атоочтор (*кандай машина, канча китеп, кайсы кыз ж.б.*) зат атоочтун кесипти, туугандыкты, нерсенин эмнеден жасалгандыгын билдирүүчү лексикалык топтору (*шофер жигит, саанчы кыз, түлкү тебетей ж.б.*) гана грамматикалык мааниси, б.а., синтаксистик катыш функциялары боюнча сын, сан атоочтор менен жалпылыкты түзөт.

Ошентип, грамматикалык маани өтө ар түрдүү мүнөздөгү лексикалык маанилердин системасынан туруп, ошонун эле өзүндө ар бир топтогу лексикалык маанилер жалпыланган, грамматикалык жактан абстракцияланган бир гана грамматикалык мааниге биригет.

Демек, кандай гана синтаксистик катыш болбосун, белгилүү бир грамматикалык маанинин же маанилердин айланасында топтоштурулган болот да, ошол маанини туюндуруучу сөз түркүмдөрү же сөз топтору менен алардын грамматикалык табияты аркылуу шартталуучу белгилүү бир грамматикалык каражаттардын бирдигинен турган принципте уюшулат. Ал эми айкындоочтук катыштын жогоруда көрсөтүлгөн түрлөрүн ушул өзгөчөлүктөрү боюнча кыскача төмөнкүдөй мүнөздөөгө болот.

1. Атрибутивдик катыш (латын тилинде *attributum* — «нерсенин, көрүнүштүн ажырагыс белгиси, касиети, же аныктооч» маанисинде колдонулат) сөз

айкашынын компоненттерине (түгөйлөрүнө) карата да, сүйлөмдүн аныктоочу менен аныкталгычына карата да колдонулуп, нерсе, зат менен анын ар түрдүү сапаттык, өн-түс, сыпат, сандык жана ушул мүнөздөгү кыйыр белгилеринин ортосундагы лексикалык маанилерге негизделет: **Мээрман эненин кызын ал. Атасы жаман уул мурун айтат. Өзү тойбос кайнага кимге кешик арттырат. Үйдү кырк эркек толтура албайт, бир аял толтурат. (М.)**

Мисалдардагы белгиленген сын атооч, атоочтук жана сан атооч сөздөр багындыруучу зат атоочторго карата ар кандай сапаттык, сандык маанилерде келгенине карабастан, бир гана грамматикалык маанини билдирип, өз ара атрибутивдик катышты түзүп турат.

Атрибутивдик катыштын дагы бир маанилик түрү катары заттын бир жакка таандык болуп айтылышы эсептелинет: *1. Келини жакшы үйдүн керегеси алтын. 2. Кедейдин байы буудай нандан шерине жейт. (М.) 3. Жаздай жүрүп, менин тапкан олжом ушул эски күрмө болду. (М.Э.)*

Мына ушундайча заттын, нерсенин ар түрдүү сапаттык, сандык белгилерин жана анын бир жакка таандык экендигин билдирүүчү маанилер атрибутивдик катыштын грамматикалык маанилери катары келет да, категориялык табияты боюнча ушул маанилерди туюндуруучу сөз түркүмдөрүнүн (сын, сан атооч, атоочтуктар жана зат атооч) базасында уюшулат. Ал эми грамматикалык жактан жалпысынан, аныктооч + зат атооч түрүндө келет.

2. Объектилик катыш (латын тилинде *objectum* — «предмет», «нерсе» деген маанини билдирет) кыймыл-аракеттин затка, нерсеге болгон катышына негизделет да, ушул маанилик өзгөчөлүгүнө байланыштуу объект менен, негизинен, этиш сөздөрдүн базасында уюшулат: *1. Бөрү атар уулду бөркүнөн тааны. 2. Эшигин көрүп, төрүнө өт, энесин көрүп, кызын ал. (М.)*

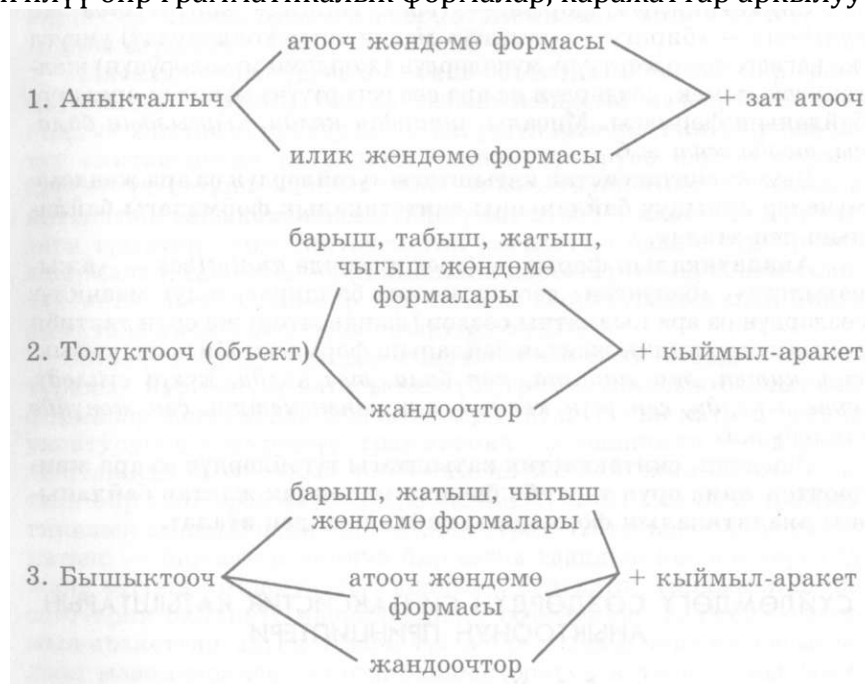
Мисалдардагы сүйлөмдүн баяндоочтору катары колдонулган этиш сөздөрдүн белгиленген объектилерге карата багытталышы объектилик катыштын грамматикалык мааниси катары келет.

3. Бышыктоочтук катыш кыймыл-аракеттин мезгил, орун, себеп, сыпат, максат, сан-өлчөм сыяктуу маанилерине карата болгон катыштары аркылуу уюшулат да, категориялык база катары тактооч менен этиш эсептелет. Ошондуктан, бышыктоочтук катыш лингвистикалык адабияттарда адвербиалдык (латынча *adverbium* — тактооч) катыш деп да аталат: *1. Азаматтын белгиси — азыраак сүйлөп, көп тыңшайт. 2. Какаганды бек мушта. 3. Адесизден алыс кач. (М.) 4. Жайлоодогу мал быйыл күздөөгө эрте түшкөн. (К.Ж.) 5. Баары бир түлкүгө аста- аста жакындай басып, тиги түшүнчүдөн бетер сүйлөп келатты. (Ч.А.)*

Мисалдардагы белгиленген тактооч сөздөр кыймыл-аракетке карата мезгил, өлчөм, мейкиндик-аралык, сыпат маанилеринде катыш жасап, аны менен бышыктоочтук катышты түзүп турат. Демек, айкындоочтук катыштын башка түрлөрүнө караганда, бышыктоочтук катыш өзүнүн грамматикалык маанилеринин алда канча кеңирилиги, ар тараптуулугу менен айырмаланат да, ушул өзгөчөлүгүнө байланыштуу тактоочтордун лексика-грамматикалык базасындагы көптөгөн башка сөз түркүмдөрү, сөз топтору аркылуу уюшулат. Ошентип, айкындоочтук катыштын түрлөрү өзүлөрүнүн грамматикалык маанилеринин бөтөнчөлүктөрүнө байланыштуу аныктооч (атрибут) + зат атооч, толуктооч (объект) + кыймыл-аракет жана бышыктооч +

кыймыл-аракет¹ түзүлүшүндө келет. Ал эми алардын өз ара мындай байланышы айкындоочтук катыштын ар бир түрүнүн (атрибутивдик, объектилик, бышыктоочтук) грамматикалык маани-мазмунуна негизделген төмөнкүдөй белгилүү бир грамматикалык формалар, каражаттар аркылуу ишке ашырылат.

Жогоруда көрсөтүлгөн сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрүнүн ар бирине тиешелүү болгон грамматикалык түзүлүшү жана сүйлөмдө алар байланышкан лексика-грамматикалык топтогу сөздөр (зат атооч, этиш) менен болгон бирдиги алардын ар биринин структуралык өзгөчөлүгүн түзөт. Демек, айкындоочтук катыштагы түгөйлөр өз ара а) жөндөмө формаларында, б) жандоочтор менен, в) эч кандай грамматикалык каражаттарсыз атооч жөндөмөнүн формасында туруп, багындыруучу түгөйгө карата төрчүл орун тартибинде келет да, маанилик жактан байланышат. Байланыштын мындай формалары өзүлөрүнүн категориалдык-грамматикалык табиятына байланыштуу, жалпысынан, синтетикалык жана аналитикалык форма деген сыяктуу эки түргө ажыратылат.

Синтетикалык форма — (грек тилинде *synthetikos* же *synthesis* — «биригүү», «түзүлүү» маанисинде колдонулат) уңгуга же негизге сөз өзгөртүүчү мүчөлөрдүн (жөндөмө мүчөлөрүнүн) жалгануусу, демек, сөздөрдүн өз ара сөз өзгөртүүчү мүчөлөр аркылуу байланыш формасы. Мисалы, *шаардан келди*, *кыргыздын баласы*, *тоодо өсөт ж.б.*

Демек, **синтаксистик катыштагы түгөйлөрдүн өз ара жөндөмө мүчөлөр аркылуу байланышы синтетикалык формадагы байланыш деп аталат.**

Аналитикалык форма — (грек тилинде *analytikos* — «ажыратылган», «бөлүнгөн» деген маанини билдирет) толук маанилүү сөздөрдүн өз ара кызматчы сөздөр (жандоочтор) же орун тартиби аркылуу маанилик жактан байланыш формасы. Мисалы, *кызыктуу китеп*, *эки машина*, *көп бала*, *тез келди*, *күлүп сүйлөдү*, *эртеси келди*, *сен үчүн келдим*, *ат менен кетти*, *сен жөнүндө сүйлөдү ж.б.*

¹ Объектилик жана бышыктоочтук катыштарда багындыруучу түгөй катары атооч сөздөр да келет. Бул жерде синтаксистик катыштар жөнүндө кыскача гана түшүнүк берилип жаткандыктан, аларды уюштуруучу негизги өзөк катары эсептелген этиш сөздөр (кыймыл-аракет) гана көрсөтүлдү.

Ошентип, синтаксистик катыштагы түгөйлөрдүн өз ара жандоочтор жана орун тартиби боюнча маанилик жактан байланышы аналитикалык формадагы байланыш деп аталат.

СҮЙЛӨМДӨГҮ СӨЗДӨРДҮН СИНТАКСИСТИК КАТЫШТАРЫН АНЫКТООНУН ПРИНЦИПТЕРИ

§ 2. Жалпы маалымат

Жогоруда белгиленгендей, сүйлөмдө толук маанилүү сөздөрдүн ортосундагы белгилүү бир синтаксистик катышка мүнөздүү болгон грамматикалык маани анын табиятына ылайык келген бүтүндөй бир форма-көрсөткүчтөрдүн системасы аркылуу ишке ашырылат. Мына ушундайча форма менен мазмундун өз ара диалектикалык ажырагыс түрдөгү биримдиги келип чыгат да, ошол форма-көрсөткүчтөрдүн системалык жыйындысы анын синтаксистик башка катыштардан айырмалоочу белгиси катары келип, анын структуралык бөтөнчөлүгүн, өз алдынчалыгын да шарттайт.

Синтаксистик катыштарды сырткы көрүнүшү (түзүлүшү) боюнча айырмалоо (классификациялоо) же таанып-билүү структуралык принцип деп аталат. Айталы, табыш жөндөмө формасында келген зат же заттык мааниге өткөн сөздөр өзүлөрүнүн грамматикалык табияты боюнча өтмө этиштерге башкарылып, кыймыл-аракет затка тике багытталган же затка бүтүндөй таралган грамматикалык маанини туюндурат да, объектилик катыштын бир түрү болгон тике объектилик катыштын туруктуу формасы катары келет: 1. *Жокту жок табат.* 2. *Кымызды ичкенге бер, кызды сураганга бер.* 3. *Жакшыны жатым дебе, жаманды өзүм дебе. (М.)*

Мисалда көрсөтүлгөндөй, тике объектинин бирден-бир грамматикалык формасы болгон табыш жөндөмө мүчөсү функционалдык жактан туруктуу болот да, ушул өзгөчөлүгүнө байланыштуу синтаксистик катыштын башка түрлөрүнө карата форма-көрсөткүч катары колдонулбайт. Ошондуктан тике объектилик катыштын **табыш жөндөмөсүндөгү зат атооч + өтмө этиш** тибиндеги түзүлүшү аны синтаксистик катыштын башка түрлөрүнөн айырмалап, таанылып-билинишинин көрсөткүчү болуп, анын синтаксистик катыштын бир түрү катары структуралык принципте аныкталышын толук түрдө шарттап турат.

Бирок кыргыз тилинде синтаксистик катыштардын структуралык көрсөткүчү катары келүүчү грамматикалык бардык эле формалар жогоркудай белгилүү бир синтаксистик катышты гана уюштуруучу конкреттүү грамматикалык маанинин чегинде калыпташкан эмес. Анын үстүнө тигил же бул синтаксистик катыш бир гана грамматикалык мааниден эмес, бир нече грамматикалык маанилердин бирдигинен турат. Айталы, атрибутивдик катыш — бир затты экинчи бир затка таандык кылып көрсөтүү жана заттын өтө ар түрдүү сапаттык, белгилик, сандык ж.б. касиеттерин билдирүү маанилеринен; объектилик катыш — кыймыл-аракеттин затка түздөн-түз жана кыйыр түрдөгү багытталыш маанилеринен; ал эми бышыктоочтук катыш — кыймыл-аракеттин мезгилдик, орундук, ар түрдүү белгилик ж.б. абалдарын, кырдаалдарын билдирүү маанилеринен турат.

Демек, бир эле синтаксистик катыш, жогоруда көрсөтүлгөндөй, бир нече грамматикалык маанилерге ээ экендигине, жана бир эле грамматикалык маанинин бир нече грамматикалык формалар аркылуу берилишине байланыштуу көпчүлүк синтаксистик катыштар бир нече грамматикалык форма-көрсөткүчтөр, лексикалык ар башка топтогу сөздөр аркылуу уюшулушу, тескерисинче, бир эле форма-көрсөткүч бир нече синтаксистик катыштардын материалдык базасы катары келиши мүмкүн.

Мисалы, кыймыл-аракетке карата багыттык, орундук, маани мейкиндик жөндөмө формалары аркылуу же **чейин, бери, баштап** ж.б. жандоочтор аркылуу берилет, бирок ушул эле формалар заттык, объектилик, мезгилдик маанилерди да уюштурат.

Демек, мына ушунун өзү сүйлөмдөгү сөздөрдүн синтаксистик катыштарын аныктоодо структуралык принциптин жетишсиз экендигин ачык көрсөтөт. Ошондуктан сүйлөмдү, анын структуралык элементтери болуп эсептелген сүйлөм мүчөлөрүн алардын грамматикалык табиятын терең өздөштүрүүдө бул принциптен сырткары **семантикалык, позициялык** сыяктуу жана башка принциптерге таянуу зарылдыгы туулат. Ал эми сүйлөмдөгү сөздөрдүн синтаксистик катыштарын аныктоодо мындай ар түрдүү принциптерди негиз катары алуу синтаксистик катыштардын, алардын түрлөрүнүн ар биринин бөтөнчөлүгүнө, грамматикалык маанилеринин, ал маанилерди туюндуруучу лексикалык сөз топторунун, синтаксистик катыштагы сөздөрдү өз ара байланыштыруучу форма-көрсөткүчтөрдүн өтө ар түрдүүлүгүнө, көп жактуулугуна тыгыз байланыштуу.

Ошентип, сүйлөмдөгү сөздөрдүн синтаксистик катыштарын аныктоодо, аларды бири-биринен айырмалоодо структуралык принцип бардык учурда эле негиз катары эсептелбейт. Анткени тигил же бул синтаксистик катышты уюштуруунун системасына кирген анын структуралык элементтеринин синтаксистик катыштын башка түрүнө карата болгон табияты, мүнөзү (катышы) бирдей болбойт. Алардын айрымдары бир эле синтаксистик катышка тиешелүү болбостон, башка да ар түрдүү синтаксистик катыштардын структуралык форма-көрсөткүчтөрү катары келиши мүмкүн. Мисалы: I 1) *Ал жакында жаңы кызматка көтөрүлүптүр* — 2) *Атаң Шамбет экөө кызматка чогуу кеткен*. II 1) *Бүгүн Шамбеттен кат келди* — 2) *Бүгүн Шайыр айылдан келди*. III 1) *Жакында эле аны менен сен жөнүндө сүйлөштүм* — 2) *Айша отургандарга кичи пейилдик менен кайрылды* — 3) *Алар кыр менен жогору чыгып бара жатышты*.

Берилген сүйлөмдөрдөгү структуралык жактан эч айырмаланбаган бирдей эле конструкциялар синтаксистик ар башка катыштарда турат. Тагыраак айтканда, биринчи, экинчи учурларда биринчи сүйлөмдөрдөгү барыш, чыгыш жөндөмө формасында турган зат атоочтор (*кызматка, Шамбеттен*) кыймыл аракетке карата объектилик катышта келсе, экинчи мисалдардагы ошол эле формадагы сөздөр (*кызматка, айылдан*) кыймыл-аракетке карата бышыктоочтук катышты түзүп турат. Ал эми үчүнчү учурда менен жандоочтук сөз тизмектери кыймыл-аракетке карата биринчи сүйлөмдө объектилик, экинчисинде сыпат бышыктоочтук, үчүнчү сүйлөмдө орун бышыктоочтук катыштарда келди.

Демек, грамматикалык түзүлүшү бирдей болгону менен, функционалдык көп жактуулугу алардын синтаксистик катыштарынын структуралык жактан аныкталышына мүмкүнчүлүк бербейт. Мындай учурда синтаксистик катышты түзүп турган түгөйлөрдүн өз ара шартташкан мүнөздөгү ички грамматикалык маанилери же биринин маанилик артыкчылыгы негиз катары алынат да, алардын ортосундагы синтаксистик катыш структурасы боюнча эмес, семантикасы боюнча аныкталат. Ошондуктан мындай конструкцияларды синтаксистик катыш мүнөзүнө карата түрлөргө ажыратууда алардын семантикасы биринчи орунга чыгат да, структурасы экинчи планда каралат.

Ал эми айрым бир учурларда сүйлөмдөгү толук маанилүү сөздөрдүн синтаксистик катыштары алардын структуралык өзгөчөлүктөрү аркылуу да аныкталышы мүмкүн. Мындай учурда синтаксистик катыштын уюшулушунун

структуралык негизи катары эсептелген грамматикалык каражаттар синтаксистик катыштын башка бир маанилик түрүнүн структуралык көрсөткүчү катары келбейт. Мисалы, 1. — Ананчы, — деп Сарымсаков Кулжандан мурун жооп берди. (Н.Б.) 2. Эми силер үч күндөн кийин чыккыла. (А.Т.) 3. Оо, бир аздан соң тынчтыкты баягы чүкөдөй кемпир бузду. (Ш.Ү.) 4. Чоң арышы. менен арбаңдай аттап, эшикке карай жөнөдү. (А.Т.) 5. Аксакалдарды ал үйүн көздөй баштады. (Т.С.) 6. Балакурман коймок эмес, бирок чарчагандыктан урганын токтотту. (М.Э.) 7. Аттын көркү жалында, кыздын көркү чачында. 2. Ачуунун даамын татпаган таттуунун даамын биле албайт. (М.)

Мисалдардагы мезгил, орун, себеп атрибутивдик катыштардын уюшулушу алардын структуралык негиздери же көрсөткүчтөрү катары келген **мурун, кийин, соң, карай, көздөй, -ган + дык + тан, -нын + ы** сыяктуу каражаттар аркылуу ишке ашырылган. Анткени алар толук маанилүү сөздөрдү өз ара байланыштыруучу грамматикалык каражат же форма катары гана эсептелбестен, алардын ортосундагы мезгилге, мейкиндикке, орунга карай багыт алуу, бир жакка таандык болуу сыяктуу синтаксистик тигил же бул катыштын негизин түзгөн грамматикалык маанилерди түздөн-түз шарттап турат. Бул, баарыдан мурда, алардын синтаксистик катышты түзүп турган элементтердин (түгөйлөрдүн) ичинен маанилик жактан басымдуулугу, активдүүлүгү менен айырмаланып, өзүлөрү тиешелүү болуп айтылган толук маанилүү сөздөрдү багындыруучу түгөйгө карата тигил же бул грамматикалык мааниде (синтаксистик катышта) багыттап турушу менен түшүндүрүлөт. Бул — бир. Экинчиден, мындай грамматикалык каражаттар кандай гана кырдаалда, кандай гана контекстте келбесин, синтаксистик- катыштык маанилери дайыма туруктуу болот. Ошондуктан алар

синтаксистик катыштын башка түрлөрүнө форма-көрсөткүч катары келбейт.

Демек, мындай конструкциялардын синтаксистик катыштарынын аныкталышы алардын структуралык өзгөчөлүктөрүнө негизделет да, мында алардын структуралык жагы биринчи планга, ал эми ошол структуралык негиздер аркылуу аныкталуучу анын семантикасы экинчи планга чыгат.

Ошентип, синтаксистик башка бирдиктер сыяктуу эле сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрүнө тиешелүү болгон объектилик, атрибутивдик жана бышыктоочтук катыштар да белгилүү бир түзүлүштө келип, ошол түзүлүш өзгөчөлүгүнө ылайык белгилүү бир мазмунга ээ болгонуна, б.а., форма менен мазмундун диалектикалык ажырагыс бирдигинен турганына карабастан, алардын түгөйлөрүнүн ортосундагы синтаксистик катыштарын аныктоодо кээде семантикалык принцип жетекчиликке алынса, башка бир учурда структуралык принцип эске алынат. Мына ушул кырдаалдарга байланыштуу сүйлөмдөгү сөздөрдүн синтаксистик катыштарын (айкындоочтук) бири-бирине тыгыз байланыштуу болгон жана бирин экинчиси шарттап туруучу **семантикалык, структуралык** жана **синтаксистик катыш принциптердин** негизинде аныктоонун зарылдыгы бардай.

§ 3. Семантикалык принцип

Сүйлөмдөгү сөздөрдүн синтаксистик катыштарын аныктоонун семантикалык принциби анын структуралык принцибине караганда өзүнүн абстракттуулугу, көп жагынан логикалык мүнөздө боло тургандыгы менен айырмаланып, алардын (сүйлөмдөгү сөздөрдүн) синтаксистик катыш функцияларын аныктоодо көптөгөн критерийлерди талап кылуучу алда канча татаал процесс болуп эсептелет. Мындай татаалдык, баарыдан мурда, бирдей түзүлүштөгү сүйлөм мүчөлөрүнүн функционалдык ар түрдүүлүгүнөн улам аларды бири-биринен айырмалоо үчүн колдонулуучу критерийлердин көптүгү менен түшүндүрүлөт.

Сүйлөмдүн тутумуна кирген сөздөрдүн грамматикалык мааниси жеке алганда көп учурда абстракттуу, жалпыланган мүнөздө болуп, анын конкреттештирилиши көп жагынан аларды башкарып турган сөздөр аркылуу шартталат. Бул айрыкча грамматикалык мааниси туруктуу бир структура аркылуу аныкталбаган же анча ачык болбогон сөздөрдө айкын сезилет.

Демек, семантикалык принциптин ушул өзгөчөлүгү ага объект катары түзүлүшү жагынан окшош, бирок синтаксистик катыш мүнөздөрү ар башка болгон сөздөрдүн алынышын шарттайт.

Кыргыз тилинде семантикалык принциптин негизинде аныкталуучу синтаксистик катыштагы конструкцияларды түзүлүшү жагынан төмөнкүдөй мүнөздө топтоштурууга болот:

1. Мейкиндик жөндөмө формасындагы (барыш, жатыш, чыгыш) сөздөр + кыймыл-аракет же атооч сөздөр.

2. Жандоочтук сөз тизмектери + кыймыл-аракет же атооч сөздөр.

1. Сүйлөмдөгү сөздөрдүн синтаксистик катыштарын аныктоонун семантикалык принциби кыргыз тилинде грамматикалык мүнөзү боюнча, негизинен, башкаруу байланышынын барыш, жатыш, чыгыш жөндөмө формалары аркылуу этиш же атооч сөздөргө башкарылган, аны менен тигил же бул синтаксистик катышта келген конструкцияларга мүнөздүү. Анткени мейкиндик жөндөмө формаларында турган сөздөр сүйлөмдө багындыруучу түгөйлөргө карата бирдей же туруктуу грамматикалык мааниде эмес, ар түрдүү грамматикалык маанилерде колдонулушу мүмкүн. Тагыраак айтканда, алар бирде заттык-объектилик, бирде орундук, дагы бир учурда мезгилдик же дагы башка маанилерде келет. Демек, мейкиндик жөндөмө формаларында турган сөздөрдүн багындыруучу түгөйгө карата болгон жогоркудай ар түрдүү маанилери бир эле синтаксистик катыштын табиятына сыйбайт. Демек, структуралык жактан окшош, бирок синтаксистик катыш мүнөздөрү ар башка болгон конструкциялардын мына ушул өзгөчөлүгү алардын синтаксистик милдеттерин структуралык жактан аныктоого мүмкүндүк бербейт. Ошондуктан мындай түзүлүштөгү конструкциялардын синтаксистик катыштары кээде багыныңкы түгөйлөрдүн семантикасы аркылуу аныкталса, кээде багындыруучу түгөйлөрдүн семантикасы аркылуу аныкталышы мүмкүн.

а) Кыргыз тилинде этиш же атооч сөздөргө башкарылган мейкиндик жөндөмө формаларындагы сөздөрдүн лексикалык маанилери, жалпысынан, объектилик жана бышыктоочтук катыштардын грамматикалык маанилери менен байланыштуу болот. Ал эми алардын синтаксистик тигил же бул функцияны аткарылышы жогоруда аталган синтаксистик катыштардын грамматикалык маанилерине көз каранды.

Объектилик катыштын грамматикалык мааниси — кыймыл-аракет багытталган заттын атын билдирүү, б.а., кыймыл-аракетке карата заттык,

объектилик мааниде катыш жасоо. Демек, сүйлөмдө барыш, жатыш, чыгыш жөндөмөлөрүнүн формасында турган сөздөрдүн толуктоочтук функциясы алардын заттык, объектилик мааниде колдонулушу аркылуу аныкталат: 1. *Коркпогондон өзүң корк.* 2. *Өзүң билбесең, билгенден ук.* 3. *Элге жагам десең, элди сүйө бил.* 4. *Жакшы сөз күндөн жылуу.* (М.)

Сүйлөмдөрдөгү этиштик жана атоочтук баяндоочторго башкарылган барыш, жатыш, чыгыш жөндөмө формаларындагы сөздөр кимден? кимге? эмнеден? деген суроолорго жооп берип, заттык, объектилик мааниде колдонулду. Демек, объектилик катыштын грамматикалык маанисине ылайык келген мындай семантикадагы сөздөр сүйлөмдө багындыруучу түгөйгө карата объектилик функцияны аткарат.

Ал эми бышыктоочтук катыштын грамматикалык мааниси боюнча алып караганда барыш, жатыш, чыгыш жөндөмөлөрүнүн формасында турган сөздөр сүйлөмдүн баяндоочуна карата заттык, объектилик эмес, орундук, мезгилдик же дагы башка маанилерде байланышат. Бышыктоочтук катыштын грамматикалык табиятына тиешелүү болгон бул маанилер жогорку жөндөмөлөрдө турган сөздөрдүн семантикалары аркылуу аныкталат: 1. *Ушуларды. айтып акылдашмакка атам Кулу калпага кетти.* (М.А.) 2. *Ала-Тоо жайда салкын, кышта жылуу.* (М.Ал.) 3. *Жашыңда берсин мээнетти, карыганда берсин дөөлөттү.* (Ш.) 4. *Чубатуудагы аттардын саны кыркка жетти.* 5. *Өйдөдөн өгүз өлбөйт, ылдыйдан араба сынбайт.* (М.)

Мисалдардагы атоочтук жана этиштик баяндоочтор аркылуу башкарылып турган мейкиндик жөндөмө формаларындагы сөздөрдүн максат, мезгил, сан-өлчөм, орун бышыктоочтук функцияларда колдонулушу алардын бышыктоочтук катыштын грамматикалык маанилерине ылайык келген жеке лексикалык маанилери аркылуу шартталып турат.

б) Мейкиндик жөндөмө формаларындагы сөздөрдүн сүйлөмдө өзүлөрү башкарылып турган сөздөргө карата болгон синтаксистик катыштары багындыруучу түгөй катары келген ошол этиш сөздөрдүн семантикасы аркылуу да аныкталат.

Кыргыз тилинде этиштер ар түрдүү мааниде колдонулат. Алардын айрымдары орундук-багыттык маанилерди билдирсе, айрымдары абалдык, кээси эмоциялык, сезимдик ж.б. маанилерди билдирет. Демек, этиштердин мына ушундай маанилик өзгөчөлүктөрү өзүлөрү башкарып турган мейкиндик жөндөмө формаларындагы сөздөрдүн тигил же бул грамматикалык мааниде колдонулушун шарттайт. Тагыраак айтканда, эгерде мейкиндик жөндөмө формаларындагы сөздөр орундук-багыттык маанидеги **кел, кет, отур, жат, кир, жөнө, бас, жибер** сыяктуу этиш сөздөргө башкарылса, негизинен, орундук же багыттык мааниде колдонулуп, аларга адатта орун бышыктоочтук катышта келет.

Ал эми бул сөздөр орундук-багыттык маанидеги эмес, статикалык, психикалык абал, эмоциялык, сезүү, сүйлөө аракеттери сыяктуу маанилердеги этиш сөздөргө же атоочторго башкарылса, көпчүлүк учурда затты, нерсени атоо маанисинде келет да, багындыруучу түгөйгө объектилик катышта болот. Салыштырыңыз: 1. *Мен шаарга барам. Ушундай кооз шаарга кантип сыймыктанбайсың!* 2. *Ала-Тоону жердеген кыргыз деген элден келдим. Кыргыз деген элден айланайын.* 3. *Ал ректордо отурат. Ал ректордо чоң билим бар.*

Мисалдардагы бирдей грамматикалык формадагы (мейкиндик жөндөмөлөрүндөгү) сөздөрдүн биринчи учурларда бышыктоочтук, экинчи

учурларда объектилик катышта келиши аларды башкарып турган этиш сөздөрдүн семантикасына түздөн-түз байланыштуу экени ачык көрүнүп турат.

Ошентип, грамматикалык түзүлүшү бирдей, б.а. мейкиндик жөндөмө формалары аркылуу башкаруу байланыш формасында уюшулган конструкциялардын синтаксистик катыштары (объектилик, бышыктоочтук) бирде багыныңкы, бирде, багындыруучу түгөйлөрдүн семантикасы аркылуу аныкталат.

2. Сүйлөмдөгү толук маанилүү сөздөрдүн синтаксистик катыштарынын семантикалык принципте аныкталышы жандоочтук түзүлүштөгү конструкцияларга да мүнөздүү. Анткени мындай түзүлүштөгү конструкциялардын синтаксистик катыштары көпчүлүк учурларда жандоочтордун семантикасы аркылуу аныкталса да, айрым бир учурларда жандоочтор тизмектеле айтылган толук маанилүү сөздөрдүн семантикасына байланыштуу аныкталышы мүмкүн. Мындай жандоочтун сүйлөм тутумундагы грамматикалык мааниси бүдөмүк, абстракттуу мүнөздө болот да, маанилик жактан өзү тутумдашып турган толук маанилүү сөздөргө көз каранды абалда келет. Мындай учурда жандоочтор толук маанилүү сөздөрдү өз ара байланыштыруучу жана алардын ортосундагы синтаксистик катыштарды грамматикалык жактан кошумча түрдө жабдып, жөнгө салып туруучу аналитикалык форма- көрсөткүч катары кызмат аткарат. Демек, мындай конструкциялар синтаксистик функциялары боюнча көп түрдүү болот да, алардын синтаксистик катыштары, жогоруда көрсөтүлгөндөй, жандоочтор тутумдашып турган толук маанилүү сөздөрдүн семантикасы аркылуу аныкталат. Мына ушул өзгөчөлүктөрүнө, тагыраак айтканда, синтаксистик катыш мүнөздөрүнө карата жандоочтук түзүлүштөгү конструкцияларды өз ара төмөнкүдөй топторго бөлүштүрүүгө болот:

а) Объектилик жана бышыктоочтук катыштардагы жандоочтук конструкциялар.

б) Мезгил жана орун бышыктоочтук катыштардагы жандоочтук конструкциялар.

в) Объектилик жана бышыктоочтук катыштардагы конструкциялар үчүн, менен, боюнча, караганда, көрө жандоочтору аркылуу уюшулат да, кыйыр объектилик катыштагы табияты боюнча, негизинен, бирдей мүнөзгө ээ. Тагыраак айтканда, мындай жандоочтор сүйлөмдө заттык, нерселик маанидеги сөздөр менен айтылып, алардын багындыруучу түгөйгө карата болгон кыйыр объектилик катышын грамматикалык жактан кошумча түрдө жабдып турат: 1. *Улуусу мени менен тең чамалуу. (М.Э.)* 2. *Мен үчүн айылдын чеги темир жол. («КМ»)* 3. *Алымжандын айтуусу боюнча аны болуштукунан күтмөкмүн. (М.Э.)* 4. *Ачка отургандан көрө айранга нан сындырып жеген жакшы. (М.)* 5. *Айга караганда кун жакшы, асманга караганда жер жакшы. («УС»)*

Мисалдардагы белгиленген жандоочтук сөз тизмектеринин багындыруучу түгөйлөргө карата болгон кыйыр объектилик катышы ошол жандоочтор тиешелүү болуп айтылган толук маанилүү сөздөрдүн заттык, нерселик семантикалары аркылуу шартталып турат.

Ал эми ушул эле жандоочтордун бышыктоочтук катыштагы синтаксистик функциялары саал башкача мүнөзгө ээ. Тагыраак айтканда, менен жандоочу өзү тутумдаша айтылган сөздөрдүн семантикасына байланыштуу сыпат бышыктоочтук катыштагы конструкциясынын аналитикалык формасы катары

келет: 1. *Какшык менен кеп айтып кадырымды сындырдың. 2. Кыябы менен иш кылып, кыйланын көөнүн тындырган. («Манас».)*

Башка бир учурда орун бышыктоочтук катыштагы толук маанилүү сөздөрдү өз ара байланыштырат: 1. *Кыдыңдаган көк эшектин үстүндө ээн талаа менен жалгыз кетип баратам. (М.Э.) 2. Таштан ташка урунуп, жулкунган дарыя жээги менен Закия экөөбүз жылаңаяк басып келе жаттык. (А.Тек.) 3. Койлорду Жамат экөөбүз кокту менен өйдө тиреп айдап баратканбыз. (М. Э.)*

Мисалдардагы менен жандоочу мейкиндик, орун маанилериндеги сөздөр менен тутумдашып, аларды кыймыл-аракетке карата орун, жай маанилеринде багыттап турат.

Боюнча, көрө, караганда жандоочтору мезгил маанисиндеги сөздөр менен тизмектелип айтылып, багындыруучу түгөйлөргө карата мезгил бышыктоочтук катыштын форма-көрсөткүчү катары келет: 1. *Сатарбек кечээкиге караганда бүгүн эмнегедир эрте ойгонду. (Ш. А.) 2. Токтоназар ошол кеткен боюнча экинчи кайрылбады. («АТ») 3. Былтыркыга караганда быйыл жаз кеч келди. Мурдагыдан көрө аттар сокого кыйла көнүп, бир калыпка түшүп калгандай. (М.Э.)*

б) Мезгил жана орун бышыктоочтук катыштардагы конструкциялар **чейин, дейре, ары, бери, баштап, тартып** жандоочтору аркылуу уюшулат. Мындай конструкциялардын синтаксистик катыштарынын аныкталышы бир жактуу мүнөзгө ээ. Тагыраак айтканда, мындагы жандоочтор сүйлөм тутумундагы мезгил маанисинде колдонулган сөздөр менен тизмектеле айтылат да, алардын багындыруучу түгөй менен байланыштыруучу формасы катары келип, ошонун эле өзүндө грамматикалык маанилерди толуктап, тактап турат: 1. *Эки жылдан бери ушул биздин селодо врач. (К.Ж.) 2. Мен Беккулга түшкө чейин келип калам деп эскертип койгом. (М.Э.) 3. Ашуунун белинен түшкөндөн тартып суу көрүнбөй калды. (Ч.А.) 4. Эртеңден ары апийимдин кыруусуна чыкпай турган болдук. (М.Э.) 5. Мага сиздин кечигип келүүңүз бүгүндөн баштап бештен белгилүү. («АТ») 6. Менин сүйгөн жигитим армияда, эмдиги күзгө дейре келет. (К.Ж.)*

Мындай түзүлүштөгү жандоочтук сөз тизмектеринин багындыруучу түгөйлөргө карата болгон мезгилдик катыштары ачык, так, конкреттүү мүнөздө болот.

Ушул эле жандоочтор башка бир учурда орун, жай, аралык, мейкиндик маанилериндеги сөздөр менен тутумдаша айтылып, аларды багындыруучу түгөй менен ушул эле маанилерде байланыштырат. Демек, толук маанилүү сөздөрдүн ортосундагы синтаксистик катыш багыныңкы түгөй катары келип түшкөн сөздүн семантикасы аркылуу аныкталат: 1. *Ак-Суудан тартып Кыргызсайга чейин жөө кишиге бир күндүк жол. (М.Э.) 2. Каркырадан баштап жердин чети көрүнө баштады. (М.Э.) 3. Кеген менен Каркырадан ары бир мелтирегген жазыкта жүрүп келебиз. (М.Э.) 4. Кыргызсайдан бери мындай жерди көрбөгөн сыяктуубуз. 5. — Караколго дейре нече күндүк жол, — деп керексиз жерден сурап койдум. (М.Э.)*

Мына ошентип, сүйлөмдө жандоочтук сөз тизмектеринин багындыруучу түгөйлөргө карата болгон синтаксистик катыштарынын семантикалык принципте аныкталышы мейкиндик жөндөмө формалары аркылуу уюшулган конструкциялардан айырмалуу. Анткени жандоочтук сөз тизмектеринин синтаксистик катыштары ошол жандоочтор тутумдаша айтылып, багыныңкы түгөй катары келген толук маанилүү сөздөрдүн семантикасы аркылуу гана аныкталса, мейкиндик жөндөмө формалары аркылуу уюшулган конструкцияларда эки жактуу — бир учурда багыныңкы түгөйлөрдүн

семантикасы жетекчиликке алынса, башка бир учурда багындыруучу этиш сөздөрдүн семантикасы чечүүчү ролду ойнойт.

§ 4. Структуралык принцип

Кыргыз тилинде сүйлөмдөгү толук маанилүү сөздөрдү өз ара байланыштыруучу айрым бир каражаттар өзүнүн грамматикалык мааниси, табияты боюнча белгилүү бир сүйлөм мүчөлөрүнүн синтаксистик функцияларын аныктоочу туруктуу грамматикалык форма катары келет. Мындай грамматикалык формалар, биринчиден, өзүлөрү байланыштырып турган толук маанилүү сөздөрдүн өз ара грамматикалык маанисин туюндуруучу, билдирүүчү туруктуу структуралык каражат болсо, экинчиден, аны синтаксистик башка катыштардан айырмалоочу белги-көрсөткүч да болуп эсептелет. Үчүнчүдөн, алар сүйлөмдө өзүлөрү жалганып же тизмектеле айтылган сөздөрдү башка сөздөр менен байланыштыруучу форма катары келүү менен, алардын ортосундагы белгилүү бир синтаксистик катышты шарттайт. Мындайда алардын грамматикалык маанилери ачык, так, конкреттүү болуп, катыштык конструкциянын калган элементтерине маанилик жактан көз каранды абалда келбестен, өз алдынчалыгын дайыма сактайт. Ошондуктан катыштык мүнөзү боюнча туруктуу келип, кандай гана сөз тизмегинде, контекстте келбесин, өзүлөрүнүн табигый синтаксистик функциясын гана аткарат. Демек, мындай конструкциялардын синтаксистик катыш функциялары структуралык жактан аныкталат да, алар калган конструкциялардан өзүлөрүнүн моносемиялуулугу, б.а., синтаксистик башка катыштар үчүн структуралык көрсөткүч катары келбестиги менен кескин айырмаланат.

Кыргыз тилинде мындай конструкцияларды структуралык жана функционалдык жактан төмөнкүдөй бөлүштүрүүгө болот:

1) Атрибутивдик катыштагы конструкция — илик жөндөмө формасындагы зат атооч + таандык уланды формасындагы зат атооч: 1. *Менин + энем — менин + ырысым.* 2. *Биздин + элибиз — боорукер, меймандос эл.* 3. *Силердин + жериңер абдан кооз.* 4. *Сенин + балаң өзүңө жакшы.* 5. *Жылкынын + көркү желеде, баланын + көркү энеде.* 6. *Жаш баланын + элпеге жакшы.*

Маанилик жактан затты үч жактын бирине таандык кылып көрсөтүүчү мындай структурадагы сөздөрдүн сүйлөмдөгү жападан жалгыз синтаксистик милдети — атрибутивдик катыш.

Кыргыз тилинде атрибутивдик катыштын өзүнчө бир структуралык түрүн уюштуруучу -нын + таандык уланды формаларынын айрым бир шарттарда түшүрүлүп берилиши мүмкүн: 1. *Жигит (-тин) + пири — Шаймерден; Кой(-дун) + пири — Чолпон ата; Жылкы(-нын) + пири — Камбар ата.* 2. *Шыбак(-тын) + түбү шырп этет, камыш(-тын) + түбү кылт этет.* 3. *Биздин + мектеп(-ибиз) кыштактын четинде.*

Бирок мындай учурларда алардын бир түгөйүнүн формасынын толук берилиши зарыл түрдөгү норма болгондуктан, алар маанилик жактан да, функционалдык жана структуралык жактан да эч өзгөрүүгө учурабайт.

2) Обьектилик катыштагы конструкция — табыш жөндөмө формасындагы зат атооч + өтмө этиш: 1. *Эсин + сыйласаң, итине сөөк сал.* 2. *Баланы жашынан, аялды + башынан тарбияла.* 3. *Малды + баксаң, миң болот.* 4. *Тил албасты + жумшаганча, тына-тына өзүң бар. (М.) ж.б.*

Маанилик жактан кыймыл-аракеттин затка тикелей багытталганын же бүт тараганын билдирет. Бул маани тике обьектилик катыштын грамматикалык мааниси катары келет да, табыш жөндөмө формасындагы зат атооч менен өтмө этиштен турган бул конструкциянын сүйлөмдөгү жалгыз синтаксистик милдети тике обьектилик катыш болуп эсептелет.

Кыргыз тилинде объектилик катыштын өзүнчө бир түрү болгон тике объектилик катыштын структуралык форма-көрсөткүчү катары эсептелген табыш жөндөмө формасынын түшүрүлүп берилиши мүмкүн: 1. *Бир ок менен эки коён + атам дебе.* 2. *Тамчы тама берсе, таш + жарат.* 4. *Төө + алып жатып, козу + сураба.* (М.)

Мындай учурларда тике толуктоочтогу табыш жөндөмө формасынын түшүрүлүп айтылышы ал башкарылып турган өтмө этиштин мааниси аркылуу белгилүү болуп турат жана анын өтмө этишке карата болгон синтаксистик катыш мүнөзүнө доо кетпейт.

3) **Себеп бышыктоочтук катыштагы конструкция — ган + дык + тан (фонетикалык варианттары менен) формасындагы атоочтук + этиш:** 1. *Кийинки кездери шаарга такай каттай баштагандыктан, + өзү да бир түрдүү болуп өзгөрө баштады.* (А.С.) 2. *Түрдүү азап тартып, муңдуу болгондор, өлгөнү тирилип, өчкөн оту тамгандай, сүйүнгөндүктөн + ыйлашып да жиберешти.* (К.Ж.) 3. *Мурун тааныш болбогондуктан + Сатарбек отургандар менен сыпаа гана учурашты.* (Ш.А.)

Маанилик жактан кыймыл-аракеттин пайда болуш себебин билдирүүчү мындай конструкция дайыма себеп бышыктоочтук катыштын системасында гана колдонулат да, себептик маанисинин ачыктыгы, тактыгы боюнча катыштык башка эквиваленттеринен (башка үлгүдө жасалган себеп бышыктоочтук конструкциялардан) айырмаланып турат. Көп учурларда **-ган + себептүү + этиш** структурасындагы себеп бышыктоочтук конструкциялар менен синонимдеш келет. Салыштырыңыз: *Ооругандыктан ишке барган жок — Ооруган себептүү ишке барган жок. Катуу чарчагандыктан уктап калды — Катуу чарчаган себептүү уктап калды ж.б.*

Бирок кепте колдонулушунун ийкемдүүлүгү, активдүүлүгү боюнча анын биринчи түгөйү (**-гак + дык + тан**) айырмаланып турат.

4) **Мезгил бышыктоочтук катыштагы конструкция — мурун, кийин, замат, соң, илгери, сайын, жандоочтору + этиш:** 1- *Бая үркүндөн мурун биз тиги Кочкордо экенде ушинтип сайрачу.* (С.Ө.) 2. *Окууну бүткөндөн кийин ооруп калып, больницада жаттым.* (Н.Б.) 3. *Бир аздан соң сабашкандарды болуш тыйды.* (Ш.Ү.) 4. *Сизди мындан жети жыл илгери бир көргөм.* (А.С.) 5. *Кайра ошол замат жүзүнөн кыйналуу белгисин таза шыпырыл таштады.* (С.Ө.) 6. *Күлүк ат чапкан сайын арбытат.* (М.) 7. *Болбосо, сенден мурун ачып окумак элем.* (К.Ж.)

Жогоруда жандоочтор мезгилдик маанилерине байланыштуу өзүлөрү тизмектеле айтылган толук маанилүү сөздөрдүн кыймыл-аракетке карата мезгил бышыктоочтук катышта келишин шарттап турат. Кыргыз тилинде **соң, кийин** жандоочторунун өтө сейрек учурларда себеп бышыктоочтук конструкциянын формасы катары келген факультативдүү көрүнүшүн эске албаганда, алар калган бардык учурларда мезгил бышыктоочтук катышты уюштуруунун эн активдүү каражаттары болуп эсептелет.

5) **Орун бышыктоочтук катыштагы конструкция — көздөй, карай жандоочтору + этиш:** 1. *Тышка чыксам, Акмолдонун кою сайды бойлоп төмөн карай жайпап бараткан экен.* (М.Э.) 2. *Аңгыча танкалардан чыккан октор токойду көздөй кыпкызыл жалын болуп учуп жатты.* (Ч.А.)

Мындай конструкциялардын структуралык элементтеринин ичинен **көздөй, карай** жандоочторунун багыттык маанилери алда канча артыкчылык кылат да, ушул маани орун бышыктоочтук катыштын грамматикалык мааниси катары келет. Экинчиден, мындай жандоочтор бардык эле этиштерге эмес, өзүлөрүнүн

семантикасына ылайык багыттык маанидеги этиштерге гана башкарылып, алардын орун бышыктоочтук катыш мааниси багындыруучу түгөй катары келип түшкөн ошол этиштердин семантикасы менен өтмө катар шартталып турат. Ошондуктан мындай конструкциялардын грамматикалык мааниси ары туруктуу, ары ачык, так болот да, ушул өзгөчөлүгү алардын синтаксистик катыш мүнөзүнүн структуралык жактан аныкталышына негиз түзөт.

Тегинде жандоочтор кызматчы сөздөрдүн системасына киргени менен, өзүнчө бир грамматикалык спецификага ээ сөз түркүмү катары сүйлөм тутумундагы сөздөрдү байланыштыруучу синтаксистик башка каражаттарга караганда сүйлөмдө эки тараптуу кызмат аткарат. Биринчиден, жандоочтор сүйлөмдөгү толук маанилүү сөздөрдү өз ара байланыштыруучу аналитикалык форма катары кызмат аткаrsa, экинчиден, алардын ортосундагы синтаксистик катышты шарттоочу маанинин «формасы» катары да келет. Демек, бул жагынан алганда, жогоруда белгиленген мезгилдик, багыттык маанидеги жандоочтор өзүлөрү катышкан конструкциялардын семантика-структуралык негизин түзөт.

Ошентип, сүйлөмдөгү сөздөрдүн синтаксистик катыштарынын структуралык принципте аныкталышы, баарыдан мурда, толук маанилүү сөздөрдү өз ара байланыштыруучу форма- көрсөткүчтөр менен тыгыз байланыштуу болуп, биринчиден, алардын грамматикалык маанилеринин конкреттүүлүгүнө, туруктуулугуна жана функционалдык моносемиялуулугуна негизделет. Экинчиден, алар башкарылып турган багындыруучу түгөйлөрдүн семантика-структуралык табияты менен да кошумча түрдө шартталып турат. Буга жогорудагы атрибутивдик жана объектилик конструкциялардын багындыруучу түгөйлөрүнүн таандык уланды формасында келиши жана өтмө этиштер аркылуу уюшулушу, ошондой эле орун бышыктоочтук катыштагы жандоочтук конструкциянын багындыруучу түгөйүнүн милдетин мүнөздүү түрдө багыттык маанидеги этиш сөздөрдүн аткарышы ж.б. мисал боло алат.

§ 5. Синтаксистик катыш принциби

Сүйлөм тутумунда турган сөздөр, жогоруда көрсөтүлгөндөй, башка бир сөздөр менен өзүлөрүнүн семантикалык, структуралык (формалдык) өзгөчөлүктөрүнө карай байланышып, кандайдыр бир синтаксистик катышта келет да, тигил же бул сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарат. Мындайда жогоруда көрсөтүлгөн семантикалык жана структуралык жагдайлар белгилүү бир грамматикалык маанилерди уюштуруучу негиз катары эсептелип, ошол грамматикалык маанилерге ылайык келген синтаксистик тигил же бул катыштын (сүйлөм мүчөсүнүн) милдетин да шарттап, анын формасы, белгиси катары келет.

Демек, сүйлөмдөгү сөздөрдүн милдетин аныктоодо кандай гана принциптерге (семантикалык, структуралык) таянылбасын, баары бир бул процесс синтаксистик катыш өзгөчөлүктөрү аркылуу ишке ашат. Анткени сүйлөмдөгү сөздөрдүн белгилүү бир сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткаруудагы жекече алынган категориалдык спецификасы анын башка сүйлөм мүчөсүнөн болгон өзгөчөлүгү, айырмачылыгы да ошол синтаксистик катыш бөтөнчөлүгү аркылуу аныкталат. Демек, **синтаксистик катыш дегенибиз, негизинен, багыныңкы байланыштагы синтаксистик бирдиктерге, айрыкча сүйлөм мүчөлөрүнө тиешелүү болгон, аларды грамматикалык маанилерине байланыштуу синтаксистик милдеттерин дифференциациялоочу грамматикалык категория.**

Мына ушул жагынан алганда, синтаксистик катыш сүйлөмдөгү сөздөрдү сүйлөм мүчөлөрү катары аныктоонун бардык принциптерин, ал принциптердин келип чыгышын шарттаган форма-мазмунду өз кучагына камтыган кеңири түшүнүк.

Ал эми синтаксистик катыш принциби башка принциптердин табиятына ылайык келбеген айрым бир грамматикалык түзүлүштөгү сүйлөм мүчөлөрүн аныктоодо негиз, таяныч катары колдонулуучу шарттуу түрдөгү аталыш. Шарттуу түрдө алынган бул принцип сүйлөмдө бири экинчиси менен эч кандай грамматикалык каражаттарсыз маанилик жана орун тартиби боюнча гана байланышып, байланыштын ыкташуу формасында турган сөздөрдүн синтаксистик милдеттерин аныктоодо колдонулушу мүмкүн.

Кыргыз тилинде байланыштын бул формасы сын, сан атоочтор менен тактоочтор, этиштин атоочтук жана чакчыл деп аталган функционалдык формалары сыяктуу сөз өзгөртүүчү категорияга ээ болбогон сөз түркүмдөрүнө, ошондой эле зат атооч менен ат атоочтордун айрым лексикалык топторуна мүнөздүү. Бул сөз түркүмдөрү лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрүнө, лексика-грамматикалык табиятына байланыштуу сүйлөмдө ар түрдүү лексикалык топтогу сөздөр, сөз түркүмдөрү менен байланыш катыш жасашы мүмкүн.

Мына ушул өзгөчөлүгүнө байланыштуу ыкташуу байланышында келген сөздөрдү сүйлөмдө өздөрү байланыш түзүп турган багындыруучу сөздүн лексика-грамматикалык мүнөзүнө карата, жалпысынан, **атоочтук ыкташуу** жана **этиштик ыкташуу** деп эки чоң топко бөлүүгө болот.

Ыкташуу байланышын мындай түрлөргө ажыратуу, биринчиден, ага катышкан сөз түркүмдөрүнүн грамматикалык структурасын, ролун, ордун белгилөөгө байланыштуу болсо, экинчиден, эн негиздүүсү, сүйлөмдөгү сөздөрдүн ортосундагы синтаксистик катыш өзгөчөлүктөрүн өздөштүрүү, окуп-үйрөнүү маселесине байланышкан жалпы грамматикалык талаптардын зарылдыгынан келип чыккан.

Демек, атоочтук жана этиштик ыкташуулар өзүлөрүнүн структуралык элементтери боюнча да, маанилик жана синтаксистик катыш мүнөздөрү боюнча да синтаксистик бирдей көрүнүштөр эмес. Айталы, атоочтук ыкташуулардын структуралык негизин, жалпысынан алганда, сын, сан атоочтордун, атоочтуктардын, зат атооч жана ат атоочтордун айрым лексикалык топторунун негизинен, зат атоочко карата болгон катышы түзөт: 1. *Жакшы адам жатык болот, жаман адам жашык болот.* 2. *Алты. аял азага барса, ар ким өз арманын айтат.* 3. *Олтурган кыз орун табат.* 4. *Тигил баланы карачы.* 5. *Бир убакта суусар тебетейчен, үстүндө нооту тышталган түлкү ичиги бар адам кирип келди.*

Ал эми этиштик ыкташуулардын структуралык негизин тактоочтор менен чакчылдардын, сын, сан атоочтор менен ат атоочтордун айрым маанилик топторунун кыймыл-аракетке карата болгон катышы түзөт: 1. *Жылуу сүйлөсөң, жылан ийинден чыгат.* 2. *Жети өлчөп, бир кес.* 3. *Ары баспай, бери бас, өйдө качпай, ылдый кач.* 4. *Энесин сагынган бала эчкирип ыйлайт.* 5. *Канча какшап айтсам да, кайрылып кулак какпадың.*

Ал эми мындай байланыштагы сөздөрдүн синтаксистик милдеттери алардын семантикасы, же болбосо грамматикалык бул же тигил каражаттардын мүнөзү аркылуу эмес, ыкташуу формасында турган сөздөрдүн затка же кыймыл-аракетке болгон синтаксистик катыш өзгөчөлүктөрү менен аныкталат. Тагыраак айтканда, байланыштын ыкташуу формасында турган сөздөрдүн же сөз тизмектеринин сүйлөмдө зат же заттык маанидеги сөздөргө болгон катышы атрибутивдик катышка негиз болот да, ал эми алардын кыймыл-аракетке карата болгон катышы адвербиалдык же бышыктоочтук катыштын негизин түзөт: 1. *Көпкөн жигит көп сүйлөйт, чечен жигит эп сүйлөйт.* 2. *Жакшы ат жоого калтырбайт, жакшы адам доого калтырбайт.* 3. *Ал мурун ушул айылда жашачу.* 4. *Он чакты адамдан бирден топ түзүлдү.* 5. *Илгери суусар тебетей бир аттын кунуна барабар болгон.*

Мисалдардагы затка карата ыкташып байланышкан сөздөр атрибутивдик катыштын өзгөчө бир формасы, белгиси катары келет.

Ал эми төмөнкү мисалдардагы кыймыл-аракетке карата ыкташкан сөздөр бышыктоочтук катыштын форма-мазмуну менен шартталып турат: 1. *Кыргызча таптак сүйлөдү.* 2. *Эмнегедир, коркконсун турам.* 3. *Балдарың кайда кеткен?* 4. *Нысапсызга кашык салсаң, беш ууртайт.*

Айрым бир учурда бир эле сөз сүйлөмдөгү кыймыл-аракетке же затка болгон байланышына карай синтаксистик ар башка катышта келиши мүмкүн:

1. 1) *Орусча анча билбейм.* — 2) *Бирок орусча китепти окуй алам.*
2. 1) *Самолет бийик учту.* — 2) *Бийик үйлөр салынды.*
3. 1) *Тушум мол алынды.* — 2) *Эгинден мол тушум алынды.*
4. 1) *Бала он келди.* — 2) *Он бала келди ж.б.*

Мисалдардын биринчи учурунда ыкташкан сөздөр этишке тиешелүү болуп, бышыктоочтук катышта келсе, экинчи учурларда затка тиешелүүлүгүнө байланыштуу атрибутивдик катышта колдонулду.

Жыйынтыктап айтканда, сүйлөмдө мындай катышта келген сөздөрдүн синтаксистик милдетин аныктоодо синтаксистик катыш принциби жетекчиликке алынат.

Глава

ОБЪЕКТИЛИК КАТЫШ

§ 6. Объектилик катыш, анын грамматикалык мааниси жана түзүлүшү

Синтаксистик катыштын бул түрү анын башка түрлөрүнөн айырмаланып, сүйлөмдө заттык, нерселик маанидеги сөздөрдүн кыймыл-аракетке карата объектилик мааниде колдонулушу менен шартталат.

Демек, объектилик катыш семантика-грамматикалык жактан багыныңкы түгөй катары эсептелген нерселик жана заттык маанидеги сөздөр менен багындыруучу түгөй болуп түшүүчү кыймыл-аракеттин бирдигинен турган конструкция аркылуу уюшулат да, бири экинчисине карата заттык, объектилик мааниде катыш жасайт. 1. *Жаанда калган шүүдүрүмдөн коркпойт.* 2. *Жаман тондуу күрөшкө тойбойт, жаман аттуу жарышка тойбойт.* (М.) 3. *Кийин эс тартып чоңойгондо, мен бул теректердин сырын түшүндүм.* (Ч.А.) 4. *Өз башыңды доого берсең да, жолдошуңду доого бербей.* (М.)

Объектилик конструкциялардын мисалдарда белгиленген багыныңкы түгөйлөрү (**шүүдүрүмдөн, күрөшкө, жарышка, сырын, башыңды, жолдошуңду**) коркпойт, тойбойт, түшүндүм, берсең, бербей деген багындыруучу этиш сөздөр менен объектилик катышты түзүп турат.

Кыргыз тилинде объектилик катыштын жогоркудай түрдө (**зат + кыймыл + аракет**) уюшулушу мүнөздүү көрүнүш болуп эсептелгени менен, кээде алардын багындыруучу түгөйү катары атооч сөздөрдүн да колдонулган учурлары кездешет: 1. *Жакшы жаныңа жолдош, жаман малыңа жолдош.* (М.) 2. *Айланасы кырка тоолор менен курчалган бул өрөөн карагай-арчага, токойго бай.* (К.О.) 3. *Ар кимдин жүргөн жери өзүнө мисир.* (М.)

Мындай түзүлүштөгү объектилик катыштын багындыруучу атоочтук түгөйлөрү сүйлөмдө баяндоочтук милдет аткарат да, мындай көрүнүш, негизинен, макал-ылакаптарга мүнөздүү келет. Анткени аларда тоодой ойду томуктай сөзгө батыруу принцибинен улам этиштик баяндоочтор түшүрүлүп, анын ордуна функционалдык жактан трансформацияланган атооч сөздөр ээлейт. Ошентип, синтаксистик катыштын бул түрү сүйлөмдөгү заттык, нерселик маанидеги сөздөрдүн кыймыл-аракет же айрым атооч сөздөргө карата объектилик мааниде колдонулушуна негизделет да, анын түгөйлөрү өз ара белгилүү бир грамматикалык форма-көрсөткүчтөр аркылуу байланышат.

Кыргыз тилинде объектилик катыштын грамматикалык маанисин шарттоочу мындай форма-көрсөткүчтөр катары, баарыдан мурда, анын багыныңкы түгөйлөрүнүн затты, нерсени билдирүүчү спецификасына ылайык келүүчү кыйыр жөндөмө формалары (барыш, табыш, жатыш, чыгыш жөндөмө формалары) эсептелет: 1. *Алкы бузуктан алыс жүр.* 2. *Шайыр кишиге шапалак тийбейт.* (М.) 3. *Мүмкүн, кызы күлүп кулкусун, ыйлап жашын төккөндүр.* (Ш.С.) 4. *Жылкыда өт жок, жыланда бут жок.* (М.)

Объектилик катыштагы багыныңкы түгөйлөрдүн багындыруучу менен болгон байланыш-катыштарын шарттап туруучу форма-көрсөткүчтөр катары менен, жөнүндө, тууралуу, жараша, көрө, караганда, туурасында, боюнча, үчүн деген сыяктуу жандоочтор да колдонулушу мүмкүн: 1. *Карагат сыя менен арабча жазылган кагазды кыйналып жатып окуп берди.* (К.А.) 2. *Эшегине жараша тушагы.* 3. *Тооктордун эсеби жөнүндө эмнени айтмак элем.* (Т.С.) 4. *Жумушчулар*

учун толгон нерселерди камдайт. (Ч.А.) 5. Ошол сиз айткан иш тууралуу сйлөшсөм дедим эле, жолдош председатель. («КМ») 6. Сатарбек иши боюнча бир ай командировкада болду. (Ш.А.) 7. Сенин азыркы берген уюңдан көрө менин ошондогу тогуз ышкыным артык, болуш. (К.О.)

Демек, объектилик катыш өзүнүн грамматикалык табиятына жана маанисине (объектилик) байланыштуу, жогоруда көрсөтүлгөндөй, белгилүү бир структуралык негиздердин системасынан турат да, ошол спецификалык өзгөчөлүгүнө жараша **кимге? эмнеге? кайсыга? кимди? эмнени? кайсыны? кимде? эмнеде? кимден? эмнеден?** жана **ким жөнүндө? эмне жөнүндө? ким тууралуу? эмне тууралуу? ким үчүн? эмне үчүн?** деген сыяктуу суроолорго жооп болуп түшөт. Демек, объектилик катыштын маанилик жана структуралык ушул табияты анын багыныңкы түгөйлөрүнүн зат атооч сөздөрдөн болушун талап кылат: 1. *Ажарга баалап, Козубекке бир эшек, уч зээр акча, бир пуд жүгөрү ун берди.* (К.Б.) 2. *Калпанын жайын толугу менен Дүйшөналыдан уктум а туну.* (С.Ө.) 3. *Кедейге окууну тагдыр ыраа көрбөптүр.* (К.Б.) 4. *Балага ата менен энеден кымбат эмне бар.* (К.Ж.)

Ал эми башка сөз түркүмдөрүнүн кыймыл-аракет же айрым бир атооч сөздөргө карата объектилик катышта келиши алардын табигый мүнөздөгү грамматикалык табияты менен шартталбаган, кыйыр жөндөмө формаларын кабыл алуу аркылуу ишке ашкан синтаксистик туунду функциясы болуп эсептелет: 1. *Мына, сенден ажыраган таш каарыган ысыктан, томуктурган сууктан өттүм.* (С.Ө.) 2. *Бирок жалтанган жокмун андан.* (Ж.М.) 3. *Бул жерде көптөн бери киши жашабагандыгынан кабар берет.* («АТ»)

Мына ушундайча объектилик катыштын грамматикалык мааниси багыныңкы түгөйлөрдүн кыймыл-аракет жана айрым бир атооч сөздөр менен болгон заттык, объектилик катыштарына негизделет. Багыныңкы түгөйлөрдүн заттык, объектилик семантикасы алардын багындыруучу түгөй менен кыйыр жөндөмө формалары (иликтен башка) жана жандоочтор аркылуу байланышын шарттап турат. Демек, объектилик катыштын грамматикалык мааниси жана анын түзүлүшү өз ара шартташкан мүнөздө болуп, ушул кырдаалдар алардын белгилүү бир сөз түркүмдөрүнүн базасында уюшулушуна негиз түзөт.

Бирок объектилик катышта багыныңкы түгөйлөр аркылуу берилүүчү нерселик, заттык мааниге багындыруучуга (кыймыл-аракетке) карата таралыш мүнөзү, ушуга байланыштуу синтаксистик катыш табияты, грамматикалык түзүлүшү бирдей болбойт жана ушул өзгөчөлүгү боюнча ал **тике объектилик катыш, кыйыр объектилик катыш болуп, эки түргө ажырайт.**

§ 7. Тике объектилик катыш, анын грамматикалык мааниси жана түзүлүшү

Тике объектилик катыш семантикалык жана структуралык төмөнкүдөй белгилери боюнча кыйыр объектилик катыштан айырмаланып турат:

а) Семантикалык жактан тике объектилик катышта кыймыл-аракет объектиге бүтүндөй таралса, кыйыр объектилик катышта бүтүндөй эмес, анын айрым бөлүктөрүнө гана таралат. Салыштырыңыз: *сүттү ич — сүттөн ич; көргөн-билгендериңди айт — көргөн-билгендериңден айт, алманы ал — алмадан ал ж.б.*

б) Структуралык жактан тике объектилик катыштын багыныңкы түгөйлөрү табыш жөндөмө формасында келип, өтмө этиштерге гана башкарылса, кыйыр объектилик катышта багыныңкы түгөйлөр табыштан башка кыйыр жөндөмө формаларын (барыш, жатыш, чыгыш) кабыл алат да, этиштин бардык түрүнө жана айрым атооч сөздөргө да башкарыла берет. Тике объектилик катышка мисалдар: 1. *Касыңды жыргалда сына, кашыктап уу береби — досуңду тозокто сына, кайрылып суу береби. (М.)* 2. *Ооба, атаң кой кайтарып, ошол койлорун сатып, анан келет. (К.Ж.)* 3. *Муну мектепке талтаңдатып коюп, сокуну ким жанчып, жаргылчакты ким тартат. (Ч.А.)*

Кыйыр объектилик катышка мисалдар: 1. *Өз тапканың эт тең артык. (М.)* Анын да жүрөгүндө жаңы тилектер ойгонгонун сезип жүрдүм. (Ч.А.) 3. *Ойдо барга кол жетпейт. 3. Он түгөттөн бир табышкер артык. (М.)*

Тике объектилик катыштын курулуш материалы болуп эсептелген табыш жөндөмө формасындагы объект менен өтмө этиштер маанилик жана грамматикалык жактан өтө тыгыз байланышта болот. Ошондуктан, өтмө этиштер катышып турган сүйлөмдөн табыш жөндөмө формасындагы объектинин түшүрүлүп айтылышы андагы ойдун толук эместигине, демек, түшүнүксүздүгүнө алып келет. Анда (сүйлөмдө) кандайдыр бир объектинин жетишсиздиги сүйлөмдүн жалпы мазмунунан даана байкалып турат. Айталы, Жүздөй күзөтчү сарбазды быт чыт кылып өтүп, дарбазаны ачты (Т.К.) деген мисалдагы өтмө этиштер (быт-чыт кылып, ачты) тиешелүү объектилерсиз (сарбазды, дарбазаны) толук мааниге ээ боло албайт. Анткени мында иш-аракетти аткаруучу субъектинин (күзөтчү) эмнени быт-чыт кылып жана эмнени ачканы белгисиз болор эле. Демек, өтмө этиштер тике объектинин болушун кандай талап кылса, тике объектилер этиштин болушун ошондой талап кылат.

Мындай катыш өтмө этиштер сөз жасоочу мүчөлөрдүн жардамы менен башка категориядагы сөз топторуна айланган учурда да сакталат: 1. *Кушту жырткыч кылган — тырмагы, кишини сүрдүү кылган — мансабы. (М.)* 2. *Айтор, жарым ач кедей-кембагалдарды колдон келет кылган Саадатка Ыманбай кыжырлана тушту. (Т.С.)* 3. *Кыздар быйыл онунчуну бутуп, фермада калууну чечти. («КМ»)* 4. *Калмактар арык чаап, жерди иштетүү жагынан абдан маданияттуу болгон. (М.Ж.)*

Мисалдардагы табыш жөндөмө формасындагы тике объектилерди (кушту, кишини, кедей-кембагалдарды, онунчуну, жерди) өтмө этиштик негиздер аркылуу жасалган, сүйлөмдө ээ, аныктооч, бышыктооч, толуктоочтук милдеттерди аткарып турган этиштин функционалдык формалары (*кылган, бүтүп, иштетүү*) башкарып турат.

Тике объектилер тубаса өтмө этиштерге гана эмес, туунду өтмө этиштерге да башкарыла берет. Мындай учурда өтпөс этиштерге аркылуу мамиленин мүчөлөрү жалганат да, алар өтмө этишке айланып, тике объектилерди башкаруу

жагынан кадыресе өтмө этиштерден эч айырмаланбайт : 1. Анын дарбазадан чыгып келе жатканын көрүп, биз сөздү токтото койдук. (М.Э.) 2. Анын бар максаты — алдынан кезиккенин атуу, кан төгүү, кыруу, мал-мулкун тоноо, чарбаны бүлүндүрү. (М.Э.)

Кыргыз тилинде табыш жөндөмө формасындагы тике объектилердин, жогоруда көрсөтүлгөндөй, жалаң өтмө этиштерге гана эмес, атооч сөздөр менен жардамчы этиштердин тизмегинен турган баяндоочторго да башкарылган учурлары аз эмес. Мындай учурда атооч сөздөр баяндоочтун негизги маани берүүчү бөлүгү катары эсептелет да, жардамчы этиштер кошумча маани киргизүү менен анын (баяндоочтун) грамматикалык жактан жабдылышын шарттап турат:

1. *Жаманды жаман десең, өлгүсү келет — жакшыны жакшы десең, кулкусу келет.*
 2. *Бир кемпир бир кемпирди кыз дейт. (М.) Сатарбек чоң атасынын кечээки айтканын туура көрдү. (Ш.А.)*

Мындай конструкциядагы жардамчы этиштер, негизинен, өтмө этиштерден болот да, алар айрым учурларда өз алдынча туруп да, тике объектилерди башкара берет. Салыштырыңыз: 1. Ал өз өмүрүндө адам көрбөгөн жерлерди көрдү. — Ал жалданып иштөөнү макул көрдү. 2. Ыраазымын, Асылбек быйыл жай көп иштеримди кылды. — Асылбек башкарма болгону чарбаны бир жылда миллионер кылды, ж.б.

Тике объектилик катыштагы конструкциянын багыныңкы түгөйлөрү сейрек болсо да жөнүндө, тууралуу деген жандоочтор менен тизмектеле айтылып, сүйлөмдө өтмө этиштерге карата байланыш-катыш жасайт. Мындай учурда аталган жандоочтор табыш жөндөмө формасынын эквиваленти катары келет да, өзүлөрүнүн дал алдынан орун алган заттык же нерселик маанидеги сөздөрдүн өтмө этиштерге карата тике объектилик катышта колдонулушун шарттап турат:

1. *Ар кандай бактысыз кишилер да өзүнүн тиричилиги жөнүндө ойлонбой койбойт. (А.Сас.)* 2. *Жаңы өмүр, жаштык махабат тууралуу сүйлөшүүнү самайт. (К.К.)* 3. *Керимбек алардын эмне маселе тууралуу талашып жатканын түшүнбөдү. (Н.Б.)* 4. *Балким, Шайгүл да ушул жөн үндө ойлоп жаткандыр. («КА.»)*

Мисалдардагы жөнүндө, тууралуу жандоочтору менен тизмектеле айтылган объектилерге кыймыл-аракет толук таралган мындай учурларда алар тике объектинин негизги структуралык форма-көрсөткүчү болуп эсептелген табыш жөндөмөнүн мүчөсү менен толук синонимдик катышта келет, б.а., бирин экинчиси толук түрдө алмаштыра берет. Мындан алар маанилик жактан да, функционалдык жактан да өзгөрүүгө учурабайт. Салыштырыңыз: Тиричилиги жөнүндө ойлонбой койбойт — тиричилигин ойлонбой койбойт; эмне маселе тууралуу талашып — эмне маселени талашып; ушул жөнүндө ойлоп жаткандыр — ушуну ойлоп жаткандыр.

Кыргыз тилиндеги тике объектилик катыштын структуралык ушул өзгөчөлүгүнө байланыштуу аларды өз ара синтетикалык формадагы тике объектилик катыш жана аналитикалык формадагы тике объектилик катыш деген сыяктуу түрлөргө ажыратууга болот. Бирок жөнүндө, тууралуу жандоочтору аналитикалык формадагы тике объектилик катышты уюштурууда анча активдүү мүнөзгө ээ эмес. Анын үстүнө, аталган жандоочтор сүйлөмдө кыйыр объектилик катыштын да форма-көрсөткүчү катары келет. Ошондуктан бул жандоочтор аркылуу уюшулган конструкцияларды тике объектилик катыштын өзүнчө бир түрү катары атайын кароону ылайык көргөн жокпуз.

Демек, кыргыз тилинде тике объектилик катышты уюштуруучу негизги грамматикалык форма-көрсөткүч катары табыш жөндөмөнүн мүчөсү эсептелет

да, ал функционалдык жактан туруктуулугу менен айырмаланат. Ал тике объектилик катыштын спецификалык өзгөчөлүгүн айкындап туруучу туруктуу белги катары да кызмат аткарат.

Башка айрым бир түрк тилдери сыяктуу эле, кыргыз тилинде да табыш жөндөмөнүн мүчөсү тике объектилик катыштагы багыныңкы түгөйгө бирде жалганып айтылса, бирде түшүп калышы да мүмкүн. Бул кырдаал тике объектинин багындыруучу түгөйдүн дал алдынан орун алган учурларга тиешелүү болуп, конкреттүү принциптердин негизинде чечмеленет. Ошондуктан алардын ар бир учуруна өзүнчө токтолууга туура келет.

§ 8. Тике объектилик катышты уюштуруучу грамматикалык форманын түшүрүлүп берилиши, анын принциптери

Кыргыз тили боюнча жарык көргөн бир катар эмгектерде тике объектидеги табыш жөндөмө формасынын түшүрүлүшү ошол сөздүн лексикалык маанилери менен байланыштырылат. Тагыраак айтканда, «толуктоочтун милдетин, негизинен, заттардын түрүнө, тобуна коюлган жалпы аттар аткарса, табыш жөндөмөнүн мүчөсү жалганбай айтылат»¹. Тескерисинче, «тике толуктооч болуп түшкөн сөздөргө табыш жөндөмө уландылары жалганып турган болсо, конкреттүү, жеке белгилүү заттардын катыштары билдирилип, бул кырдаал мурда эле алар жөнүндө сөз жүрүшүнө байланыштуу болот»². Биринчи түшүрүлгөн учуруна карата төмөнкүдөй мисал келтирилет: Акырга арпа төктү. Китеп көтөрүп чыгып келаткан экен.

Бирок жогорку мисалдардагы тике объектилерге жалгануучу табыш жөндөмө формасынын түшүрүлүшү атайын адабий норма эмес, алар арпаны төктү же китепти көтөрүп чыгып келатты деген сыяктуу толук түрүндө деле активдүү колдонула берет. Демек, тике объектидеги табыш жөндөмө формасынын түшүрүлүшүнө «заттардын тобуна же түрүнө коюлган жалпы ат» негиз боло албайт. Анткени мындай сөздөрдө табыш жөндөмө формасынын түшүрүлүп, же толук берилиши, баарыдан мурда, стилдик максаттарга байланыштуу. Тагыраак айтканда, эгерде сүйлөмдө багындыруучу өтмө этиштин дал алдынан орун алган тике объектиге логикалык басым жасап, аны башкалардан бөлүп айтуу зарылдыгы туулса, анда табыш жөндөмө формасы сакталат. Ал эми башка учурларда ал форма түшүрүлүп да, сакталган түрдө да келе берет.

Экинчи толук берилген учуруна карата: Жыйналышты Чүкөбай ачып, сөздү Жутабайга берди. Алима сыр кашыктагы курутту анын оозуна жакын алпарды — деген мисалдар келтирилген. Мындагы жыйналышты, курутту деген тике объектилердеги табыш жөндөмө формаларынын толук берилиши да, автор белгилегендей, алардын заттык маанилеринин «жеке, конкреттүүлүгүнө», же «мурда белгилүүлүгүнө» байланыштуу эмес, такыр башка принципке негизделет. Тагыраак айтканда, тике объектинин багындыруучу өтмө этишке, жогорку мисалдардагыдай, жанаша эмес жайгашышы аларда дайыма табыш жөндөмө формасынын толук берилишин талап кылып турат, б.а., адабий норма болуп эсептелет.

Кыскасы, тике объект болуп түшкөн сөздүн лексикалык маанисинин конкреттүүлүгү же жалпылыгы, болбосо башка бир эмгекте³ белгиленип жүргөндөй, анын (тике объектинин) сүйлөөчүгө мурдатан белгилүүлүгү же белгисиздиги табыш жөндөмө формасынын түшүрүлүп же толук берилишине негиз боло албайт.

Бул маселени кыргыз тилинин фактылары боюнча кылдат караганда, профессор М.Балакаевдин пикирине толук кошулууга болот. Ал казак тилиндеги тике объектинин грамматикалык формасынын (табыш жөндөмө мүчөсүнүн) түшүрүлүп берилишин төмөнкүдөй эки позицияга байланыштуу карайт: а) тике объектинин түздөн-түз өзү грамматикалык жактан байланыштуу болуп айтылган багындыруучу түгөйдүн (өтмө этиштик баяндоочтун) дал алдынан

¹ Жапаров А. Кыргыз тилинин синтаксиси. Фрунзе, 1979, 147-6. И м а н о в А. Кыргыз тили. Фрунзе, 1990, 163-6.

² Жапаров А. Аталган эмгек, 147-6.

³ Кыргыз адабий тилинин грамматикасы. Фрунзе, 1980, 202-6.

орун алган учуру жана б) тике объектинин сүйлөмдө бир өңчөй мүчө түрүндө келген учуру¹.

Биринчи учурда багындыруучу түгөйдүн дал алдынан орун алган ар кандай эле тике объектинин грамматикалык формасы түшүрүлүп айтыла бербейт. Бул үчүн тике объектилик катышты түзүп турган түгөйлөрдүн өз ара маанилик өтө тыгыз байланышы талап кылынат. Айталы, орок оруу, кетмен чабуу, суу сугаруу, таяк жеди, кийим тигүү, чөп чабуу, балык кармоо, чай ичүү деген сыяктуу тике объектилик конструкциялардын түгөйлөрү маанилик жактан өтө тыгыз байланышкан. Мындай конструкциялардын айрымдарында тике объектинин грамматикалык формасын кошуп айтуу мүмкүн болбой, тескерисинче, анын түшүрүлүп айтылышы көндүм нормага же мүнөздүү көрүнүшкө айланып баратканы байкалат: 1. *Жетелүүгө сөз айтсаң, жетек аттай дыркырайт, жетесизге кеп айтсаң, беттен алып ыркырайт.* 2. *Алар атасы чыгарган ар бир күүгө биринчи баа беришет.* 3. *Ал эчак эле орок оруп жүрүптүр.* (Ч.А.) 4. *Согуштан эч ким жакшылык көргөн эмес.* (Ч.А.) 5. *Мурун барган конуш алат, кийин барган өрүш алат.* (М.) 6. *Карачы, байдын токолунча жук көтөрүп, отун алганын.* (Ч.А.) 7. *Аз-маз талкан бар. Аны кымыранга чалып, эптеп күн көрүп келатабыз.* 8. *Бир кезде тамак ичиш ирети келди.* (М.Э.) 9. *Ат алсаң, минип ал, аял алсаң, сүйүп ал.* (М.)

Жогорку мисалдардагы белгиленген объектилик конструкциялардын көпчүлүгүн синтаксистик бөлүктөргө ажыратууга мүмкүн болбой калган. Алардын түгөйлөрү семантика-грамматикалык жактан ажырагыс сөз тизмегине айланып, фразеологизмдик маани ала баштаган. Демек, тике объектиге жалгануучу грамматикалык форманын түшүрүлүшүнүн биринчи учуру тике объектилик катыштагы түгөйлөрдүн семантика-грамматикалык тыгыз (ажырагыс) байланышына негизделген болот.

Анын экинчи учуру өз ара тең байланышта келген бир өңчөй түзүлүштөгү тике объектилердин менен байламтасы менен байланышы аркылуу шартталат. Мындай учурда анын биринчи түгөйүндөгү тике объектинин форма-көрсөткүчүнүн түшүрүлүп айтылышы адабий зарыл норма болуп эсептелет: 1. *Согуш дегениң жакшы менен жаманды, кубаныч менен кайгыны, жок менен барды бат эле иргеп коёт тура.* (Ч.А.) 2. *Ал тоо менен бул тоону арзыган кийик ачка өлөт.* (М.)

Ал эми калган учурлардагы тике объектиге жалгануучу грамматикалык форманын түшүрүлүп айтылышы жогоркудай конкреттүү принциптерге негизделген атайын адабий нормага эмес, белгилүү бир стилдик максаттарга байланыштуу каралууга тийиш. Албетте, багындыруучу түгөйдүн дал алдынан орун алган тике объектилердеги грамматикалык форманын түшүрүлүшүнө ошол тике объект болуп түшкөн сөздүн жалпыланган мааниси белгилүү даражада таасир көрсөтүшү мүмкүн: 1. *Тур, Дыйканбек, тамак даярдап койдум, курсагың аябай ачкандыр, — деди.* (А.С.) 2. *Ал ошондо станцияга эгин ташып каттап жүргөн.* (Ч.А.)

Бирок башка бир шарттарда же стилдик кырдаалдарда жалпыланган маанидеги жогорудагы тике объектилердин түшүрүлгөн грамматикалык формаларын тамакты даярдап койдум, эгинди ташып каттап жүргөн деген сыяктуу калыбына келтирип айта берүүгө болот. Тескерисинче, ушул эле жалпыланган маанидеги тике объектилер сүйлөмдө аныктооч менен келсе, грамматикалык форманы түшүрүп айтуу дегеле мүмкүн эмес. Караңыз: Эртең

¹ Балакаев М.Б. Современный казахский язык. Синтаксис. Алма-Ата, 1959, 167-6

мененки тамакты даярдап койдум, чоң-чоң каптарга салынган эгинди ташып, каттап жүрдү.

Жыйынтыктап айтканда, тике объектинин жалпыланган мааниси анын грамматикалык формасынын түшүрүлүшүнүн конкреттүү принциби боло албайт.

§ 9. Тике объектилик катышты уюштуруучу грамматикалык форманын толук берилиши, анын принциптери

Жогоруда белгиленгендей, тике объектилик катышты уюштуруучу грамматикалык негизги форма болуп табыш жөндөмүнүн формасы эсептелет. Мына ушул шартты эске алганда, жөндөмө категориясына ээ болгон сөз түркүмү, тагыраак айтканда, зат атооч сөздөр тике объектилик катыштын негизги материалдык базасы катары кызмат аткарат. Демек, тике объект жана анын грамматикалык формасынын толук берилиши жөнүндө сөз болгондо, баарыдан мурда, табыш жөндөмө формасындагы зат атоочтор, сүйлөм тутумундагы аларга тиешелүү стилдик ар түрдүү жагдайлар, грамматикалык ар кандай таасирлер, тике объектилердин сүйлөмдө багындыруучу түгөйгө карата алган орун тартиби сыяктуу конкреттүү маселелер эске алынууга тийиш.

Ал эми башка сөз түркүмдөрүнүн сүйлөмдө тике объектилик мааниде колдонулушу бардык учурда бир жактуу чечилет. Тагыраак айтканда, мындай учурда зат атоочтордун ордуна колдонулган башка сөз түркүмдөрүндө жөндөмө категориясынын форма-көрсөткүчтөрү гана эмес, таандык, көптүк категорияларынын да форма-көрсөткүчтөрү кандай шартта, кандай кырдаалда болбосун, сакталат. Ансыз алар заттык мааниге ээ боло албайт. Демек, башка сөз түркүмдөрү аркылуу уюшулган тике объектилерде бардык учурларда грамматикалык форма сакталат.

Ошентип, тике объектилерде синтетикалык форманын (табыш жөндөмө мүчөсүнүн) толук сакталышы жөнүндө айрым эмгектердеги айтылган пикирлерге жана кыргыз тилиндеги факты-материалдарга таянып, ал төмөнкү учурларда толук сакталат деп айтууга болот.

1. Сүйлөмдө табыш жөндөмө формасы жалганган сөз энчилүү ат, негизинен, адам аттарынан жана алардын ордуна колдонулуучу жактама ат атоочтордон болсо: 1. *Тултемирди чокудан ары бир жаш бала камчы менен тартып-тартып жиберди. (Т.К.)* 2. *А болду, бу болду, Быржыбайды там басты. (Л.)* 3. *Атайлап тиги отурган Мыскалды уксун дегени эле. (Н.Б.)* 4. *Аларды мен тырмактайынан көрүп-билип жүрдүм го. (Ч.А.)* 5. *Ажар Какшаалды бет алды. (К.Б.)*

Энчилүү аттарда жана жактама ат атоочтордо табыш жөндөмө формасынын дайыма сакталышы, баарыдан мурда, алардын сүйлөмдөгү функционалдык табиятына тыгыз байланыштуу каралыш керек. Анткени бул топко кирүүчү зат атоочтордун заттык, нерселик маанилери дайыма конкреттүү болот да, лексика-семантикалык ушул өзгөчөлүгү сүйлөмдө алардын, негизинен, ээлик жана толуктоочтук функцияда колдонулушун шарттап турат. Ушундан улам, эгерде жогорку сөз топторунун табыш жөндөмө формасы түшүрүлгөн болсо, анда алардын сүйлөмдө ээлик милдет аткарышына мүмкүнчүлүктөр түзүлөт. Ошондуктан тилдин өзүнүн ички закон ченемдүүлүгү адам аттарынын жана жактама ат атоочтордун табыш жөндөмө мүчөсүнүн түшүрүлүп айтылышына жол бербейт.

2. Табыш жөндөмө формасы таандык жана көптүк категорияларынын форма-көрсөткүчтөрүнөн кийин жалганса: 1. *Жолоочу болсо, атын ал, жортуулчу болсо, башын ал.* 2. *Бай байлыгын сатат, кул чарыгын сатат.* 3. *Алыбек алыңды кара. (М.)* 4. *Биринчи диссертациямды Москвада коргодум. (Ч.А.)* 5. *Чыныңызды айтыңызчы, сиз анын баарын кайдан билдиңиз? (Ч.А.)*

Жогорку мисалдардан ачык көрүнүп тургандай таандык жана көптүк категориялардын форма-көрсөткүчтөрүн кабыл алган зат атоочтордогу заттык, нерселик маани ого бетер конкреттүү мүнөздө болот. Демек, мындай

түзүлүштөгү зат атоочтордо табыш жөндөмө формасынын толук берилиш принциби, негизинен, жогоруда көрсөтүлгөн биринчи принциптен анча айырмаланбайт.

3. Өзү башкарылып турган этиш сөздөргө жанаша эмес жайгашса, тике объектинин грамматикалык формасы дайыма сакталат. Анткени этиштик баяндоочтун дал алдынан орун алган башка сүйлөм мүчөлөрү өзүлөрүнөн мурда келген тике объектинин сүйлөмдө грамматикалык форма-көрсөткүчсүз колдонулушуна мүмкүнчүлүк бербейт: *1. Ийилген башты кылыч кеспейт. 2. Көлдү бороон толкутат, элди эселек толкутат. (М.) 3. Байбиче, отунду кайсы жерге түшүрөлүк? (Н.Б.)*

Эгерде жогорудагы тике объектилердин ордун өзгөртүп, аларды багындыруучу этиштин дал алдына жайгаштырсак: *Бороон көл толкутат, эселек эл толкутат* же жазда мал бак деген сыяктуу грамматикалык формасыз колдонууга жол ачылат. Демек, объектилердин, жогорку мисалдардагыдай, башкаруучу этиш сөздөргө жанаша эмес дистактылуу жайгашышы атайын стилдик талаптарга негизделген. Анткени тике объектилердин этиштин дал алдынан орун алганына караганда дистактылуу жайгашышында ага логикалык басым жасалып, мааниси баса көрсөтүлүп айтылат.

4. Табыш жөндөмөнүн формасы сын, сан атооч жана айрым тактооч сөздөргө жалганса: *1. Жакшыны жатым бебе, жаманды өзүм бебе. 2. Жеңилди жерден, оорду колдон алат. (М.) 3. Азды жок бебе, барды көп бебе. 4. Бирди жеп уятың чыкканча, миңди жеп атың чыксын. (М.)*

Мындай сөздөрдө тике объектинин грамматикалык формасынын толук берилиши алардын ошол форма-көрсөткүч аркылуу гана зат атоочтун ордуна колдонулгандыктары менен байланыштуу.

5. Тике объект катары ат атоочтор колдонулган учурларда:

1. Казанга эмнени салсаң, чөмүчүнө ошол илинет. 2. Жаман жайын айтам деп, баарын айтат. (М.) 3. Тилин тартпаган тили узун киши ушуну көрмөк, — деди Тоозак. (М.А.)

6. Бир эле сөз сүйлөмдө эки ирет колдонулуп, бири ээ, экинчиси тике объектилик милдет аткарып турса: *1. Бажа бажаны көрсө, башы кычышат. 2. Балыкчы балыкчыны алыстан көрөт.*

Мындай учурда бир эле сөздүн грамматикалык түзүлүшүнө байланыштуу синтаксистик милдеттеринин дифференциацияланышы тилдин ички закон ченемдүүлүктөрү менен түшүндүрүлөт.

7. Сүйлөмдө тике объект төмөнкүдөй аныктооч менен келген учурларда:

а) -гы сөз жасоочу формасындагы орун маанисин билдирүүчү аныктооч менен келсе: 1) Шооруктун батасынан кийин үйдө отургандар кеседеги кымызды жутушту. (Т.С.) 2. Фергана аймагындагы бул базарды билбеген адам аз. (М.А.) 3. Кыдырып чыгып, Ала-Тоодогу крайды беш зонага бөлдү.

б) Тике объект -гы сөз жасоочу формасындагы мезгил маанисин билдирүүчү аныктооч менен келсе: *1. Мурунку конок кийинки конокту сүйбөйт. 2. Бүгүнкү ишти эртеңкиге калтырба. (М.)*

в) Тике объект атоочтуктар аркылуу уюшулган аныктооч менен келсе (тике объект сүйлөмдө атоочтуктарга карата атрибутивдик катышта келсе): *1. Дөбөнүн үстүнөн айылда турган жаңы мектепти да көрдүм. (Ч.А.) 2. Жигит өтүгүнүн кончуна кыстарып койгон бычакты сууруп чыкты. (М.А.)*

г) Тике объект шилтеме ат атоочторго карата аныкталгыч катары колдонулса: *1. Мен ал чабанды экинчи көргөн жокмун. 2. Миң жылкы, үч миң койлуу Тыныбек байга түшкөн бүлүк бул айылды дүрбөлөңгө салды. (К.К.)*

Кыргыз тили боюнча жарык көргөн көпчүлүк эмгектерде тике объектилердин грамматикалык формасынын толук берилиши ага «логикалык басым түшүрүлүп, сүйлөмдүн башка мүчөлөрүнө караганда өзгөчө белгиленип, бөлүнүп айтылышы»¹ менен түшүндүрүлөт. Бул туура, бирок ал конкреттүү грамматикалык таасирлердин негизинде ишке ашат. Биздин оюбузча, тике объектилерди сүйлөм тутумундагы башка сөздөрдөн өзгөчө бөлүп, ага логикалык басым жасап айтуу, биринчиден, жогорудагы үчүнчү пунктта көрсөтүлгөндөй, алардын багындыруучу түгөйдөн обочо жайгашышы, экинчиден, жогоркудай мүнөздөгү аныктоочтор менен келиши аркылуу шартталат.

Мындан сырткары тике объектилердин өзүнөн мурда келген сөздөр менен атрибутивдик катышты түзүп, анын багындыруучу түгөйү катары кызмат аткарышы аларга логикалык басым түшүрүп айтуунун негизги бир себеби катары каралууга тийиш. Мындай учурларда тике объектинин грамматикалык формасы адабий норма катары, негизинен, сакталат: *1. Кулбаш баштаган томаяктар таштак жерди кетмендеп, үрөн себишти. (М.А.) 2. Ар бир данды терип жатып, кыйынчылык менен бригадабызга берилген планын орундаттык. (Ч.А.) 3. Бакир мылтыкчан кишини көрүп чочуп кетти. (М.А.)*

Тике объектини чектеп, бөлүп көрсөтүүнүн дагы бир себеби катары анын чектегич да бөлүкчөсү менен тизмектешип келүүсүн көрсөтүүгө болот: *1. Бул жолу сен баланы да ээрчите келмек эмес белең? (Ч.А.) 2. Айдаган эгинди да тартып алат. (М.Э.)*

8. Тике объект катары этиштин функционалдык формалары (атоочтук, кыймыл атооч) колдонулган учурларда, грамматикалык форма дайыма сакталат: *1. Мен сага эмне деп жооп береримди билбейм. (К.К.) 2. Эне, атам өлгөнүн бул көргөн да жок. (М.Э.) 3. Келин кайта жооп берүүнү керексиз тапты көрүнөт. (М.Э.)*

9. Тике объект атооч сөз менен жардамчы этиштин тизмегинен турган тутумдаш баяндоочко башкарылса: *1. Аргымакты. жаман деп, бууданды кайдан табасың, агайынды жаман деп, тууганды кайдан табасың. 2. Амалкөйдү ашынам бебе, ач көз байды кошунам бебе. (М.)*

10. Тике объектилик катыштын түгөйлөрүнүн инверсияланышында грамматикалык форма толук берилет: *1. Жазда кылган мээнетти, күздө көрөт дөөлөттү. (М.) 2. Кандай кудай жалгады муну. (Ч.А.) 3. Силерден башка ким кармап, ким багат бул жайнаган тоокторду. (Т.С.)*

11. Көпчүлүк эмгектерде бир өңчөй тике объектилердин эн акыркысынан башка түгөйлөрүндө стилдик ыкмага карай грамматикалык формасы түшүрүлүп айтылат² деген пикирлер бар. Албетте, бир эле сүйлөмдө бир форманы кайталай бербөө үчүн анын түшүрүлүп берилиши тилге мүнөздүү нерсе. Бирок бул кыргыз тилинин адабий стилинде биротоло көндүмгө айланган нормативдүү көрүнүш катары каралууга тийиш эмес. Анткени бүгүнкү күндөгү биз колдонуп жүргөн оозеки кепте да, жазууда да бир өңчөй тике объектилердин бардыгынын грамматикалык формалары толук берилген учурлар аз эмес. *1. Малды, башты ортого кошкон күндө да, эл учун бир ак ниетти көздөп жаткан чыгар. (Т.С.) 2.*

¹ Жапаров А. Аталган эмгек, 148-6.; Мураталиев М., Турсунов А. Кыргыз тилиндеги сүйлөм мүчөлөрү. Фрунзе, 1961, 88-6.; Кыргыз тилинин грамматикасы. Фрунзе, 1980, 201-6.

² Мураталиев М., Турсунов А. Аталган эмгек, 8—88-6.

Кызгалдак гүлдөрүн, шиберлерди жапыра уч-төрт килем салынган. (К.О.) 3. Артында калган атасын, энесин капа кылуу мага кыйын. (Т.К.) 4. Бүгүн менин сыйынуу күнүм, бүгүн менин Субанкулду, Касымды, Майсалбекти, Жайнакты, Алиманды эстеген күнүм. (Ч.А.)

Жогорку сүйлөмдөрдөгү бир өңчөй тике объектилердин эн акыркыларынан башкасында алардын грамматикалык формаларын Менин бүгүн Субанкул, Касым, Майсалбек, Жайнак, Алимандарды эстеген күнүм деген сыяктуу түшүрүп айтууга болот. Бирок автор сүйлөмдүн башка элементтерине караганда бир өңчөй мүчөлөр аркылуу берилүүчү мааниге окуучунун көңүлүн буруу үчүн, ага атайын басым жасап, алардын маанилерин башкалардан бөлүп көрсөтүү үчүн атайлап бир өңчөй тике объектилердин ар биринин грамматикалык формаларын толук колдонгон. Мындай бир өңчөй тике объектилердин грамматикалык формасынын түшүрүлүп берилишине караганда анын толук берилишинде алардын ар бириндеги интонациялык тыным алда канча көбүрөөк болот. Бул жалпы эле бир өңчөй мүчөлөргө мүнөздүү көрүнүш.

Бир өңчөй тике объектилердеги грамматикалык формалардын анын бардык түгөйлөрүндө толук сакталышынын дагы бир жолу катары алардын өз ара кайталанма да байламтасы аркылуу байланышкан учурларын көрсөтүүгө болот: *1. Кыз жерди да, сууну да сагынып жүргөндөй, керилген тоолорго, көйкөлгөн көлгө суктана карайт. (Т.С.) 2. Ооруну да, ылаңды да, ачарчылыкты да, жыргалчылыкты да, кырсыкты да, кесепетти да ошол азган журт өзү менен кошо алып келгендей. (Т.С.)*

Мындай учурда, биринчиден, да байламтасынын лексикалык чектегич мааниси бир өңчөй тике объектилердеги грамматикалык формалардын анын бардык түгөйлөрүндө толук сакталышын шарттап турса, экинчиден, бир өңчөй тике объектилердин сүйлөмдөгү мааниси ого бетер тереңдетилген мүнөздө болот.

Жыйынтыктап айтканда, тике объектилик катышты уюштуруучу грамматикалык форманын түшүрүлүп же толук берилиши, жогоруда белгиленгендегидей, лексика-семантикалык, грамматикалык жана стилистикалык бир катар принциптер менен тыгыз байланыштуу.

§ 10. Тике объектилик катыштын грамматикалык түгөйлөрүнүн өз ара маанилик катыштары

Жогоруда белгиленгендей, кыймыл-аракеттин объектиге түздөн-түз багытталышы, б.а., бүтүндөй таралышы тике объектилик катыштын грамматикалык мааниси болуп эсептелет. Бул структуралык жактан табыш жөндөмө формасындагы заттык, нерселик маанидеги сөздөр менен өтмө этиштердин өз ара грамматикалык байланыш-катышы аркылуу ишке ашат. Объектилик катыштын грамматикалык жана структуралык ушул өзгөчөлүгү анын багыныңкы түгөйүнүн милдеттүү түрдө зат атооч сөздөрдөн болушун талап кылат. Бирок стилдик же лексика-грамматикалык ар кандай талаптарга, шарт-кырдаалдарга байланыштуу жөндөмө категориясына ээ болбогон башка сөз түркүмдөрү да өтмө этиштерге карата объектилик катышта колдонулушу мүмкүн. Мындай учурда алар милдеттүү табыш жөндөмө формасын кабыл алуу менен, заттык, объектилик мааниге ээ болот.

Демек, зат атоочтор, алардын түрдүү маанилик топтору жана зат атоочтордун ордуна колдонулган ар башка категориядагы, ар кандай лексикалык маанидеги сөздөр табыш жөндөмө формасында келип, өтмө этиштерге карата объектилик катышта колдонулганы боюнча жалпылыкты түзөт. Бирок жогорудагы өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу сүйлөмдө тике объект болуп түшкөн сөздөр өзүлөрү башкарылып турган өтмө этиштерге карата маанилик ар түрдүү байланыш-катыштарда келет. Ал эми тике объектилик катышта турган түгөйлөрдүн ортосундагы маанилик катыштарын аныктоодо тике объектилерди башкарып турган өтмө этиштердин лексикалык маанилери да белгилүү даражада эске алынат.

Ошентип, тике объектилик катыштагы түгөйлөрдүн ортосундагы маанилик катыштар бир учурда багыныңкы объектинин лексикалык мааниси аркылуу аныкталса, башка бир учурда багындыруучу этиштин семантикасына негизделет, айрым бир шарттарда экөөнүн мааниси аркылуу да аныкталышы мүмкүн. Алардын ар бирин өзүнчө төмөнкүдөй мүнөздө берүүгө болот.

а) Багындыруучу түгөйлөрдүн лексикалык маанисине карата

Мындай учурда багындыруучу түгөй катары келген этиш сөздөрдүн лексикалык мааниси басымдуулук кылат же активдүү мүнөзгө ээ болот да, тике объектинин ар түрдүү абалда келиши кыймыл-аракет көрсөткөн таасирдин натыйжасында болот.

1. Тике объект кыймыл-аракеттин таасиринен пайда болгон зат, нерсе катары келет: *1. Тыныбек ошол айгырын бышты кезинде бир үйүр байтал бээге сатып алган. (К.К.) 2. Кушту жырткыч кылган тырмагы, кишини сүрдүү кылган мансабы. (М.) 3. Кийин качкын кыргыздардан бир аял алып калган эле. (М.Э.)*

2. Тике объект кыймыл-аракеттин таасиринин натыйжасында жок кылынган затты, нерсени билдирет: *1. Аманчылык жаманчылыкты жеңет. (М.) 2. Силер Машарып кызынын себин талап кеттиңер го. (К.Ж.)*

3. Кыймыл-аракет мурунку абалынан башка бир абалга өткөн, өзгөргөн объектини билдирет: *1. Анан дагы кайталап айта кетерим — ыймандык, адеп-ахлактык кырдаалды тазартып, жөнгө салуу. («КТ») 2. Бүгүн биздин армия алты жүз кыштакты бошотту. (Т.С.) 3. Түн суук. Кыш ышкырып, үйлөрдү ачып, ой-кырга дубана албас күмүш чачып. (А.О.)*

4. Кыймыл-аракет аркылуу келечекте ишке ашпай турган, таанылган зат же нерсе да тике объект катары келет: *1. Ит уялашын тааныбайт. (М.) 2. Ал*

китепти сен тургай, сенин атаң да билбейт. (Т.С.) 3. Колуңдан келбес жумушту оюң менен бүтүрбө.

5. Багындыруучу түгөй субъект тарабынан кыймыл-аракет таралып бүткөн же тескерисинче, толук тарала элек, жаңы гана башталган объектини билдирет: 1. Ооба, эже, адам көрбөй турган азаптарды көрүп жүрүп, аман келдим. (К.Ж.) 2. Биз анда машак терип, балдарды бакканбыз. (Ч.А.) 3. — Кайда барасың? — деп жанаша келип калган Зуннахунду көрдү. (К.Ж.)

б) Багыныңкы түгөйлөрдүн лексикалык маанисине карата

Мындай учурда багыныңкы түгөй катары келген тике объектинин лексикалык мааниси айкын болуп, кыймыл-аракет ага карата семантикалык жана грамматикалык жактан ылайыкташкан мүнөздө келет.

1. Кыймыл-аракет бүтүндүн бөлүгүн билдирүүчү объектиге таралат: 1. Апасы колундагы ширеси куюлган дарбыздын теңин кызына сунду. («КМ») 2. Бирөөнүн ашына мойнуңду созбо. (М.) 3. Жакшы аттын тишин ачпа, жакшы эрдин жашын сураба. (М.)

2. Тике объект кыймыл-аракет таралган мезгилдик маанидеги затты, нерсени билдирет: 1. Тамаша таңды аткызат. (М.) 2. Алтынчы күндү Токбай тоссо да, түндү ачуулу өткөрдү. (К.К.) 3. Мен азыр да ал күздү түгөнгүс жомоктой айтам. (Ч.А.)

3. Кыймыл-аракет мейкиндик, орундук маанидеги тике объектиге да таралышы мүмкүн: 1. Акылы бар азамат алыскыны дос кылат. (М.) 2. Тиши болот темирден, тийген жерин кемирген, түзөп аңды-чөнөктү, түйшүктүн баары жеңилген. (Таб. — Бульдозер). 3. Заматта чоң көчөнү аралап чыктым. (М.Э.)

4. Тике объект кыймыл-аракет түздөн-түз багытталган конкреттүү заттын аты катары келет: 1. Жигитти намыс өлтүрөт, коёнду камыш өлтүрөт. 2. Төрт өлчөп, төп кескин, ток этер сөздү бир айткын. (М.) 3. Бу кордуктан көрө карагайды таштап кетейин десе, үйдө отун жок. (Ч.А.)

5. Кыймыл-аракет абстракттуу түшүнүктөрдү билдирүүчү тике объектиге таралат: 1. Азабыңды өз мойнума алайын, из карайын, токтой турчу, Ата Журт! (А.О.) 2. Соорон датка чакыруубуз боюнча ашка келип, атын чаап, сыйыбызды көрүп кетсе. (К.Ж.) 3. Абийириңди жашыңдан сакта. (М.)

6. Тике объект кыймыл-аракет таралган жалпыланган маанидеги нерсенин, түшүнүктүн атын билдирет: 1. Олжолуу келсек, кечинде жаңы эт жесин, абышка-кемпирди да чакырып алабыз. (У.А.) 2. Кандайдыр анын куудуң-шуудуңду билбегенине ичтен жылыйт. (Ш.С.) 3. Кара сууга семирген кайран Ымаш оокат-тиричиликти эстен чыгарып койду. (Т.С.)

7. Кыймыл-аракет белгисиз же жалпыланган маанидеги тике объектиге таралат. 1. Акча кызыл нурдуу бетке кырдач мурун, кыйгач кашты эп кыйып койгондой, алда кимди өзүнө тартат. (К.Ж.) 2. Мен азыр ошону айтмакмын. (Ч.А.) 3. Кайсы бирин сурайсыз. (А.С.)

8. Обьектилик конструкцияда кыймыл-аракеттин сапаттык маанидеги тике объектиге таралган катышы да берилет: 1. Аял жакшысын эри сүйөт, эр жакшысын эли сүйөт. 2. Кеп кыйшыгын жүйөчү билет. 3. Улуунун сөзүн ук, кичүүнүкүн ойлон. (М.)

9. Тике объект кыймыл-аракет өткөн сан-өлчөм, ирет маанисиндеги түшүнүктөрдү билдирет: 1. Арууке шаарда беш жыл окуп, минтип онунчуну бүтүп жатат. (А.С.) 2. Өзүмдөй жүрөктүү шылуундардан үчөөнү макулдаттым. (Ш.Б.)

10. Багындыруучу түгөй (өтмө этиш) кыймыл-аракеттин, анын процессинин атына байланышкан тике объектиге таралат: 1. Ай толгонун билбейт, жигит

болгонун билбейт. 2. Тамакты чоң кашык менен ичкиң келсе, кетменди чоң кармоону бил. (М.) 3. Менин эмне ойлоп жатканымды билип эле жатты. (Ч.А.)

§ 11. Кыйыр объектилик катыш, анын грамматикалык мааниси жана түзүлүшү

Кыйыр объектилик катышта анын багыныңкы түгөйү катары келген зат же нерселик маанидеги сөздөргө кыймыл-аракет толук таралбайт. Ошондуктан «аракет процессине кыйыр түрдө катышта болот да, аракет процесси башталган, аракет процесси багытталган объект катары, же болбосо объектинин жумшалыш аты катары келет»¹. Мына ушул белгилер объектилик катыштын маани-мазмунун түзөт.

Ал эми структуралык жактан кыйыр объектилик катыштын багыныңкы түгөйлөрү мейкиндик жөндөмө формалары (барыш, жатыш, чыгыш) аркылуу уюшулат да, негизинен, этиштин бардык маанилик түрлөрү (өтмө, өтпөс) менен байланыш-катыш жасайт: 1. *Эмгегинен арыктасаң, түшүмүнөн семиресиң. 2. Үрккөн ат үнгө карабайт, үрккөн куш үндөккө келбейт. (М.) 3. Ал кишинин ысмы ушул ташта өчпөс болуп жазылган, аны атам мага айтып бергенин чоң энем да билет. (С.Б.)*

Мисалдардагы белгиленген эмгегинен, түшүмүнөн, үнгө, үндөккө, ташта, мага деген мейкиндик жөндөмөлөрүндөгү сөздөр заттык, нерселик маанилерде колдонулуп, этиштик баяндоочторго жана атоочтук тике объектиге (айтып бергенин) карата кыйыр объектилик катышта келди.

Кыйыр объектилик катыштын структуралык экинчи түрү катары кыргыз тилинде анча активдүү мүнөздө болбосо да мейкиндик жөндөмө формаларында келген заттык маанидеги сөздөрдүн айрым бир атооч сөздөргө башкарылышын көрсөтүүгө болот: 1. *Куртканын суусу кенен, дыйканчылыкка жайлуу. (Ш.Б.) 2. Аба ырайы ачылбай, бизде жумуш оор. (С.Б.) 3. Санаа куюндан да күлүк, уят өлүмдөн да катуу. (М.)*

Мисалдардагы белгиленген кыйыр объектилер жайлуу, оор, күлүк, катуу деген атооч сөздөргө башкарылып, турат.

Кыйыр объектилик катыштын багыныңкы түгөйлөрүнүн грамматикалык формасы катары объектилик мүнөздөгү айрым бир функционалдык жандоочтордун колдонулушу мүмкүн. Мындай кырдаалда жандоочтор зат же заттык маанидеги сөздөр менен тизмектеле айтылып, негизинен, сүйлөмдүн кыймыл-аракеттик баяндоочуна карата кыйыр объектилик катышта келип, анын (объектилик катыштын) өзүнчө бир тибин түзөт: 1. *Жамиланын анда иши жок, таразачы келин менен ары өтүп, бери өтүп, шыңкылдашат. (Ч.А.) 2. Мени эмне тууралуу чакыртыптыр агаң? (Т.С.) 3. Бирок мен учун ал дагы эле чалагайым бала сыяктанат. (Ч.А.) 4. Баса, балам, баягы маселе жөнүндө эмне болду? (Н.Б.)*

Мындай жандоочтордун сүйлөмдө кыйыр объектилердин грамматикалык формасы катары келиши, биринчиден, өзүлөрү тизмектеле айтылган сөздөрдүн заттык, нерселик маанисине байланыштуу болсо, экинчиден, жандоочтордун өзүнүн объектилик мүнөзү, табияты менен шартталат.

Демек, кыргыз тилиндеги кыйыр объектилик катыштагы багыныңкы түгөйлөрдүн, грамматикалык формаларынын өзгөчөлүктөрүнө карата аларды өз ара синтетикалык формадагы кыйыр объектилик катыш жана аналитикалык формадагы кыйыр объектилик катыш деген түрлөргө бөлүштүрүүгө болот.

¹ Жапаров А. Аталган эмгек, 149-6.

§ 12. Синтетикалык формадагы кыйыр объектилик катыш, анын грамматикалык түзүлүшү

Синтетикалык формадагы кыйыр объектилик катыштын уюшулушу сүйлөмдө мейкиндик жөндөмө формаларында келген затты, нерсени атоо маанисиндеги сөздөр менен багындыруучу түгөй катары колдонулган сүйлөмдүн баяндооч мүчөсүнүн өз ара байланыш-катышына негизделет: 1. *Ушакчыда ар болбойт, жаман атта жал болбойт.* 2. *Коркок түштөн чочуйт, жалкоо иштен чочуйт.* 3. *Карышкыр да жолдошуна каз издебейт. (М.)* 4. *Буюкканга жылдыз от.* 5. *Көмүскө достон көрүнөө душман артык. (М.)* 6. *Гаврилдин короо-жайы көр-жерге бай. (М.Э.)*

Мисалдардагы белгиленген мейкиндик жөндөмөлөрүндөгү сөздөр сүйлөмдүн баяндоочторуна башкарылып, алар менен кыйыр объектилик катышты түзгөнү боюнча жалпылыкты түзгөнү менен, структуралык жактан бирдей эмес. Тагыраак айтканда, алгачкы үч сүйлөмдөгү кыйыр объектилер болбойт, чочуйт, издебейт деген этиш сөздөргө башкарылып турса, калгандарында от, артык, бай деген атооч сөздөр менен байланыш-катыш түзүп турат. Демек, синтетикалык формадагы кыйыр объектилик катышты да анын багындыруучу түгөйлөрүнүн жогоркудай структуралык өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу 1) атоочтук башкаруу формасындагы жана 2) этиштин башкаруу формасындагы кыйыр объектилик катыш деп бөлүштүрүүгө болот.

Кыйыр объектилик конструкциянын катыштык түгөйлөрүн мындай топторго бөлүштүрүү теориялык жана практикалык жактан төмөнкүдөй максаттарга негизделүүгө тийиш: а) кыйыр объектилик катыштагы түгөйлөрдүн табиятын, мүмкүн болушунча толук ачып берүү, ошонун эле өзүндө анын сөз түркүмдөрүнө карата болгон катыштык мамилесин дифференциациялоо мүнөзүндө чагылдыруу; б) объектилик катыштагы түгөйлөрдүн өз ара маанилик (семантикалык), катыш өзгөчөлүктөрүн анын структуралык ар бир түрүнүн спецификалык табиятына карата кеңири планда ачып көрсөтүү.

§ 13. Атоочтук башкаруу формасындагы кыйыр объектилик катыш

Кыргыз тилинде мейкиндик жөндөмө формаларында келген заттык, нерселик маанидеги сөздөрдүн зат атооч, сын атооч жана айрым бир башка атооч сөздөргө башкарылып, алар менен объектилик катышта колдонулган учурлары аз эмес. Мында багындыруучу түгөй катары келип түшкөн атооч сөздөрдүн сүйлөмдө дээрлик бардык учурда предикаттык функцияда колдонулушу төмөнкүдөй кырдаалдарга байланыштуу. Биринчиден, бул сүйлөмдөгү айтылып жаткан ойдун кырдаалына, баарыдан мурда, предикат менен түздөн-түз байланыш-катышта туруучу сүйлөм ээсинин белгилүү учурдагы семантикалык жана грамматикалык талабына негизделет. Экинчиден, тарыхый планда алганда, предикаттык функцияда колдонулган атооч сөздөр менен тизмектеле айтылган жардамчы этиштердин стилдик максатта түшүрүлүп айтылышы менен шартталат. Бул көрүнүш макал, ылакаптарга мүнөздүү келет. Ошондуктан аларда атоочтук башкаруу формасындагы кыйыр объектилик катыш башкаларга караганда алда канча кеңири колдонулат. Ошентип, мейкиндик жөндөмөлөрүндө келген сөздөрдүн атооч сөздөргө башкарылып, кыйыр объектилик катышта колдонулушу жогорку кырдаалдарга байланыштуу болуп, коммуникативдик планда алганда, атоочтук предикатты маанилик жактан толуктоо зарылдыгына негизделет.

Кыргыз тилинде мейкиндик жөндөмө формаларындагы сөздөрдүн атооч сөздөргө башкарылыш деңгээли, же тескерисинче, бардык эле атооч сөздөрдүн мейкиндик жөндөмө формасындагы сөздөрдү башкаруу жөндөмдүүлүктөрү бирдей мүнөздө болбойт. Тагыраак айтканда, барыш, чыгыш жөндөмө формаларындагы сөздөрдүн атоочторго башкарылып, кыйыр объектилик милдет аткарышы бир топ активдүү мүнөздө болсо, жатыш жөндөмө формасындагы сөздөргө бул нерсе, негизинен, мүнөздүү эмес.

Мейкиндик жөндөмө формасындагы сөздөрдү кыйыр объектилик функцияда башкаруу төмөнкү сөз түркүмдөрү аркылуу ишке ашырылат; 1. *Жакшыга сый, жаманга келтек. (М.)* Адамдын адамдыгы — элге, жерге жакшылыгы. (Н.Б.) 2. *Жамандын*

берген. атынан жакшынын айткан сөзү артык. Чечендин тили көпкө орток, чебердин колу элге орток. (М.) 3. *Соодада достук жок. Байда май болсо, жардыда туз бар. (М.)*

Жогорку мисалдардын биринчи, экинчи учурларында барыш, чыгыш жөндөмө формаларындагы сөздөр зат, сын атоочторго башкарылса, үчүнчүсүндө бар, жок сөздөрүнө башкарылып, алар менен кыйыр объектилик катышты түзүп турат. Бирок жогорку сөз түркүмдөрүнүн да атооч сөздөрдү кыйыр объектилик катышта башкаруу мүмкүнчүлүктөрү бир кылка эмес. Мында сын атоочтор, андан соң зат атоочтор активдүүрөөк колдонулат да, калган бар, жок деген сөздөр айрым бир тактоочтор сейрек колдонулат. Ал эми калган атооч сөздөр (сан атооч, ат атоочтор) башкаруу формасындагы кыйыр объектилик катышты уюштурууга (багындыруучу түгөй катары), негизинен, катышпайт.

Ошентип, атоочтук башкаруу формасындагы кыйыр объектилик катышты багындыруучу түгөйлөрүнүн жогоркудай лексика-грамматикалык өзгөчөлүктөрү боюнча: 1. **-га жана -дан**¹ зат атооч түзүлүшүндөгү кыйыр объектилик катыш; 2.

¹ Иште мындан ары кыскалык үчүн мейкиндик жөндөмөдөгү багыныңкы түгөйлөр жөндөмө мүчөлөр аркылуу берилет.

-га жана -дан + сын атооч түзүлүшүндөгү кыйыр объектилик катыш; 3. **-да + бар**, жок түзүлүшүндөгү кыйыр объектилик катыш; 4. **-га жана -дан + тактооч** түзүлүшүндөгү кыйыр объектилик катыш сыяктуу структуралык майда топчолорго бөлүштүрүп кароого болот.

1. -га жана -дан + зат атооч түзүлүшүндөгү кыйыр объектилик катыш

Жогоруда белгиленгендей, кыргыз тилинде -га, -дан мейкиндик жөндөмө формасындагы сөздөрдүн зат атоочторго башкарылып, сүйлөмдө кыйыр объектилик катышта колдонулган учурлары сейрек деп айтууга болбойт. Мындай учурда аталган жөндөмө формаларындагы сөздөрдү башкарып турган зат атоочтордун, биринчиден, сүйлөмдө предикаттык функцияда колдонулушу, экинчиден, конкреттүү эмес, абстракттуу маанидеги зат атоочтордон болушу талап кылынат.

Ал эми мындай катыштын багыныңкы түгөйлөрү катары зат атооч сөздөрдөн башка, ат атоочтор, заттык мааниге өткөн сын атоочтор, атоочтуктар колдонулушу мүмкүн. Бирок кыйыр объектилердин багындыруучу түгөй болуп түшкөн зат атооч сөздөргө карата болгон маанилик катыштары жана кепте колдонулуш Даражалары бирдей эмес. Ошондуктан алардын ар бирин өзүнчө кароо максатка ылайыктуу болор эле.

а) **-га + зат атооч** түзүлүшүндөгү кыйыр объектилик катыштын түгөйлөрү өзүлөрүнүн лексикалык маанилеринин ар түрдүүлүгүнө байланыштуу өз ара семантикалык ар кандай байланыш- катыштарда болушу мүмкүн:

1. *Кыйыр объект белгилүү бир буюм, курал тиешелүү болгон же арналган заттын аты катары келет: 1. Азоого тушоо, күлүккө чалма. 2. Билгенге бата аяк, билбегенге ант аяк. 3. Төөгө ком, эшекке чом. (М.)*

Мисалдардагы ар бир кыйыр объектиге карата өзүнчө алынган атайын буюмдун же нерсенин арналгандыгы алардын башкалардан айырмаланган белгилүү бир касиет-белгиге ээлиги менен түшүндүрүлөт. Мындай кырдаал кыйыр объектилердин кандайдыр бир сапаттык белгилери бар сөздөрдөн болушун талап кылып турат.

2. Белгилүү бир сапаттык белгинин кимге, эмнеге же кандай объектиге тиешелүү экенин билдирет: 1. — *Улуулук кимге ыйгарылыш керек? — Ак менен караны айра тааныганга улуулук ылайык.* 2. — *Жаштарга жана карыларга кандай адеп керек? — Жаштарга тайманбастык менен уяттуулук, карыларга билим менен токтоолук адеп ылайык (Авиценна).*

Мындай объектилик конструкциянын түгөйлөрү көпчүлүк учурларда зат атоочтук функцияда колдонулганы менен, сапаттык маанидеги башка сөз түркүмдөрү, көбүнчө сын атоочтор, атоочтуктар аркылуу уюшулат.

3. Кандайдыр бир иш-аракеттин же анын процессинин таасиринен келип чыккан объект багытталган заттын аты катары келет: 1. *Жөнү жок багыныш эр жигитке өлүм.* 2. *Жыя албаган жыйганга шүмшүк, асырай албаган айылга шүмшүк.* 3. *Көчмөк конмок жерге сын, качмак-куумак эрге сын. (М.)* 4. *Карышкыр картайса, итке күлкү. (М.)*

Мындай маанидеги объектилик катыштын багындыруучу түгөйлөрү көпчүлүк учурларда абстракттуу маанидеги зат атоочтордон болот.

4. Кыйыр объект багындыруучу түгөй тарабынан билдирилген затты же түшүнүктү жаратуучу жак же нерсенин аты катары келет: 1. *Чыкканга өлүм, мышыкка күлкү.* 2. *Улууга урмат, кичүүгө ызат.* 3. *Барга майрам, жокко ойрон.*

Мындай учурда багындыруучу түгөй катары келген зат же түшүнүк өзү багытталып турган кыйыр объектинин сапаттык өзгөчөлүгүнө, кандайдыр бир касиетине карата ылайыкташат.

5. Түшүнүк же зат таралган объектинин аты катары келет: 1. *Жакшы жаныңа жолдош, жаман малыңа жолдош.* 2. *Эски жаңыга аралжы, аз көпкө аралжы.* 3. *Жакшы мал жанга аралжы, жакшы дос малга аралжы.* 4. *Тоого — ал, ага — тоо кумар.* («КМ»)

Мындай бир эле түшүнүктүн же заттын ар башка объектиге бирдей багытталышы ошол объектилердин ар башка белги, касиеттерге ээ болгон ар башка заттардын, түшүнүктөрдүн таасиринен таралышы менен шартталып турат.

6. Кыйыр объект түшүнүк же зат келип чыккан нерсенин атын билдирет: 1. *Азаматка эл арка.* 2. *Бирөөлөргө нан кайгы, бирөөлөргө жан кайгы.* 3. *Ар кимдин көнгөн жери өзүнө мисир.* 4. *Жылаңачка караган бута үй.* (М.)

Мындай учурда түгөйлөр өз ара себеп-натыйжалык мааниде шартташкан мүнөздө болот, б.а., багыныңкы түгөй себеп, багындыруучу анын натыйжасы катары келет.

7. Кандайдыр бир катыштык, жакындык түшүнүктөгү зат тарабынан ээленген, ага ошол катыштык мүнөзү боюнча түздөн-түз тиешелүү болгон заттын атын билдирет: 1. *Алар бизге кожоюн.* (К.Ж.) 2. *Орус кыштагы бизге коңшу.* («КМ») 3. *Ажарга көрүнгөн ээ, көрүнгөн бий.* (К.Б.)

б) **-дан + зат атооч** түзүлүшүндөгү кыйыр объектилик катыш анын -га формасындагы жогоруда сөз болгон түзүлүшүнө караганда анча активдүү мүнөзгө ээ эмес. Алар, негизинен, этиштик баяндоочу кыскарган макал, ылакаптарда жана ошонун базасында уюшулган кептин көркөм адабий стилинде кезигет: 1. *Себептен себеп, балчыктан имарат.* 2. *Аталаштан алтоо, энелештен экөө.* (М.) 3. *Дүйнөдө бир кемпир бар жалгыз аяк, оозуна тиштегени — чийден таяк.* (Таб.-Ийик). 4. *Жамандан жаан, жакшыдан мөөн.* (М.)

Мындай учурда кыйыр объект заттын, нерсенин тегин, төркүнүн, анын эмнеден жасалганын билдирет.

Кыйыр объект мындан сырткары, белгилүү бир шарт-кырдаалдын таасиринен жаралган тангыч маанидеги абстракттуу зат багытталган объектинин аты катары келиши мүмкүн: 1. *Кара терек жыгылса, калган теректен не пайда.* 2. *Ишенген кожоң сууга акса, калпалардан не пайда.* 3. *Эли-журту болбосо, ай, күнүңдөн не пайда.* («УС»)

Ошондой эле, 1. *Областтардан абалы начары эле Чүй.* («АС») 2. *Оюнчулардан мыктысы — Абыл. Үй айбандарынан суукка чыдамдуусу — ит деген сыяктуу бүтүндүн бөлүктөрүн билдирүүчү кыйыр объектилик катыштагы конструкциялар да кезигет. Жалпысынан алганда, кыргыз тилинде мындай түзүлүштөгү **(-дан + зат атооч)** кыйыр объектилик катыш кепте колдонулуш, жаралыш чөйрөсү, даражасы боюнча чектелген мүнөздө экени байкалат.*

2. **-га жана -дан + сын атооч түзүлүшүндөгү кыйыр объектилик катыш**

Сын атооч сөздөр өзүнүн грамматикалык табияты боюнча сүйлөм тутумунда зат же заттык маанидеги сөздөргө карата багыныңкы абалда келип, атрибутивдик катышта колдонулушу мүнөздүү көрүнүш. Бирок сүйлөмдө заттык мааниде колдонулган барыш, чыгыш жөндөмө формаларындагы сөздөргө карата багындыруучу түгөй катары колдонулуп, алар менен объектилик катышта келген учурлары да кездешет. А түгүл сын атооч сөздөр бул функцияда башка атооч сөздөргө караганда өзүлөрүнүн алда канча активдүүлүгү боюнча да

айырмаланышы мүмкүн. Бирок мында анын бардык эле семантикалык топтору бирдей колдонула бербейт. Алардын ичинен өң-түстү билдирген сапаттык сындар багындыруучу түгөй катары дээрлик колдонулбаса, калган сапаттык сындар, айрыкча заттын белги-касиеттерин жалпылап көрсөтүүчү сын атоочтор мындай катышта активдүү колдонулат.

Жатыш жөндөмө формаларында келген кыйыр объектилердин сын атооч сөздөргө башкарылышы, негизинен, кыргыз тилине мүнөздүү эмес. Ал эми барыш, чыгыш жөндөмө формаларындагы сөздөрдүн сүйлөмдө сын атоочторго карата кыйыр объектилик катышта колдонулушу көп учурайт.

а) **-га + сын атооч** түзүлүшүндөгү кыйыр объектилик катыштын багындыруучу түгөйү көпчүлүк учурда нерсени жалпылап баалоо маанисиндеги сын атоочтордон болот да, -га формасындагы кыйыр объект менен ар түрдүү маанилик катышта келет.

1. Кыйыр объект кандайдыр бир иш-аракетти аткарууга ылайыкташтырылган, жөндөмдүү же аны аткарууга көндүм болгон процесстин аты катары келет: 1. *Үйрөнгөн жоо атышарга жакшы.* 2. *Сыйлашарга жат жакшы, ыйлашарга өз жакшы.* 3. *Эски жоо атышарга жакшы, эски дос ал сурашарга жакшы.* (М.) 4. *Ошол себептен ушул жерде кой, уй, жылкы өстүрүүгө абдан ыңгайлуу.* (К.О.) 5. *Бирок менин башымдан өткөн окуяларды көп эле уккандырсыз, ал айтууга жеңил, угууга оор.* (К.Ж.)

Мындай маанилик катыштагы объектилик конструкциянын багыныңкы түгөйлөрү кыймыл атооч, көбүнчө атоочтуктар аркылуу уюшулат.

2. Кыйыр объект кандайдыр бир сапаттын, белгинин өзгөчөлөнгөн сапаттагы заттардын тобуна таралган катышын билдирет: 1. *Кайгысызга уйку таттуу.* 2. *Бечелге жөтөл үйүр.* 3. *Аксак атка чаң үйүр, арык атка бала үйүр.* 4. *Кырчаңгы атка бала үйүр.* 5. *Адам өчкө кудай өч.* (М.)

Мындай объектилик катыштын багыныңкы түгөйлөрү -га формасы аркылуу заттык мааниге өткөн сын атоочтор жана семантика-грамматикалык жактан ажырагыс биримдикте келген аныктоочтун коштоосундагы зат атоочтордон жасалат.

3. Кыйыр объект башка бир объектинин таасиринен келип чыккан сапат, белги багытталган заттын аты катары келет: 1. *Бардар киши байлыкка мас, акылга пас.* 2. *Кедей киши акылга мас, байлыкка кас.* 3. *Картаң адам акылга бай, март адам доско бай.*

4. Кыйыр объект конкреттүү белгинин, сапаттын кимге, эмнеге багытталганын билдирет: 1. *Кепке сараң, сөзгө бек — жигиттиктин. белгиси.* 2. *Сөзгө баатыр — ишке жакыр.* (М.) 3. *Жеңилге ийилчээк адам оорго майышып жашайт тура.* (Т.С.)

4. *Артында калган атасын, энесин капа кылуу мага кыйын.* (Т.К.)

5. Кыйыр объект белги катары келген бирдейликтин, жалпылыктын, кимге же эмнеге тиешелүү экендигин билдирет: 1. *Чечендин тили көпкө орток, чебердин колу элге орток.* (М.) 2. *Сулуу кыз, алгыр куш, чыгаан күлүк жалпы урууга, а түгүл бут улутка, элге бирдей таандык, бул — эзелтен келаткан эл салты.* (Т.С.)

Мындай учурда кыйыр объект жалпыланган мааниде келет да, ошол бирдейлик, тиешелүүлүк белги анын жеке бирдиктерине бирдей даражада таралган болот. Тескерисинче, кээде мындай окшоштук конкреттүү алынган жеке затка да таралышы мүмкүн: *Атага окшош уул, энеге окшош кыз туулбас.* (М.) *Менин уулум бар, сага окшош.* («КМ»)

6. Кыйыр объект нерсенин, заттын, түшүнүктүн кимге же эмнеге жумшала тургандыгын, ылайыктуулугун же тиешелүүлүгүн билдирет: 1. *Куртканын суусу кенен, дыйканчылыкка жайлуу. (Ш.Б.)* 2. *Кемпирге чал, келинге күйөө, кызга бозой жакшы. (М.)* 3. *Иштин дурус же буруш жүргөнү жергиликтүү бийликке байланыштуу. («АС»)*

7. Кыйыр объект салыштырууга алынган заттын атын билдирет, ал эми багындыруучу түгөй салыштыруунун белгиси катары колдонулуп, кыйыр объектинин сүйлөмдө катышкан салыштыруунун объектисине карата болгон окшоштугун, бирдейлигин көрсөтөт: Жакшы болсо алганың, жаркылдаган кушка окшош. Жаман болсо алганың, алдыңдан өткөн сызга окшош, каңтардагы музга окшош. (М.)

8. Багыныңкы түгөй белгилүүлүк же белгисиздиктин кимге таралганын билдирет: 1. *Айткандай, аны алдын ала билим, дары чачпаса, пахтанын жалбырагын жеп, көп зыян келтирери Камал акеге белгилүү. («СК»)* 2. *Данилдин чыныгы революционер экендиги шаардагы элге да, ал гана турсун, полицияга да маалым.*

б) **-дан + сын атооч** түзүлүшүндөгү кыйыр объектилик катыштын түгөйлөрү өз ара салыштыруу маанисинде келип, ушул өзгөчөлүгүнө байланыштуу анын багындыруучу түгөйү, негизинен, баалоо мүнөзүндөгү сын атоочтордон болот да, багыныңкы түгөйү ага карата салыштыруунун объектиси катары колдонулат: 1. *Жети күнкү жаандан желип өткөн суу жакшы.* 2. *Кырк күнкү сыпайгерчиликтен бир күнкү бакырчылык артык.*

Мындай маанидеги кыйыр объектилик конструкциялар макал, ылакаптарга көбүрөөк мүнөздүү келип, түгөйлөрү гана эмес, ал катышкан сүйлөмдөр да структуралык жактан бирдейликти сактап, бүтүндөй сүйлөм салыштыруунун элементтеринен түзүлгөн болот. Мисалы, Ала албаган куштан ала мойнок чымчык ар тык. 1) ала албаган куштан — салыштыруунун объектисинен, 2) ала мойнок чымчык — салыштыруу үчүн алынган объектиден жана 3) артык — салыштыруунун белгисинен турат да, маанилик жактан салыштыруунун объектисинен салыштырылган объектинин артыкчылыгы, же тескерисинче, анын сапаттык төмөндүгү көрсөтүлөт. Ал эми сүйлөм грамматикалык жактан салыштыруунун объектиси — кыйыр объектиден, салыштыруу үчүн алынган объект — сүйлөмдүн ээсинен жана салыштыруунун белгиси — сүйлөмдүн баяндоочунан турат. Демек, кыйыр объектилик конструкциялар катышкан мындай сүйлөмдөр кыргыз тилинде структуралык жана семантикалык жактан айырмаланган салыштыруунун өзгөчө бир түрүн түзөт.

Мындай конструкциядагы кыйыр объект төмөнкүдөй маанилик катыштарда келет.

1. *Кыйыр объект бир түргө кирүүчү заттардын ичинен кандайдыр бир өзгөчө белгиге ээ болгон заттын, нерсенин аты катары келет: 1. Аттан аттын неси артык — аша баскан изи артык. 2. Эрден эрдин неси артык — эптей келсе күчү артык. 3. Койдон койдун неси артык — кол башындай эти артык. 4. Эрден эрдин неси артык — эптей айткан сөзү артык. (М.)*

2. Кыйыр объект бүтүндүн бөлүктөрү таралган сапат, белги багытталган заттын, нерсенин, түшүнүктүн атын билдирет: 1. *Эки аяктуудан бажа таттуу, төрт аяктуудан бото таттуу. 2. Катуудан тиш оору кыйын, жушмактан ич оору кыйын.*

Мындай учурда кыйыр объект бир түргө кирүүчү түшүнүктүн (жумшак, катуу) жалпы аты катары келет да, сапатка таралган объект ошол бүтүндүн конкреттүү бөлүктөрү (бажа, бото, тиш оору, ич оору) болуп эсептелет.

3. Кыйыр объект салыштыруунун белгиси багытталган заттын аты катары келет: 1. *Туура сөз кылычтан өткүр.* 2. *Нан баарынан улук.* 3. *Ажал жолу чилдин арышынан кыска.* 4. *Калп каткырык ыйдан жаман.* (М.) 5. *Бетке чапкан сөз этке чап кандан жаман.* (М.)

Салыштыруунун бул түрү анын биринчи пунктта көрсөтүлгөн түрүнөн анча айырмаланбайт. Бирок биринчи учурда логикалык басым салыштыруунун объектисине, сүйлөмдүн ээсине түшөт. Демек, биринчи учурда кыйыр объект салыштыруунун объектиси катары келсе, экинчи учурда салыштыруу үчүн алынган (тандалган) объект катары колдонулду. Бирдей эле түзүлүштөгү мындай объектилердин сүйлөмдө коммуникативдик ар кандай функцияны аткарышы алардын салыштыруунун белгисине (сүйлөмдүн баяндоочуна) карата алган орун тартибине байланыштуу аныкталат. Тагыраак айтканда, кыйыр объект баяндоочтон обочо жайгашса, салыштыруунун объектиси катары келет, ал эми жана да дал алдынан орун алса, салыштыруу үчүн алынган объект катары колдонулат. Салыштырыңыз: *Калп каткырык ыйдан жаман — Ыйдан калп каткырык жаман.*

4. Кыйыр объект башкалардан өзгөчөлөнгөн, кандайдыр бир сапаттык артыкчылыкка ээ болгон заттын атын билдирет: 1. *Тилден кыйын жоо жок, кыздан кыйын доо жок.* 2. *Сенден артык конок жок, мындан артык тамак жок.* (М.) 3. *Кесипчиликтин бул түрүндө Асандан мыкты адис жок.*

5. Кыйыр объект бүтүндүн бөлүктөрүнүн аттары катары келет: 1. *Ат болуучу кулундун мүчөсүнөн белгилүү.* 2. *Адам болчу баланын кирпичинен белгилүү.* (М.) 3. *Чычайган муруттарынан, шымдарынан казак-орустар экени белгилүү.* (М.Э.)

3. -да + бар, жок түзүлүшүндөгү кыйыр объектилик катыш

Башка түрк тилдери сыяктуу эле бар, жок сөздөрү кыргыз тилинде сүйлөмдүн баяндоочу катары кеңири колдонулат. Мына ушул кырдаал алардын заттык, нерселик маанидеги сөздөрдү башкарып, ал сөздөр менен кыйыр объектилик катышта келишин шарттап турат. Бирок бар, жок өзүлөрүнүн грамматикалык табиятына жана лексика-грамматикалык өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу кыйыр объектилик катышты уюштуруунун негизги базасы катары эсептелген бардык мейкиндик жөндөмө формаларындагы сөздөрдү башкара бербейт. Алардын ичинен заттык, нерселик мааниде келген жатыш жөндөмө формасындагы сөздөр менен гана кыйыр объектилик катыш түзүүгө жөндөмдүү. Ал эми калган Багы жокко дагы жок. Ундан бир аз бар, канттан такыр жок сыяктуу өтө сейрек учурларды эске албаганда, барыш, чыгыш жөндөмө формаларындагы кыйыр объектилердин бар, жок сөздөрүнө башкарылышы кыргыз тилине мүнөздүү эмес.

Жок, бар сөзү жатыш жөндөмө формасында келген көбүнчө абстракттуу жана жак маанилериндеги нерселерди, түшүнүктөрдү атап көрсөткөн сөздөрдү башкарып, алар менен кыйыр объектилик катышты түзөт: 1. *Өзүңдө жокту өзгөдөн көрсөң кубан.* (М.)

2. *Аттын жакшысы аларда бар.* 3. *Туура бийде тууган жок, тууганчыл бийде ыйман жок.* (М.)

Мындай кыйыр объектилик конструкциялардагы түгөйлөрдүн өз ара маанилик катыштары, негизинен, багындыруучу түгөйдүн лексикалык маанилери аркылуу аныкталат. Демек, бар сөздү конструкциялар объектинин

кимде, эмнеде бар экенин, же анын эмнеден жасалганын билдирет: 1. *Аз сөздө көп маани бар. (М.)* 2. *Сулуунун көркү калда бар, аргымак көркү жалда бар. (Т.)* 3. *Сарала жылкы элде бар, сары алтын сөйкө сенде бар, санаам да жүрчү Үкөйүм, аз милдетиң менде бар. (Элдик ыр.)*

Тескерисинче, багындыруучу түгөй катары жок сөзү колдонулуп, лексикалык маанисине ылайык объектинин кимде, эмнеде жок экенин билдирет: 1. *Уккан кулакта жазык жок. 2. Жаманда намыс жок, соргокто уят жок. 3. Соодада достук жок. 4. Уйкуда уят жок. 5. Сактыкта кордук жок. (М.)*

Жок сөзүнө карата жогоркудай абстракттуу маанидеги сөздөр менен катар конкреттүү маанини билдирген сөздөр да кыйыр объектилик катышта активдүү колдонулат: 1. *Жылкыда өт жок, жыланда бут жок. 2. Итте тууган жок. 3. Аккан сууда арам жок.*

Кыргыз тилинде өтө сейрек болсо да, мейкиндик жөндөмөлөрүндөгү сөздөрдүн айрым бир тактоочторго башкарылып, аны менен кыйыр объектилик катышта келген учурлары кездешет. Мындай функцияда тактоочтордун ичинен өлчөм маанисиндеги аз, көп деген сөздөр башкаларга караганда активдүүрөөк колдонулат: 1. *Көргөнүңдөн көп көрбөгөнүң, далай кызык көрөсүң өлбөгөнүң. (М.)* 2. *Сиз издеген кыжымы, шайылар дүкөндөрдө көп. 3. Акылы азда азап көп. (М.)*

Мындан сырткары, айрым бир орун-аралык мезгил маанисиндеги тактоочтор да кыйыр объектилик катыштын багындыруучу түгөй катары келиши мүмкүн. 1. *Акмак киши иттен илгери, кишиден кийин. (М.)* 2. *Аны баамдашка Батинага али эрте. (Т.С.)* 3. *Калп айтуудан алыс — калк ичинде калыс. (М.)*

Мындай учурларда багындыруучу түгөй катары келген тактоочтор чыныгы өз маанисинде эмес, кандайдыр бир артыкчылыкты билдирүүчү белги, сапат, мезгил кырдаалдары катары келип, чыгыш, барыш жөндөмө формаларындагы кыйыр объектилер ошол белги, сапаттык кырдаалдар мүнөздүү болгон заттардын атын билдирет.

Башка бир шартта аралык өлчөмүн билдирүүчү тактоочтор багындыруучу түгөй катары өз маанисинде колдонулат да, мындайда ага башкарылган чыгыш жөндөмө формасындагы кыйыр объект белгилүү бир аралыкта жайгашкан заттын, орун-жайдын аты катары келет: 1. *Биздин уй чоң жолдон обочо. («КМ»)* 2. *Окуучулар жашаган жатакана гимназиядан бир топ алыс. (К.Б.)* 3. *Бул коруктун ичиндеги жалгыз там Мамирмазиндикинен бир чакырымдай алыстыкта. (М.Э.)*

Кыргыз тилинде кыйыр объектилердин сейрек болсо да айрым бир сан атоочторго башкарылган учурлары кездешет: 1. *Ала-Тоодон алтоо. (Т.С.)* 2. *Аларга алтоо, берерге бешөө. (М.)* 3. *Алган эри бир атадан жалгыз. (Т.С.)* 4. *Эркек баладан экөө. кыздан жалгыз Бегайым. (К.Ж.)*

§ 14. Этиштик башкаруу байланыш формасындагы кыйыр объектилик катыш

Этиш сөздөрдүн грамматикалык табияты алардын сүйлөмдө дайыма предикат катары колдонулушун шарттап турат. Этиш айрыкча мейкиндик жана кыйыр (табыш) жөндөмө формаларында келген сөздөрдү башкаруу мүнөзүнүн өтө активдүүлүгү менен гана айырмаланбастан, алардын сүйлөмдөгү милдеттерин аныктоочу синтаксистик ар түрдүү байланыш-катыштарын жөнгө салып туруучу тилдеги эн негизги ийкемдүү категория да болуп эсептелет.

Ал эми кыйыр объектилик катыштын грамматикалык табияты мейкиндик жөндөмө формаларындагы сөздөр менен этиштердин өз ара байланыш-катышына көбүрөөк мүнөздүү болуп, алардын синтаксистик ушул функцияда келиши белгилүү бир шарт-кырдаалдарга, принциптерге негизделип турат. Маселенин ушул мүнөзүн эске алганда, сүйлөмдө мейкиндик жөндөмө формаларында келген сөздөрдүн, баарыдан мурда, заттык, нерселик мааниде колдонулушу зарыл. Анткени сөздүн заттык, нерселик мааниси кыйыр объектинин грамматикалык табиятынын, маанисинин негизин түзөт. Демек, кыйыр объект спецификалык ушул өзгөчөлүгүнө байланыштуу мейкиндик жөндөмө формаларында келген бардык эле зат атооч сөздөрдөн эмес, нерселердин, заттардын, түшүнүктөрдүн аттарын билдирүүчү зат атооч сөздөрдөн, айрыкча адам аттарынан, алардын базасында заттык мааниге өткөн башка атооч сөздөрдөн болот: 1. *Абийирдүү жигитке ажалдуу кийик жолугат. (М.)* 2. *Андай болсо, Ажарга кантмек керек? (К.Б.)* 3. *Мен эми кожоюnumдан бошоймун. (А.Т.)* 4. *Шилибеген түр менен Рудаушек ага акырая карады. (К.Б.)*

Мисалдардагы кыйыр объектилик катыштардын уюшулушу багыныңкы түгөйлөрдүн ар түрдүү сөз түркүмдөрүнөн экенине карабастан, алардын заттык, нерселик маанилери аркылуу шартталып турат.

Сүйлөмдө мейкиндик жөндөмө формаларында келген сөздөрдүн кыйыр объектилик функциясы аларды башкарып турган этиш сөздөрдүн семантикалык түрдүү топтордон болушу менен байланыштуу. 1. *Курган жаным үйдөгүлөрдөн айбыксам керек. (С.Ө.)* 3. *Жаманга сырыңды айтпа. (М.)* 4. *Суу коркот менден. (Н.Б.)*

Мисалдардан көрүнүп тургандай, мейкиндик жөндөмөлөрүндөгү кыйыр объектилер көпчүлүк учурда мейкиндик, багыттык маанидеги эмес, башка маанилердеги этиш сөздөргө башкарылат.

Демек, мейкиндик жөндөмө формаларындагы сөздөрдүн сүйлөмдөгү кыйыр объектилик функциясы толук түрдө семантикалык принципке¹ негизделет. Бирок алар (мейкиндик жөндөмөлөрүндөгү сөздөр) этиш сөздөр менен болгон семантикалык катыштары жана кыйыр объектилик катышты уюштуруудагы грамматикалык табияты боюнча мүнөздүү өзгөчөлүктөргө ээ. Ошондуктан, кыйыр объектилик катыштын багыныңкы түгөйлөрүнүн грамматикалык түзүлүшүнө, б.а., жөндөмө формаларына карата аларды төмөнкүдөй үч топко бөлүштүрүүгө болот:

- 1) -га + кыймыл-аракет түзүлүшүндөгү кыйыр объектилик катыш;
- 2) -да+кыймыл-аракет түзүлүшүндөгү кыйыр объектилик катыш;
- 3) -дан + кыймыл-аракет түзүлүшүндөгү кыйыр объектилик катыш.

¹ Бул маселе боюнча 3-параграфты караңыз

§ 15. -га + кыймыл-аракет түзүлүшүндөгү кыйыр объектилик катыш

Барыш жөндөмөсүндө келген этиштик башкаруу формасындагы кыйыр объектилик катыштардын адабий тилде колдонулушу активдүү мүнөзгө ээ. Жалпысынан, -га + кыймыл-аракет түзүлүшүндөгү синтаксистик конструкциялар составдык компоненттеринин лексика-грамматикалык ар түрдүүлүгүнө байланыштуу сүйлөмдө кыйыр объектилик жана бышыктоочтук катыштардын өзүнчө бир структуралык тиби катары тилде кеңири колдонулат. Бирок барыш жөндөмө формасында келген атооч сөздөр бардык эле этиштер менен эмес, өзүлөрүнүн лексика-грамматикалык табиятына ылайык келген этиш сөздөрдүн айрым бир тобу менен гана байланыш-катыш жасайт. Демек, мындай формадагы атооч сөздөрдү башкаруу мүнөзүнө карата профессор М.Балакаев төмөнкүдөй эки топко бөлүп карайт:

а) Өзүнүн лексикалык мааниси боюнча барыш жөндөмө формасындагы сөздөрдү гана башкарууга жөндөмдүү болгон этиш сөздөр: *ынануу, ишенүү, жалынуу, жагуу (нравиться), багынуу, сиңүү, кубануу, камоо ж.б.;*

б) Өзүнүн лексикалык мааниси боюнча, негизинен, (көпчүлүк учурда — А.С.) барыш жөндөмө формасындагы сөздөр менен байланыш-катыш түзгөн этиш сөздөр: *көрүнүү, түшүнүү, кароо, баруу, кетүү, келүү, жатуу, умтулуу, бет алуу, чыгуу, салуу, берүү, жетүү, кирүү, отуруу, куюу, айтуу, кызыгуу, даярдануу ж.б.*¹

Жогорудагы этиш сөздөр, негизинен, өтпөс этиштердин системасында каралып, барыш жөндөмө формасындагы сөздөрдү башкаруу мүнөзү боюнча жалпылыкты түзгөнү менен, алар менен болгон синтаксистик катыштык табияты боюнча кескин айырмаланат. Тагыраак айтканда, биринчи топтогу жана экинчи топтогулардын ичинен куюу, айтуу, кызыгуу, даярдануу сыяктуу абал, айтуу, сезим маанилериндеги этиш сөздөр сүйлөмдө барыш жөндөмө формасындагы сөздөр менен, негизинен, кыйыр объектилик катышта келет: 1. Ушундан тартып бул жердегилерге ары таанылып, ары жагып калдым. (М.Э.) 2. Бир күнү кечинде барсам, эки бөйрөгүн таянып тура калып, мага бирдеме деди. 3. Казак-орустун катын-балдарына бүлдүркөн терип берсем, нан беришчү. (М.Э.)

Тескерисинче, экинчи топтогу орун-жай, багыт маанилерин билдирүүчү этиш сөздөр сүйлөмдө барыш жөндөмө формасындагы сөздөрдү өзүлөрүнүн семантикалык табиятына ылайык орун бышыктоочтук катышта башкарат: 1. *Музоолорду шаарга кийрип жиберип, бир көчө менен келатсам, Жийдекан жолукту.* 2. *Ал бирөөнүн ишин кылып, алпарып берип, үйүнө кайтып бараткан экен.* (М.Э.) 3. *Ошол туну увакилдер Ташкенге келишип, курама Абдымомун бектин коргонуна түшүштү.* (Т.К.)

Демек, -га + кыймыл-аракет түзүлүшүндөгү кыйыр объектилик катыштын грамматикалык табияты, бир жагынан, багындыруучу түгөй катары келген этиш сөздөрдүн маанилери, экинчи жактан, барыш жөндөмө формасындагы сөздөрдүн нерселик, заттык атоо маанилеринде келиши менен шартталат.

Ошентип «бул жөндөмөдөгү (барыш жөндөмөсүндөгү — А.С.) кыйыр толуктоочтор өзүнүн жана аны башкарып турган этиштин лексикалык маанисине карай ар түрдүү, эң эле бай маанилерди берет».² Мында семантикалык негиз катары багыныңкы түгөйлөрдүн кыймыл-аракет багытталган заттын (объектинин) аты катары келиши эсептелинет. Кыйыр объектилик

¹ Балакаев М. Аталган эмгек, 66—67-б.

² Мураталиев М., Турсунов А. Кыргыз тилиндеги сүйлөм мүчөлөрү. Фрунзе, 1961, 96-б.

конструкциянын составдык элементтеринин ар бир учурдагы семантикалык өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу жогорку негизги маани да бир нече маанилик оттенкалардын системасынан турат.

1) Багыныңкы түгөй бүтүн объектинин аты катары келет. Мындай учурда кыймыл-аракет кандайдыр бир өз алдынча бүтүн турган объектиге таралат: 1. *Дүйнөгө тиричилик кирди. (Н.Б.)* 2. *Асман мейкиндигиндеги жылдыздарга, бардык планеталарга кызыгам. («АТ»)* 3. *Биздин элдер өз күчтөрүнө, өздөрүнүн түгөнбөс ресурстарына ишенет. («СК»)*

2) Багыныңкы түгөйлөр кыймыл-аракеттин өзгөчө бир белгиге ээ бөлгөн объектиси катары келет, же кыймыл-аракет атайын тандалган объектилерге гана таралат: 1. *Качканга кара жер тар көрүнөт. (М.)* 2. *Тап душмандарга, бай-манаптардын калдыктарына, кулактарга каршы, ырайымсыз күрөшчү. (М.Э.)* 3. *Эртели-кеч бая Борончу келип, тоодогу башка чабандар да мага, балдарга баш-көз болуптур. (С.Ө.)*

3) Кыймыл-аракет кандайдыр бир жеке алынган жакка же затка, нерсеге да тарашы мүмкүн: 1. *Калыйпага ажардуу жүзү менен карады да, жылмайып күлүп койду. (М.А.)* 2. *Чаргындын чоң көздөрү бажырайып тигиге кадалды. (Т.С.)* 3. *Иржина ага муактана жооп кайтарды. (К.Б.)*

4) Кыймыл-аракет, тууган-туушкан маанилериндеги же кызматтык, кесиптик мүнөздөгү кыйыр объектилерге карата багытталат: 1. *Директорго алкыш айтып, коштошпостон жүгүрө сыртка чыктым. (К.Ж.)* 2. *Кашкардан келген азрети аппак кожого да көрсөттү. (К.Б.)* 3. *Мага деп алып келген сарпайларды жазып, энеме көрсөтө баштады. (К.Ж.)*

5) Багытталган кыймыл-аракет барып жете турган же барып жеткен объектинин аты катары келет: 1. *Этти, сүттү мамлекетке тапшырууну үзгүлтүксүз жүргүзүү керек. («ЛЖ»)* 2. *Тузду даам татканга бер, кызды издеп тапканга бер деген. (К.Ж.)*

3. *Медер дагы баягы илимине, философиясына түшүп кетти. («АТ»)*

Мындай маанидеги кыйыр объектилик конструкциялардын багындыруучу түгөйлөрү багыттык маанидеги этиштерден болушу мүмкүн. Ошондуктан аларда объектилик катыштан сырткары орундук маанилердин да оттенкасы байкалат.

6) Кыймыл-аракет жалпынын, же бүтүндүн айрым сандык бөлүгүнө, же бүтүндүн ордуна колдонулган бөлүккө таралат: 1. *Ошолордун бирөөнө барсак, кантип эле кызмат табылбасын, табылар. (К.Б.)* 2. *Көрүнгөнгө айта бербегин. (Ч.А.)* 3. *Бирөөгө жамандык кылсаң, жүдөйсүң. («УС»)*

7) Багындыруучу түгөй тийүү, урунуу, оролуу, жармашуу, кошулуу, жөлөнүү деген сыяктуу этиштерден болот да, багыныңкы түгөйлөр ошол кыймыл-аракет тийген, кошулган объект катары келет: 1. *— Өлтүрүп кет бу көрөкчө! — деп чылбырга жетип ороду. (М.Э.)* 2. *Бүркүттүн бутуна окшоп арбайган кол келип жуурканга жармашты. (К.Б.)* 3. *Мунун кийинки чоң атасы Набихан орустарга кошулган. (К.О.)*

8) Кыйыр объект кыймыл-аракет барып жеткен, кез болгон заттын, түшүнүктүн аты катары келет: 1. *Ажарды ал эки-уч курдай көрүп, бир күнү Сабитахунга келди. (К.Б.)* 2. *Бактысы барга балалуу өрдөк жолугат. (М.)* 3. *Елена өлгөндөн соң, быйыл жазда Рудоушек ошого үйлөнгөн. (К.Б.)*

9) Кыйыр объект жаңыдан өздөштүрүлө баштаган же өздөштүрүлгөн иш процессинин атын же кандайдыр бир объектини билдирет: 1. *Ал эртелеп окууга, жазууга үйрөнө баштады. («ЛЖ»)* 2. *Октябрь революциясы биздин эл сыяктуу артта калган элдерди илимге, билимге, техникага ээ кылды. («АТ»)*

3. Эми сени бир жерге ишке жайгаштырайын. (К.Б.)

10) Кыйыр объект кээде мейкиндик, орундук маанидеги зат атоочтордон болот да, кыймыл-аракет аларга текши тарайт:

1. Учурда элеттеги элдин тагдыры жерге байланып турат. («АС»)

2. Бети-колун жууду да, столго отурду. (К.Б.) 3. Коон, дарбыз да ат кулакка көлөкөлөп, жуушаган койлордой тынч. (А.Т.) 4. Эл турган-турган жерлерине кийизге, жуурканга оронуп жатышты. (К.Б.)

11) Кыймыл-аракет табигый түрдө же белгилүү бир себептин натыйжасында таралбай турган объект катары келет: 1. Бөрү каргышы койго жетпейт. 2. Темир тезекке бирикпейт. 3. Карышкыр да жолдошуна кас издебейт.

Тескерисинче, айрым учурларда кыймыл-аракеттин объектиге таралбаш себеби белгисиз болот: 1. Тайга, торпокко да минбей калдым. (Т.С.) 2. Мен директорго үн катканым жок. (К.Ж.)

3. Ал көчтөгүлөр да Батмага кылчайып карашкан жок. (К.Б.)

4. Бирок мени мектепке кабыл алышпады. (К.Ж.)

12) Кыйыр объект кыймыл-аракеттин келип чыгыш, пайда болуш себеби катары келет. Мындай учурда түгөйлөр бири экинчисине карата себеп-натыйжалаш мааниде келет да, бир эле мезгилде эмне учун? деген да, эмнеге? деген да суроого жооп болуп түшүп, себептик жана кыйыр объектилик маанилердин бирдигинен турган болот: 1. Мында эл Алтынай Сулайманованын келгенине жетине албай сүйүнүп, колунан келишинче урматтап, сыйлап жатышты. (Ч.А.) 2. Бизди мурун кырып салбаганына фашисттер арманда болуп жүргөндүр. («АТ») 3. Бир топтон кийин гана унисинин окуусун бүткөнүнө сүйүндү. (А.Т.)

13) Кыймыл-аракеттин кимге, эмнеге арналгандыгын билдирет: 1. Нике кыйылган бөлмө үйдөн боздотуп алып келип киргизишкен экинчи уй күйөө, кызга атайын дайындалган бөлмө эле. (К.Б.) 2. Алыскы. кыргыз жергесинде жашап жаткан ага- туугандарыма, өмүрлүк жарым Кулуйпага, уулум Тургунбекке кан кечип майданда жүргөн Осмонунар өзүнүн жүрөктөн чыккан ысык саламын билдирет. («АТ»)

14) Кыймыл-аракет кабылган, кандайдыр бир мурунку калыбынан өзгөргөн объект катары келет: 1. Бир кун кечке тышта болуп, ооруга чалдыкты. (К.Б.) 2. Кадамал кара табакта сары каймагы калып, сүт коломтого, жерге жайнап калды. (С.Ө.) 3. Айтканда бечаранын ындыны өчүп, чоң убайга, азапка калар. (К.Б.)

15) Кыймыл-аракет келип чыккан, пайда болуп таралган объектинин атын билдирет: 1. Революция жөнүндө газеталарга чыккан кабарлардан ал кыя өтпөйт, баарын окуйт. (К.Б.) 2. Энесинин бети ысык жашка нымданып, күйүп чыкты. (Ч.А.)

3. Көп кечикпей анын артынан алтын нурга боёлуп, акырын гана козголуп кун чыкты. (К.Б.)

16) Кыймыл-аракеттин кимге, эмнеге окшош экендигин билдирет: 1. Адеби жок жигит жүгөнү жок атка окшойт. 2. Адеби жок катын кабанаак итке окшойт. (М.) 3. Ажар ошондуктан өзүн Айганышка теңеди. (К.Б.)

17) Кыймыл-аракеттин кимге, эмнеге карата жетишсиздигин же, тескерисинче, жетиштүүлүгүн, толуктугун, билдирет: 1. Ажарга ал да аздык кылды. (К.Б.) 2. Кечке аязда жүрүп, ачыгып келсек да, тамакка жарытпайт. 3. Эртең менен кээде жылыткан шорпо берет, анысы да бир кесеге толбойт. (М.Э.)

18) Багыныңкы түгөй зат атоочтордон сырткары барыш жөндөмө формасында келген сын атооч, атоочтук, кыймыл атооч сыяктанган сөз

түркүмдөрүнөн болушу мүмкүн. Мындай учурларда алардын ар биринин семантикасына ылайык кыймыл-аракетти ар түрдүү сапат, белги, процесс абалындагы маанилери боюнча толуктап, тактап турат: 1. *Азыркы сөзгө кирбей, билим алууга, абийирдүү адам болууга тырыш, кызым. (К.Ж.)* 2. *Менин окуганыма бир ай гана эмес, төрт айдан аша баштады. (К.Ж.)* 3. *Жаңы эскиге таянат, эски жаңыга жөлөнөт. («УС»)*

§ 16. -да + кыймыл-аракет түзүлүшүндөгү кыйыр объектилик катыш

Жатыш жөндөмө формасында кыймыл-аракетке башкарылган кыйыр объектилердин колдонулушу кыргыз тилинде кыйла чектелген мүнөздө. Бул, баарыдан мурда, жатыш жөндөмө формасынын семантикалык жактан мүнөздүү түрдө орундук, мезгилдик маанилерге ийкемдүүлүгү менен байланыштуу.

Жатыш жөндөмө формасындагы кыйыр объект катары сейрек болсо да зат атооч сөздөр келет. «Андай зат атоочтор (жатыш жөндөмөсүндөгү — А.С.) көбүнчө предметтик мааниде болуп, абалды билдирүү маанисиндеги этиштер менен байланышат».¹

Ал эми мындай маани, негизинен, адам аттары жана анын ордуна колдонулуучу жактама ат атоочтор менен байланыштуу болот. Башка сөз түркүмдөрүнүн да жатыш жөндөмө формасында келип, предметтик мааниде колдонулушу көбүнчө адам жөнүндөгү түшүнүктөргө негизделген болот.

Ошентип мындай катыштын түгөйлөрү өз ара төмөнкүдөй маанилик катыштарда келиши мүмкүн:

1) Кыйыр объект кыймыл-аракеттин эмнеде, кайда болуп жатканын же болуп өткөнүн, б.а., кыймыл-аракет аткарылган орунду, объектини билдирет: *1. Атынын жиби казыкта оролуп, бир учу жерде эле. 2. Узун камчысын колуна кармап Адыл арабада ырдап баратат. 3. Майсалбегим катында аман-эсендигин жазыптыр. (Ч.А.)*

2) Кыйыр объект кыймыл-аракеттин кимде, эмнеде экендигин билдирет: *1. Улуу адамдарда акыл да, талант да болгон. 2. Ал жоголбосо, же сенде же менде болмок. 3. Энесинин жиберген каты ушул күнгө чейин Касымда болучу. (Ч.А.)*

3. Кыймыл-аракеттин объектиге таралган өлчөмүн, б.а., объектиде аз же көп, жетишсиз же жетиштүү экендигин билдирет: *1. Бир гана аларда чыгашанын көбүрөөк экенин билгиздик. 2. Быйылкы жылы өткөн жылга салыштырганда жем-чөп бизде азыраак болду. 3. Артта калгандардын үчүнчүсүндө калдайган чоң түйүнчөгү бар, экөөндө эч нерсе көрүнбөйт.*

4. Кыймыл-аракеттин объектиге таралбастыгын, кимде, эмнеде жоктугун, болбостугун билдирет: *1. Жаманда намыс болбойт, соргокто уят болбойт. 2. Жаман атта жал болбойт, жаман эрде ар болбойт. 3. Жакшыда жалуу болбойт, да каруу болбойт. (М.)*

Кыймыл-атоочтор семантикасы боюнча кыйыр объектинин грамматикалык табиятына жакын турат. Ошондуктан зат атоочтордон башка атооч сөздөргө салыштырганда алардын кыйыр объектилик функцияда колдонулушу кыйла активдүү мүнөзгө ээ.

Демек, жатыш жөндөмө формасындагы мындай кыйыр объект бир учурда кыймыл-аракеттин кандайдыр бир иш-аракеттин, процесстин атына байланышкан объектинин ишке ашырууга жумшалгандыгын, зарпталгандыгын билдирет. Мындай кырдаалда кыйыр объект кыймыл-аракетке карата максат, себеп маанилерди кошумча билдирип турат: *1. Мени багып өстүрүүдө сиз зор эмгек жумшадыңыз. (К.Ж.) 2. Повесттин каармандары күрөштө, өсүүдө көрсөтүлгөн. 3. Урмамбеттин көптөн берки ою солдатка кетелекте болуп жүрүптүр. (М.Э.)*

Башка бир учурда кыймыл-аракетке туш болгон, кабылган процесстин аты катары келет: *1. Күн-түн дебей ата-энемдин кайтаруусунда калдым. (К.Ж.) 2. Тору*

¹ Мураталиев М., Турсунов А. Аталган эмгек, 103-6.

бышты бир жарым айдан бери багууда турат. 3. Ошентип, Ажар мындан ары Чырдын аялдарынын айдоосунда болду. (К.Б.) 4.Адам көргүс жол басып, айдоодо жүрдүм канча жыл. (Т.)

§ 17. -дан + кыймыл-аракет түзүлүшүндөгү кыйыр объектилик катыш

Мында да багыныңкы түгөйлөрдүн объектилик, нерселик табияты алардын зат атоочтор, заттык мазмундагы ат атоочтордун айрым семантикалык топторунан болушун шарттайт: 1. *Бирок Кулу калпадан менин күткөнүм ал эмес.* (К.Ж.) 2. *Сенден шектенбейм - сүйөсүң, жакшы билем.* (М.А.) 3. *Оттон жалтанбаган эр жүрөгүң өлүмдөн жалтанабы?* (А.Т.) 4. *Аны эмне менден сурайсыз?* (Б.Ж.)

Ал эми башка сөз түркүмдөрүнүн өзүнүн грамматикалык табиятына ылайык келбеген кыйыр объектиге мүнөздүү форма менен мазмунга ээ болушу аныкталгыч-кыйыр объектинин түшүрүлүшү, же сүйлөмдүн талабына ылайык анын (кыйыр объектинин) формалдык көрсөткүчүн (чыгыш жөндөмө формасын) факультативдүү кабыл алышы — заттанышы аркылуу шартталат: 1. *Күлүп сүйлөгөндөн түңүл, күңгүрөнүп чыккандан түңүл.* 2. *Желдиргенден бастырган өтүптүр.* 3. *Түсү ийгиден түңүлбө.* (М.) 4. *Андан канткенде кутулам?* (К.Б.) 5. *Кайсынысынан берейин, агай? Беш жылдыздуусунан берейинби, же үч жылдыздуудан элеби?* («Чал.»)

Мисалдардагы белгиленген сын атооч, ат атооч жана атоочтуктар зат атоочтордун ордуна колдонулуп, кимден? эмнеден? кайсыдан? деген суроолорго жооп болуп түшүп, кыймыл-аракет менен кыйыр объектилик катышты түзүп турат. Демек, -дан + кыймыл-аракет түзүлүшүндөгү кыйыр объектилик катыштын уюшулушунда багыныңкы түгөйлөрдүн заттык, нерселик мааниде келиши чоң мааниге ээ. Бирок бул жападан жалгыз критерий боло албайт. Мындан сырткары багындыруучу түгөйлөрдүн да физикалык абал (*эрүү, муздоо, ысуу, күйүү*), айтуу, кеп кылуу (*айтуу, сүйлөө, суроо*), конкреттүү кыймыл (*куруу, ичүү, окуу, жазуу, жасоо, ээлөө, алуу, табуу*), сезим (*угуу, көрүү, татуу*), арылуу (*тазаруу, айыгуу, кутулуу, арылуу*), бөлүнүү (*ажыроо, айрылуу, бошонуу*) сыяктуу маанилердеги этиштер аркылуу жасалышы кыйыр объектилик катыштын уюшулушун кошумча түрдө шарттайт.

Ошентип, объектилик катыштын бул түрү да анын башка түрлөрүндөй эле түгөйлөрдүн өз ара семантикалык жактан шартташкан бирдигине негизделет. Ал эми алардын (түгөйлөрдүн) лексикалык түрдүү маанилердеги сөздөр аркылуу уюшулганына байланыштуу өз ара ар түрдүү семантикалык катыштарда келиши мүмкүн:

1) Кыйыр объектинин эмнеден жасалганын, пайда болгон, чыккан тегин, төркүнүн билдирет: 1. *Асыл таштан, акыл жаштан чыгат.* 2. *Атадан алтоо болсоң да, ар жалгыздык башта бар.* (М.) 3. *Элде айтылып жүргөндөй, жамандан жаан, жакшыдан мөөн төрөлөт деген чын белем.* («АС»)

2) Кыйыр объект бир түргө кирүүчү заттардын өзүнчө бир белгиге ээ болгон тобу, түрү же бүтүн бир нерсенин кандайдыр бир бөлүгү катары келет да, кыймыл-аракет заттын ошол өзгөчөлөнгөн түрүнө же бүтүндүк бөлүгүнө таралган болот: 1. — *Кимден чочулабаш керек? — Суктанбаган досуңдан чочулаба.* (Авиценна) 2. *Ыракымбай экөөбүз ала келген айрандарыбыздан иче баштадык.* (М.Э.) 3. *Бир үйүр үй-бүлөдөн көлгө келгени Беккул жана мен.* (М.Э.)

Кыймыл-аракеттин мындай бүтүндүн бөлүгүнө таралышы зат атооч сөздөрдө гана эмес, башка сөз түркүмдөрү аркылуу уюшулган кыйыр объектилерде да кездешет:

1. *Азган менен тозгондон, Ата-энеден бозгондон, Жетимиш болду түтүнү.* («Манас») 2. *Алардан оорубаганы эле Бурмакан экөөбүз.* (М.Э.) 3. — *Адилдик кылып, мага окшогондордон чыгарыңыз, — деди Айткулу.* (К.Б.)

Чыгыш жөндөмө формасындагы кыйыр объектилик катыштардын ичинен ушул эки маанилик топтогулардын тилде колдонулуш мүнөзү башкаларга салыштырганда алда канча активдүү.

3) Кыймыл-аракеттин же кандайдыр бир кабар-маалыматтын таралыш булагы, аракет чыккан объектинин аты катары келет: 1. *Өзүң билбесең, билгенден ук.* 2. *Көптү көргөндөн сөз оку, көөнөрбөс кылып бөз току.* (М.) 3. *Учкундан жалын тутанат.*

4) Кыймыл-аракет чыккан, бир Ж8.ККЯ багыт алган объектини билдирет. Мындай учурда багындыруучу түгөй кач, кет, кел сыяктуу багыттык маанидеги этиштер аркылуу уюшулат да, багыныңкы түгөйлөр конкреттүү заттык маанидеги адам аттарына байланышкан сөздөрдөн жасалат. Ансыз мындай конструкциялар синтаксистик башка катыштагы (бышыктоочтук катыштагы) конструкцияларга айланып кетиши мүмкүн: 1. *Мындан мурун бул жердеги кыздардан качып келгенин ким көрүптүр.* (К.Ж.) 2. *Бу сенин эне-атаңдан кат келип жатабы?* (А.С.) 3. *Бутунан мүдүрүлгөн турат, тилинен мүдүрүлгөн турбайт.* (М.)

5) Кандайдыр бир нерседен айрылган, ажыраган маанини кандайдыр бир уюмдан, коомдон, кызматтан чыккандыкты, бошогондукту билдирет: 1. *Ошентип, мен атамдан, эки бир тууганымдан тирүүлөй айрылдым.* (А.Т.) 2. *Райондук Партконференция кызматынан бошотту.* (Ш.Б.) 3. *Эми сенден ажыраган биз байкуш кай талаадан карга-кузгунга жем болобуз.* (С.Ө.)

6) Кыймыл-аракеттин кимден, эмнеден кутулгандыгын, арылгандыгын билдирет: 1. *1928-жылдан кийин гана чааракерликтен кутулуп, жер алып, өзүнчө тиричилик кылууга киришти.* (К.Ж.) 2. *Дарт айыгат дары эмес кээде уудан.* (Омар Хаям.) 3. *Кыйрагандар кийин бүтөлөт да, азырынча душмандан тазаланганына сүйүнүү керек.* («АТ»)

7) Кыймыл-аракет белгилүү болуучу, билинип-таанылуучу кандайдыр бир белгиге ээ объектинин аты катары келет: 1. *Ашык болгон жигиттин күлүшүнөн билинет.* 2. *Кочкор болор козунун, мүйүзүнөн билинет.* (М.) 3. *«Эрди кабагынан тааныйт» дегендей, сен өзүң ким болосуң, мырзам?* (А.Т.)

8) Баштапкы же көндүм болгон, адаттанган абалынан өзгөргөн объектинин атын билдирет: 1. *Арзымат мурункудай келүүдөн такыр тыйылды.* (К.Ж.) 2. *Саяк катуу уйкудан чочуп ойгонду.* (Ш.А.) 3. *Бул кезде Тойчу датка күүдөн-күчтөн тайып, мындай чоң жыйындарга баруудан калганына көп болгон.* (Т.К.)

9) Кыймыл-аракеттин кимден, эмнеден бөлүнгөндүгүн, сакталып калгандыгын билдирет: 1. *Ал жөнүндө Кулу калпа атамы бизден бөлүп, обочо сүйлөшүп жүргөнүн жакшы билем.* (К.Ж.) 2. *Күтпөгөн жерден басмачылар акылдан адашты да, бет-бетинен качышты.* (А.Т.) 3. *Ушинтип, ал киши күйгөн кызды көз көрүнө ажалдан сактады.* (С.Ө.)

10) Кыймыл-аракеттин ким же эмне аркылуу болуп өткөндүгүн, аткарылгандыгын билдирет: 1. *Караңгыда мүрзөдөн, жез тырмактуу кемпирден кантип өтмөкчү.* (С.Ө.) 2. *Ал бу дүйнөдөн эмнени гана көрбөдү.* (А.Т.) 3. *Майда буюмдарымдын баардыгын Лайлыкандан берип жибердим.* (К.Ж.)

11) Кыймыл-аракеттин болушуна таасир көрсөткөн, себепчи, түрткү болгон объектинин аты катары келет: 1. *Жанагы үйдө төртөөнөн башка бир туугандарым кара тумоодон кырылды.* (С.Ө.) 2. *Жадаса, ал эркектер менен да сүйлөшүүдөн чочулап — «балакеттен оолак».* (Т.С.) 3. *Асманда сызган барчындан бардыгынын жаны чыгып жоголду.* (К.Ж.)

Мындай конструкцияларда түгөйлөрдүн бири экинчисинин келип чыгышын шарттап тургандыктан, нерселик мааниден сырткары себептик маанинин да оттенкасы сезилип турат.

12) Кыймыл-аракет менен табигый байланышта болгон объектинин аты катары келет: 1. *Малы жок деп эрден түңүлбө. (М.)*

2. *Табийгат теңтушту теңтуштан айырбасын. (А.С.)*

3. *Адамдын көзү жарыктан эч качан жадабаш керек деп ойлойм. («АТ»)*

Тескерисинче, кыймыл-аракет менен табигый байланышта болбогон объектинин аты катары да келиши мүмкүн: 1. Алкы бузуктан алыс жүр. 2. Жалкоо эрден мал качат. 3. От дегенден ооз күйбөйт.

13) Кыймыл-аракет менен али байланышы үзүлө элек жана ал байланышы узакка созулуучу объектини билдирет: 1. *Анын үстүнө, алардан кай бир эскичилик жоюла элек. (К.Ж.)* 2. *Ал арабадагы баласынан көзүн албай, тепеңдеп теминет. (А.Т.)* 3. *Кыргыздын жакшылары болсо бий, болуш талашуудан, пара жеп, күлкүнү майлоодон бошобойт. (М.Э.)*

14) Кандайдыр бир себептер боюнча кыймыл-аракет менен он маанилик байланышта келбеген объектинин атын билдирет: 1. *«Кайра жолугушат деген ушул экен да», — деди ал картайып, минүүдөн чыгып калган жоргого. (Ч.А.)* 2. *Эмнегедир экзаменди менден Роза өзү алган жок. (К.Ж.)* 3. *Бизде эмне, биз эмес Дүйшөнаалы да өтүнө алган жок чалдан. (С.Ө.)*

15. Кыймыл-аракеттин кандайдыр бир нерсеге ээ болгондугун билдирет: 1. *Атам куурга укалаган насыбайынан чеге кетти. (К.Ж.)* 2. *Кегиң болсо алып кал, сен, жүзү кара, кумардан бир канып кал. (К.Ж.)* 3. *Эркек болсоң, кулуңду кайтарып ал менден. (А.С.)*

Мындай маанидеги конструкциялардын көпчүлүгүндө багыныңкы түгөйлөр бүтүндүн бөлүгү, ал эми багындыруучу түгөйлөрү аларга таралуучу аракет маанисин да билдирип турат.

16) Кыймыл-аракеттин кимден, эмнеден башталгандыгын же анын чыккан ордун билдирет: 1. *Талаш-оодарыш, эңиш, күрөштөн башталып, аягы жамбы атууга токтоду. (К.М.)* 2. *Экинчисинен кара кочкул тутун булады. (Ч.А.)* 3. *Столунан эки китеп сууруп чыкты. (К.Б.)*

17) Кыймыл-аракеттик белгинин башка бир затка карата болгон артык же кем экендиги салыштырылып көрсөтүлөт. Мындай учурда чыгыш жөндөмө формасындагы кыйыр объект салыштыруунун белгиси катары келет. Салыштырылып жаткан зат болсо көп учурда сүйлөмдө субъектилик, кээде тике объектилик мааниде колдонулат: 1. *Бирок ал маркум атамдан да карыган киши экен. (К.Б.)* 2. *Бөтөнчө, биринчи китеп биринчи сүйгөн кыздан кем болобу? (А.Т.)* 3. *Эми ал кедейден да жаман болуп калбадыбы, — деп атама андан аркы сөзүн угузбай күңгүрөнүп калды. (К.Ж.)* 4. *Бул окуя Мурат учун түндөгү коштошуудан да кыйын болду. (Н.Б.)* 5. *Бир-эки айдын ичинде мурунку байлыгынан алда канча артык болуп байыды. (А.Т.)*

§ 18. Аналитикалык формадагы кыйыр объектилик катыш

Жандоочтор грамматикалык табияты, жалпы эле аткарган кызматы боюнча жөндөмө категориясынын форма-көрсөткүчтөрү сыяктуу эле сүйлөмдө толук маанилүү сөздөрдү өз ара байланыштыруунун тилде кеңири тараган эң негизги бир каражаты болуп эсептелет. Алар, негизинен, зат атоочтор жана айрым башка атооч сөздөр, этиштин кээ бир функционалдык формалары менен тутумдаша келип, алардын грамматикалык маанилерин толуктап, тактап турат. Ошонун эле өзүндө, өзүлөрү тизмектеле айтылган толук маанилүү сөздөрдүн сүйлөмдө башка сөздөр менен болгон (негизинен, этиш сөздөр) синтаксистик байланыш-катышын тейлеп турат.

Толук маанилүү сөздөрдүн ортосундагы байланыштын мындай формасы тил илиминде аналитикалык форма деп аталат да, семантика-грамматикалык тигил же бул шарт-кырдаалдарга байланыштуу тигил же бул синтаксистик катыштын системасында каралат. Бирок жандоочтор ушул табияты, б.а., синтаксистик-функционалдык табияты боюнча бирдей болбойт. Алардын айрымдары синтаксистик катыштын айрым алынган түрүндө гана катышса, кээсинин синтаксистик функциясы көп жактуу болот. Жандоочтордун синтаксистик табиятынын мындай ар тараптуулугу, бир жагынан, алардын семантикалык өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу болсо, экинчи жагынан, жалпы эле грамматикалык белги-касиеттеринин ар башкалыгы менен түшүндүрүлөт. Мына ушул жагдайлардан улам, жандоочтор аркылуу уюшулган аналитикалык формадагы кыйыр объектилик катыш жөнүндө сөз кылардан мурда жалпы эле жандоочтор категориясына мүнөздүү болгон айрым бир өзгөчөлүктөргө кыскача токтолууга туура келет.

Жандоочтор — өз алдынча турган лексикалык мааниге ээ болбогон, негизинен, зат атоочтор, айрым бир атооч сөздөр жана этиштин атоочтук, кыймыл атооч сыяктанган функционалдык формалары менен тизмектеле келип, сүйлөмдө башка сөздөргө (мүнөздүү түрдө этиш сөздөргө) карата алардын синтаксистик байланыш-катыштарын шарттап турган кызматчы сөздөрдүн өзгөчө бир түрү. Демек, сүйлөмдө толук маанилүү сөздөрдү өз ара грамматикалык жактан байланыштыруучу мындай табияты боюнча жандоочтор тилде ушул эле функцияны аткаруучу жөндөмө категориясынын форма-көрсөткүчтөрү менен кандайдыр бир деңгээлде окшоштукту, жалпылыкты түзөт. Бирок жөндөмө категориясынын форма-көрсөткүчтөрүнө салыштырганда, жандоочтор мурун лексикалык бирдик катары болгондугуна байланыштуу алардан төмөнкүдөй айрым бир белгилери боюнча айырмаланып турат:

а) жөндөмө мүчөлөрү сөздүн грамматикалык формасы катары дайыма уңгу же негизге жалганса, жандоочтор лексика-грамматикалык бирдик катары дайыма өз алдынча колдонулат.

б) жандоочтор өзүлөрүнүн алдындагы толук маанилүү сөздөрдүн тигил же бул формада келишин талап кылып, аларды ошол форма бөтөнчөлүгүнө ылайык башкарууга жөндөмдүү болсо, жөндөмө мүчөлөрүнө бул касиет мүнөздүү эмес, б.а., алар дайыма уңгуга же негизге гана жалганып, алардын лексика-грамматикалык маанилерине көз каранды абалда болот.

в) жөндөмө мүчөлөр сөз менен өзүлөрү жалганып турган уңгу же негиздин тыбыштык өзгөчөлүгүнө карата ээрчишүү законуна (сингармонизм) баш ийсе, жандоочтор салыштырмалуу лексикалык бирдик катары тыбыштык түзүлүшүн

дайыма сактап турат, б.а., өзүлөрү тиешелүү болуп айтылган сөздүн тыбыштык өзгөчөлүгүнө көз каранды болбойт.

г) жөндөмө мүчөлөрүнүн грамматикалык маанилери өзүлөрү жалганып турган сөздөрдүн лексика-грамматикалык маанилерине көз каранды же аны менен бирдикте гана аныкталса, жандоочтордун грамматикалык маанилери сүйлөм тутумунда айкын болот. Ошондуктан өзүлөрү байланыштырып турган толук маанилүү сөздөрдүн синтаксистик катыш мүнөздөрү көпчүлүк учурда жандоочтордун грамматикалык маанилери аркылуу да аныкталат.

Ошентип жөндөмө категориясынын форма-көрсөткүчтөрү сөз менен сөздү байланыштырууда тилдин таза грамматикалык каражаты катары эсептелсе, жандоочтор лексика-грамматикалык каражат катары каралууга тийиш.

Жандоочтор сүйлөмдө сөз менен сөздү өз ара грамматикалык жактан байланыштыруучу өзгөчө форма катары төмөнкүдөй милдеттерди аткарып турат. Биринчиден, жандоочтор өзү тиешелүү болуп айтылган толук маанилүү сөздөрдү тигил же бул формада башкарып, ошол эле учурда алардын грамматикалык формасы катары да келип, сүйлөмдө башка сөздөргө багыныңкы абалда башкарылып турушун тейлеп турат. Экинчиден, жандоочтор толук маанилүү сөздөрдү өз ара байланыштыруучу грамматикалык форма-көрсөткүч гана эмес, алардын грамматикалык маанилерин толуктап, тактап, ошол маани бөтөнчөлүгүнө ылайык синтаксистик катыштарын жөнгө салып туруучу лексика-грамматикалык каражат да болуп эсептелет.

Жандоочтордун өз алдынча лексикалык мааниге ээ эместиги жана тилде толук маанилүү сөздөрдү өз ара байланыштырып, алардын синтаксистик байланыш-катыштарын тейлөөчүлүк функциясы анын лексикалык табиятына караганда, грамматикалык табиятынын алда канча басымдуу экендигин айгинелейт. Бул өзгөчөлүк жандоочторду лингвистиканын грамматикалык бөлүмүндө каралышына негиз түзөт. Демек, мындай кырдаалда (жандоочторду грамматикалык планда анализдөөдө) жандоочтордун, алды менен, грамматикалык маанилерин аныктоо милдети коюлат. Анткени, биринчиден, жандоочтор грамматикалык маанилери боюнча өтө ар түрдүү мүнөздө болушу мүмкүн. Экинчиден, эң негиздүүсү, толук маанилүү сөздөрдүн өз ара лексика-грамматикалык жактан байланыш-катыш мүнөзү жандоочтордун грамматикалык маани бөтөнчөлүктөрүнө негизделет. Айталы, *чалыш*, *сөрөй*, *сыяктуу*, *сындуу* деген жандоочтордун грамматикалык табияты сын атоочтор сыяктуу зат атоочтор же заттык маанидеги башка атооч сөздөр менен байланышууга көбүрөөк мүнөздүү келип, ушул өзгөчөлүгүнө байланыштуу толук маанилүү сөздөрдүн өз ара атрибутивдик катышта колдонулушун шарттап турат: 1. *Актив чалыш Ыманбай айыл аралап кымыз уулаганга өзүнчө корстон. (Т.С.)* 2. *Аргымак сындуу ат минип, ардагым келер күн барбы?! (Элдик ыр.)* 3. *Сен сыяктуу эр азаматтар майданда от кечип, элин, жерин коргоп жүрсө... (Ч.А.)*

Ал эми карай, бери, ары, көздөй, чейин, кийин, бойдон, баштап сыяктуу көпчүлүк жандоочтор сүйлөмдө этиш сөздөр менен гана байланышып, алар менен бышыктоочтук катышта келет да, бул боюнча тактооч сөздөрдөн эч айырмаланбайт: 1. *Ал келип жаткандан кийин да, көпкө чейин уктай алган жок. (Н.Б.)* 2. *Так секирип туйлаган бойдон үч үйдүн баарын кыдырып мактанып чыкты. (С.Ө.)* 3. *Мына, бүгүндөн баштап баштын көзү жалгыз боло баштады. (А.Т.)* 4. *Бий аянтынан чыгып, Мурат корпусту көздөй басты. (Н.Б.)* 5. *Жүрүп олтуруп темир үйгө туш болосуң, андан ары жайнаган жашыл көл көрүнөт. (Жом.)* 6. *Бир аздан кийин күн тоонун артына жашынды. («АТ»)*

Демек, жандоочторду грамматикалык маанилери боюнча анализдөө алардын синтаксистик милдеттерин аныктоого негиз түзөт. Ошентип, кыргыз тилиндеги жандоочторду грамматикалык маанилерине, ошого ылайык сүйлөмдөгү башка сөздөр менен болгон синтаксистик байланыш-катыш мүнөзүнө карата төмөнкүдөй топторго бөлүштүрүүгө болот:

а) **Тактооч категориясындагы жандоочтор:** карай, көздөй, ары, бери, мурун, кийин, илгери, соң, бойдон, бою, чейин, дейре, баш тап, тартып, тышкары, замат, сайын.

б) **Сын атооч категориясындагы жандоочтор:** чалыш, сыяк туу, сындуу, шекилдүү, өңдүү, сымак, сөрөй, сымал.

в) **Зат атооч категориясындагы жандоочтор:** жөнүндө, тууралуу, туурасында, аркылуу.

г) **Категориялар аралык жандоочтор:** менен, үчүн, жараша. боюнча, башка, караганда, көрө.

а) Тактооч категориясындагы жандоочтор

Тилде колдонулуш даражасынын кеңирилиги жагынан да, саны боюнча да жандоочтордун негизги тобун ушул тактооч категориясындагы жандоочтор түзөт.

Жогоруда көрсөтүлгөндөй, жандоочтордун бул тобу өзүлөрү тизмектеле айтылган сөздөрдүн кыймыл-аракетке карата багыныңкылык абалын шарттоо жана алар (кыймыл-аракет) менен бышыктоочтук катышты түзүү сыяктанган негизги синтаксистик функциялары жагынан тактоочтордон айырмаланбайт. Ал эми айрым жандоочтордун кадыресе тактоочтор сыяктуу эле өз алдынча туруп, кыймыл-аракет менен бышыктоочтук ар кандай катыштарда келген учурлары аз эмес: 1. *Мурун да ушундай кабар келип, биз сүйүнүп жүргөнбүз. (Ч.А.)* 2. *Мен ушул үчүн чакырылганымды кийин билдим. (М.Э.)* 3. *Ары-бери көп чапса, аттын чери жазылат. (М.)* 4. *Жамийланын унун укканда, ал кайра чымыркана калып, илгери умтулду. (Ч.А.)* 5. *Байболот чачылган кийимдерин ар кай жерден терип жыйнап, бери басты. (М.Э.)*

Албетте, мындай учурда жандоочтор лексикалык жактан да, грамматикалык жактан да өз алдынчалыкка ээ болуп, тактооч сөздөрдөн эч айырмаланбайт. Ошондуктан бул учурларда жандоочтор эмес, тактоочтор катары: ал эми алардын жандооч кызматында келген учурларында накта жандооч эмес, функционалдык жандооч катары каралышы керек.

Жандоочтордун бул тобу тактоочтор менен функционалдык жактан окшош келет. Тагыраак айтканда, тактоочтор өзүлөрүнүн лексикалык маанилери боюнча кыймыл-аракеттин орун, мезгил, сыпат сыяктанган кырдаалдарын билдирип, ушул маанилик бөтөнчөлүктөрүнө ылайык кыймыл-аракет менен бышыктоочтук ар кандай катыштарды түзүп турат: 1. *Жамийла артын карабай, темир жолдун разъездин карай ылдам-ылдам басууда. (Ч.А.)* 2. *Жапар чоң кишиче шашпай сүйлөдү. (А.Т.)* 3. *Тигине, алдыда Жамийла жеңем кетип бара жатат. (Ч.А.)* 4. *Келин дароо баласына көз кысты. (А.Сас.)*

Ал эми тактооч категориясындагы жандоочтор да өзүлөрү тизмектеле айтылган сөздөрдү орун, мезгил, сыпат сыяктанган грамматикалык маанилер боюнча жабдып же толуктап, алардын кыймыл-аракетке карата бышыктоочтук ар кандай катыштарда келишин шарттап турат: 1. *Эки-уч күндөн бери суу алып келем деп, кеч кайтып жүрдү. (Я.В.)* 2. *Бир аздан кийин ымырт сүрүлүп, жерге жарык кирет. (К.К.)* 3. *Булуттар деңиз бетинен тарап, жээкти кыркалаган дөбөлөрдү карай сүрүлдү. (Ч.А.)*

Тактоочтор сыяктуу эле тактооч категориясындагы жандоочторду да грамматикалык маанилерине карата төмөнкүдөй майда топторго бөлүштүрүүгө болот:

1) Орун маанисиндеги жандоочтор: көздөй, карай.

Мындай жандоочтор сүйлөмдө кандай гана маанидеги атооч сөздөр менен тизмектеле келбесин, алар кыймыл-аракетке карата дайыма орун бышыктоочтук катышта келет. Бышыктоочтук башка катыштарды уюштурууга катышпайт. Демек, мындай түзүлүштөгү орун бышыктоочтук катыштын уюшулушу карай, көздөй жандоочторунун грамматикалык маанилерине (орундук) негизделген болот: 1. *Салый жоолугун алып ыргытып, күйүп-жанып, Каныметти карай чуркады. (Ш.С.)* 2. *Тыныбек кара жоргону ыргыштаткан бойдон тоону көздөй жөнөдү. (К.К.)*

Мисалдардагы карай, көздөй деген багыттык маанидеги жандоочтор өзүлөрү тизмектеле айтылган табыш жөндөмө формасындагы сөздөрдүн конкреттүү заттык, объектилик мааниде келгенине карабастан, аларды кыймыл-аракетке карата орундук катышта байланыштырып турат.

2) Мезгил маанисиндеги жандоочтор: мурун, кийин, соң, илгери, замат, сайын.

Мындай жандоочтор да сүйлөмдө атооч сөздөр жана атоочтуктар менен тизмектеле келип, алардын кыймыл-аракетке карата болгон мезгил бышыктоочтук катышын жөнгө салып турат: 1. *Ал кызды жарым айдан кийин гана кезиктирдим. («АТ»)* 2. *Ал келер замат жандай басты. (М.Э.)* 3. *Келгенче конок уялат, келген соң уй ээси уялат. (М.)*

Жогоруда толук маанилүү сөздөрдүн ортосундагы мезгил бышыктоочтук катыш аларды өз ара грамматикалык жактан байланыштырып турган жандоочтордун семантикасына негизделген. Мындай мезгилдик маанидеги жандоочтордун ичинен кийин, соң жандоочторунун өтө сейрек учурда гана: 1. *Башта тааныш болбогон соң ал күнү ачылып сүйлөшө албадык. Мурун эскертилбегенден кийин Абил бий да унчуга алган жок (Т.К.)* деген сыяктуу себеп бышыктоочтук катышты уюштурууга катышканы болбосо, калган учурлардын баарында мезгил бышыктоочтук катышты уюштурат.

3) Маанилер аралык же көп маанилүү жандоочтор: ары, бери, бойдон, бою, чейин, дейре, баштап, тартып.

Жандоочтордун бул тобу, жалпысынан, тактоочтор категориясынын системасында каралганы менен синтаксистик функциясынын көп маанилүүлүгү боюнча айырмаланып турат. Тагыраак айтканда, өзүлөрү тиешелүү болуп айтылган сөздөрдүн семантикасына байланыштуу бышыктоочтук ар кандай катыштарды уюштурууга катышышы мүмкүн. Конкреттүүлүк үчүн грамматикалык маанилерине карата аларды да өз ара төмөнкүдөй эки топко бөлүп кароого болот:

1. Орун жана мезгил маанилериндеги жандоочтор: ары, бери, чейин, дейре, тартып, баштап.

Мындай жандоочтордун сүйлөмдөгү орундук же мезгилдик маанилери, негизинен, төмөнкүдөй принциптерге негизделет:

а) Эгерде жандоочтор тизмектеле айтылган сөздөр орун, жай семантикасында болсо, анда алар орун маанисинде колдонулат: 1. *Ушул ара жолдогу станциядан ары казактын учу-кыйрына көз жеткис талаасы созулат. («КМ»)* 2. *Асман тиреген ак зоонун түбүндөгү заставадан тартып тоо аралап кашка суу агат. (С.Ө.)* 3. *Мени Балыкчыга чейин ала кетиңизчи. (Ч.А.)* 4. *Кара- Кыядан бери да канча*

жол жүрүп, эми бийикке такалышты. (С.Ө.) 5. Капчыгайга кире бериштен баштап Долондун өрүүсү башталат. (Ч.А.)

б) Эгерде жандоочтор тизмектеле айтылган сөздөр мезгил, убакыт маанисинде болсо, анда алар кыймыл-аракетке карата мезгилдик катышта келет: 1. Музоолорду болсо туулгандан баштап эле шефке аламын. (Ш.Б.) 2. Чырдын босогосун аттагандан тартып чыгарганы күл, жегени таяк, алганы отун болду. (К.Б.) 3. Жалгыз кайгысы өткөн күздөн бери боору ооруйт. (Т.С.)

Демек, орун жана мезгил маанилериндеги жандоочтордун синтаксистик функциясы да, сүйлөм тутумундагы грамматикалык маанилери да, негизинен, өзүлөрү тизмектеле айтылган сөздөрдүн семантикасы менен тыгыз байланышта каралат. Ошондуктан мындай жандоочтордун грамматикалык маанилери абстракттуу мүнөздө болуп, өзүлөрү байланышта келген сөздөрдүн грамматикалык маанилерин толуктоо менен, аларды кыймыл-аракет менен байланыштыруу милдетин аткарат.

2. Мезгил жана сыпат маанисиндеги жандоочтор — бойдон.

Бойдон жандоочу да жогорку көп маанилүү жандоочтордой эле өзүнөн мурда орун алган сөздүн семантикасына ылайык бир учурда кыймыл-аракетке карата мезгил бышыктоочтук катышта келет: 1. Ал Анжиянга мал айдатып кеткен бойдон келген жок. (С.Ө.) 2. Жолой аларга өткөн жылы кезиккен бойдон экинчи кайрылган эмес. (К.Ж.)

Башка бир учурда сыпат бышыктоочтук катыштагы түгөйлөрдү өз ара байланыштырып, сыпат маанисинде колдонулат: 1. Урмамбет колундагы түйүнчөгүн капшытка таштады да, шашкан бойдон сыртка чыкты. (М.Э.) 2. Топулуу торгойлор сайрашкан бойдон улам бийикке карай оболошот. (А.Т.) 3. Атам ыйлаган бойдон бүк түшүп жатып алды. (К.Ж.)

б) Сын атооч категориясындагы жандоочтор

Бул топко кирүүчү жандоочтор айрым сын атооч сөздөр сыяктуу сүйлөмдө сыпат маанисинде колдонулат. Мындай учурда зат же заттык мааниде келген сөздөрдү өз ара салыштыруу маанисинде байланыштырат да, биринин экинчисине карата атрибутивдик катышта келишин шарттайт: 1. Айланасы дубал менен курчалып, алыстан караганда ак чатыр сыяктуу көрүнгөн бул үйдө Кашкардагы Англиянын консулу жайгашкан. (С.Ө.) 2. Коргошун сымал оор туман тоо этектей чөгүп жатты. (С.Ө.) 3. Бет алдынан зор көшөгөнү түрө салган өңдүү керилген өрөөн мына. (С.Ө.)

Мындай жандоочтордун (сыяктуу, сымал, өңдүү, сөрөй, чалыш) салыштыруу мааниси айкын, конкреттүү болот да, сүйлөмдө алар байланыштырган зат атоочтордун өз ара атрибутивдик катышта келиши да жандоочтордун грамматикалык ушул маанисине негизделет.

Кээде мындай жандоочтордун сүйлөмдө кыймыл-аракет менен байланышып, сын атоочтор сыяктуу сыпат бышыктоочтук катышты уюштурган учурларын кезиктирүүгө болот: 1. Үшүк чалган көк аста-аста көгөрө баштаган сыяктуу кишилер да кун өткөн сайын тыңыды. (Т.С.) 2. Ушул аяздуу асман алдында, тун алдында куду кара мүртөз чал сымак Кашкар түнөрүп жатат. (С.Ө.) 3. Ат жардам сураган өңдүү дагы окуранып койду. (Н.Б.) 4. Алиги киши Мунаранын апасынын маанайын сезип турган шекилдүү көп сүйлөбөдү. (Ж.Жап.)

Демек, жогоркудай жандоочтор аркылуу белги, касиеттеринин жалпылыгы боюнча эки нерсе, же алардын кыймыл-аракеттери, кээде бүтүндөй бир ситуациялар да өз ара салыштырылышы мүмкүн. Бирок алар кандай гана

кырдаалда келбесин, баары бир сын атооч сөздөргө мүнөздүү болгон лексика-грамматикалык табиятын сактайт.

в) Зат атооч категориясындагы жандоочтор

Мындай категориядагы жандоочтор катары жөнүндө, тууралуу, туурасында, аркылуу жандоочтору эсептелинип, алар сүйлөмдө зат же заттык мааниге өткөн башка атооч сөздөр менен тизмектеле айтылат да, зат атоочтор сыяктуу өтмө жана өтпөс этиштерге башкарылып, тике жана кыйыр объектилик түгөйлөрдүн өзүнчө бир түзүлүштөгү форма-көрсөткүчү катары келет: 1. *Анын Айымбачага жашырынып барганы туурасында азыр гана сөз кылып олтурам. (К.Ж.)* 2. *Жана райкомдон чыккан соң Сергеев ушулар жөнүндө ойлоп, абдан ызалуу эле. (Т.С.)* 3. *Бул жактан тигил айылга ошол асма көпүрө аркылуу гана өтөбүз. (М.Гор.)* 4. *Калмак колхоздун бир жарым жылдык иши жөнүндө доклад жасады. (М.Э.)* 5. *Сапардын ал жакка эмне максат менен бара жатканы тууралуу жолдомо кат да даяр эле. (Ж.М.)* 6. *Жакыптын айтуусу боюнча тигил дабандан ары түзгө түшмөк отряд. (С.Ө.)*

Жогоруда мисалдардын биринчи, экинчи учурларында туурасында, жөнүндө деген жандоочтук сөз тизмектери өтмө этиштерге башкарылып, тике объектилик функцияны аткаrsa, калгандары кыймыл-аракет менен кыйыр объектилик катышты түзүп турат. Демек, жогорку жандоочтордун синтаксистик ушул функциялары жана зат атоочтун жөндөмө категориясынын форма-көрсөткүчтөрү менен (илик жөндөмө формасынан башка) болгон айрым бир синонимдештик катыштары аларды шарттуу түрдө болсо да зат атооч категориясынын системасында кароого негиз түзөт.

Албетте, мындай жандоочтордун айрым бир учурлардагы синтаксистик башка катыштарга болгон функционалдык катыштуулугун эске албаганда, алар объектилик катыштардын (тике жана кыйыр) өзүнчө бир структуралык тибине мүнөздүү болгон лексика-грамматикалык негизги каражаттар болуп эсептелет.

г) Категориялар аралык жандоочтор

Жандоочтордун бул тобу жогоркулардан айырмаланып, грамматикалык табияты боюнча тигил же бул сөз түркүмү менен лексика-грамматикалык жактан өз ара жалпылыкты түзө албайт, б.а., категориалдык мүнөздүү бир белгиге, касиетке ээ эмес. Алардын грамматикалык маанилери абстракттуу мүнөздө болуп, мына ушунун өзү алардын сүйлөмдө башка сөздөр менен болгон байланыш-катыштарынын ар түрдүүлүктөрүн, ошого жараша синтаксистик милдеттеринин да көп жактуулугун шарттап турат. Демек, алардын сүйлөм тутумунда аткарган синтаксистик кызматтары категориялар аралык же функционалдык мүнөздө болот. Ушул өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу алар шарттуу түрдө сөз түркүмдөр аралык төмөнкүдөй мүнөздөлүүгө тийиш:

Зат атооч жана тактооч категориясындагы жандоочтор: менен, үчүн, жараша.

Жандоочтордун бул тобу сүйлөмдө өзүлөрү тизмектеле айтылган сөздөрдүн же грамматикалык жактан башкарылып турган багыныңкы түгөйлөрдүн лексика-грамматикалык таасирине байланыштуу синтаксистик жактан бирде зат атооч, бирде тактооч категориясындагы сөздөргө мүнөздүү болгон функцияларды аткарат:

а) менен — зат атоочтук функцияда

Менен жандоочу зат атооч же заттык маанидеги башка атооч сөздөр менен тизмектеле айтылат да, кыймыл-аракетке карата кыйыр объектилик катышта келет: 1. *Эмгек менен эр көгөрөт, суу менен жер көгөрөт.* 2. *Жорго минген менен*

жолдош болбо, алкы бузук менен дос болбо. 3. Жакшы менен жолдош болсоң, оозуңа аш тиет — жаман менен жолдош болсоң, оозуңа таш тиет. (М.)

б) менен — тактоочтук функцияда

Менен тактоочтук функцияда төмөнкүдөй бышыктоочтук Катыштарда келет:

1) менен жандоочу мезгил маанисиндеги сөздөр менен, тагыраак айтканда, **-ар** формасындагы келер чак маанисинде келүүчү атоочтуктар менен тизмектеле айтылып, кыймыл-аракет менен мезгил бышыктоочтук катышта байланыш жасайт: *Чоңмурун шаардан барары менен Жамийлага бул оюн ачык айтууну чечти. (К.Б.) 2. Үйгө кирерим менен баары мени тегеректеп калышты. (К.Ө.) 3. Бул ырды ачып окууру менен боорун тырмап күлдү. (А.Т.)*

2) Менен жандоочу абстракттуу маанидеги сөздөр менен тизмектеле келип, кыймыл-аракеттин аткарылыш мүнөзүн, белгисин билдирет, демек, сыпат бышыктоочтук катышта колдонулат: *1. Зууракан кийинки жайда да жан-дили менен эмгектенди. (К.Ж.) 2. Башкарма көпчүлүк чогулушун салтанат менен өткөрдү. (Т.С.)*

3. Район боюнча өткөн жылы мал чарбасынан алынуучу продукциянын планы ашыгы менен аткарылды. («СК»)

3) Орун, жай маанисиндеги зат атооч сөздөр менен тизмектеле айтылып, кыймыл-аракеттин болуп жаткан, болуп өткөн ордун билдирет: *1. Илбирс көбүнчө кыр менен жүрөт. («КП») 2. Биз капчыгай менен араба айдап баратканбыз. (Ч.А.)*

а) учун — зат атоочтук функцияда

Үчүн жандоочу көбүнчө зат атооч жана жактама ат атоочтор, кыймыл атоочтор менен тизмектеле келип, кыймыл-аракетке карата кыйыр объектилик катышта келет: *1. Чечип айтуу үчүн кубатым жок. 2. Өткөндү ойлоо мен үчүн абдан оорго турат. («КМ») 3. Сен үчүн Айдарбек, Сооронбай сыяктуу душмандардан өч алам. (К.Ж.)*

б) үчүн — тактоочтук функцияда

Кыргыз тилинде себеп жана максат бышыктоочтук катыштардын уюшулушунда эң активдүү каражаттардын бири болуп үчүн жандоочу эсептелет: *1. Ата-энемди, баламды сагынганымды алаксытыш үчүн көпчүлүк учурда жумушта болом. (З.С.) 2. Мен сиздин көңүлүңүздү алагды кылбас үчүн кайыкта калдым. (К.Ж.) 3. Садага бериш учун төрт кыбыласы түгөл жетим издешип, буга бүтүн Кең-Суудан мени туура тапса керек. (М.Э.)*

а) жараша — зат атоочтук функцияда

Жараша жандоочу сүйлөмдө зат атооч сөздөрдү, зат атооч менен этиштерди салыштыруу маанисинде байланыштырат да, алардын өз ара кыйыр объектилик катышта келишин тейлеп турат: *1. Сабасына жараша бишкеги, сакалына жараша искеги. 2. Сөзгө жараша сөз айтпаса, сөздүн атасы өлөт. (М.) 3. Даңкка жараша жук, эмгекке жараша өнмөк болот. («УС»)*

б) жараша — тактоочтук функцияда

Жараша жандоочу көбүнчө абстракттуу маанидеги сөздөр менен тизмектеле келип, кыймыл-аракетке карата сыпат бышыктоочтук катышты түзөт: *1. Кийим бойго жараша тигилет. 2. Ар кандай каада-салт жергиликтүү шартка жараша ишке ашырылат.*

Демек, жандоочтор сүйлөм тутумунда толук маанилүү сөздөрдү грамматикалык жактан өз ара байланыштыруунун эн негизги бир жолу болуп эсептелет. Алар өзүлөрүнүн маанилик бөтөнчөлүктөрүнө байланыштуу толук маанилүү сөздөрдүн ортосундагы синтаксистик ар түрдүү катыштарды шарттап,

алардын аналитикалык же ички байланыш формасына карата «жандоочтук байланыш» деп аталган структуралык өзүнчө бир тибин түзөт.

Ал эми кыйыр объектилик катыштын аналитикалык түрү байланыштын жандооч формасы менен гана чектелип, синтаксистик башка катыштарга (атрибутивдик, бышыктоочтук) мүнөздүү болгон ыкташуу формасы анын грамматикалык табиятына ылайык келбейт. Демек, кыйыр объектилик катыштын аналитикалык формасы катары жөнүндө, тууралуу, туурасында, боюнча, аркылуу, башка, менен, учун, жараша, караганда, көрө жандоочтору эсептелет да, багыныңкы түгөй катары колдонулган сөздөр менен тизмектеле айтылып, негизинен, кыймыл-аракетке, сейрек учурларда атооч сөздөргө карата кыйыр объектилик катышта келет: 1. *Ал өзгөчө узундар жайын, дуулат уруулары тууралуу кеп козгоду. (К.О.)* 2. *Акыр аягында кай жерден чыгып келе жатканыбыз жөнүндө кызыгып калышты. (М.Э.)* 3. *Ак иш үчүн ыйласа, азиз көздөн жаш чыгат.* 4. *Базарлуу жоо менен байкуш уул кармашат.* 5. *Кайрымсыз хандан көрө ырбаган жара жакшы. (М.)* 6. *Анархан Каныбектин кабарын Жума аркылуу билди. (К.Ж.)* 7. *Балтасына жараша сабы, аштыгына жараша кабы. (М.)*

Жогоруда жандоочтор кыйыр объектилик катыштын аналитикалык формасы катары колдонулушу боюнча жалпылыкты түзгөнү менен, алардын кыйыр объектилик катышты уюштуруудагы ролу, грамматикалык табияты, маанилик бөтөнчөлүктөрү бирдей эмес. Демек, аларды мына ушундай өзгөчөлүктөрүнө карата: а) нагыз объектилик маанидеги жандоочтор жана б) функционалдык объектилик маанидеги жандоочтор деген түрлөргө ажыратууга болот.

а) Нагыз объектилик маанидеги жандоочтор

Мындай жандоочторго жөнүндө, тууралуу, туурасында, аркылуу жандоочтору кирет да, алар сүйлөмдө өзүлөрү тизмектеле айтылган сөздөрдүн кыймыл-аракетке карата кыйыр объектилик катышта келишин шарттап турат. Жандоочтордун бул тобу грамматикалык табияты, мааниси боюнча, негизинен, объектилик мааниде болот да, алардын ушул мүнөздүү өзгөчөлүгү өзүлөрү байланыштырып турган толук маанилүү сөздөрдүн өз ара объектилик катышта келишине негиз түзөт. Ошондуктан мындай маанидеги жандоочтор аналитикалык формадагы кыйыр объектилик катышты уюштурууда негизги база катары кызмат аткарат жана бул функцияда алар лексика-грамматикалык тигил же бул топтогу сөздөр менен тизмектеле айтылышы же башкарылыш табияты, алар менен болгон семантикалык катыш мүнөздөрү боюнча төмөнкүдөй өзгөчөлүктөргө ээ.

Жөнүндө, тууралуу, туурасында жандоочтору функционалдык жактан өз ара синонимдеш келет да, сүйлөмдө атооч жөндөмөдөгү ар түрдүү лексикалык топтогу заттар, нерселер, түшүнүктөр, жактама ат атоочтор, кыймыл процессинин аттары менен тизмектеле айтылып, сүйлөө, белгилүү болуу, билдирүү, ойлоо маанилериндеги этиштерге башкарылып, кыйыр объектилик катышты уюштуруунун активдүү каражаты катары келет: 1. *Адамдын өзүнүн жөндөмдүүлүгү жөнүндө сөз салуу басынтат. (Авиценна)* 2. *Ошондо жүрөккө жакын адамдардан келчү каттар тууралуу ооз ачкан эмес. («АТ»)* 3. *Алимжан туурасында бир билгеним ушул эле. (М.Э.)*

Мисалдардагы жандооч формасындагы кыйыр объектилер сөздүн ким жөнүндө, эмне жөнүндө болуп жатканын, болгонун билдирип турат. Демек, мындай түзүлүштөгү кыйыр объектилик катыштын багыныңкы түгөйлөрү лексикалык мааниси боюнча өтө ар түрдүү мүнөздө болуп, ушуга байланыштуу кыймыл-аракет менен түрдүү мааниде байланыш-катыш түзөт.

Кыймыл-аракеттин белгилүү бир жакка, конкреттүү адамга карата болуп жатканын билдирет: 1. *Урмамбет тууралуу түркүн-түркүн эле сөздөр угулуп жатты. (М.Э.)* 2. *Ал жөнүндө билгендерим мындан да көп боло турган. (Ч.А.)*

Ошондой эле кыймыл-аракеттин кандайдыр бир уюм, мекемеге, жаратылыштык көрүнүштөргө, абстракттуу түшүнүктөргө карата айтылып, багытталып жатканын билдирет: 1. *Бакас бөлүмгө начандик болгону жумушчу-дыйкан милициясы тууралуу жылуу сөздөр көп айтылчу болду. (Т.С.)* 2. *Зарлык «казыналык окуу», интернат жөнүндө биринчи жолу бул жерден маалымат алды. (М.Э.)* 3. *Ошондогу мен көргөн жаан, тун, жылдыздар жөнүндө өзүмчө кыялдана берчүмүн. (Ч.А.)*

Айрым эмгектерде жөнүндө, тууралуу жандоочторунун сүйлөмдө зат атооч сөздөр менен байланышып, аныктоочтук функцияда келери көрсөтүлөт: 1. *Аны шаардан алып келүү тууралуу жашыруун чечим бар. (К.Ж.)* 2. *Ал жөнүндө кабар бат эле ооздон-оозго өттү¹.*

Бирок мындай учурлар жөнүндө, тууралуу жандоочторуна мүнөздүү эмес, өтө сейрек кездеше турган факультативдүү көрүнүш катары каралууга тийиш. Алардын жогорку түзүлүштөгү атрибутивдик катышты уюштуруудагы функциясы **-гы** формасындагы сөз жасоочу форма-көрсөткүчтү кабыл алуусу менен шартталган болот: шаардан алып кетүү туурасындагы чечим; ал жөнүндөгү кабар ж.б.

Аркылуу жандоочу көбүнчө атооч жөндөмөдөгү адам аттары, ага байланышкан түшүнүктөр жана курал маанисинде келген объект менен тизмектеле айтылып, багыттык, конкреттүү кыймыл-аракет, сүйлөө маанилериндеги этиштерге башкарылат да, ага карата кыйыр объектилик катышта келет. Мындай учурда, негизинен, кыймыл-аракеттин ким тарабынан аткарылганын билдирет: 1. *Эртеси кыздын бир жакын жеңеси аркылуу кызыл жүздүү жигит сөз айттырды. (Т.К.)* 2. *Баягыда Эшим аркылуу берип жиберген кештелүү жүз аарчы эсине келди. (Т.К.)* 3. *Беккул жөнүндө ушул Алимжан аркылуу канча жолу айттырдым. (М.Э.)*

Башка бир учурда кыйыр объект кыймыл-аракеттин аткарылышынын куралы катары келет: 1. *Сатарбек кийинки учурларда жетекчиси менен телефон аркылуу бат-бат сүйлөшүп турду. (Ш.А.)* Чоңмурун шаарга келгенден тартып, Жамийла менен кат аркылуу гана байланышып турчу. (К.Б.)

Мындай кырдаалда аркылуу жандоочу менен жандоочунун курал маанисинде келген учуру менен синонимдик катышты түзөт. Салыштырыңыз: *Алыста калган жарыма кат менен салам жиберем (элдик ыр). — Кат аркылуу салам жиберем; телефон аркылуу сүйлөштү ж.б.*

Кээде кыйыр объект кыймыл-аракет болуп өткөн орундун атын да билдириши мүмкүн: 1. *Соода-сатык мамиледеги адамдар Кытай менен көбүнчө Торугарт аркылуу байланышат. («КТ»)* 2. *Бороонду аркылуу өткөн поезддин дээрлик бардыгы Эдигейге тааныш. (Ч.А.)*

б) Функционалдык-объектилик маанидеги жандоочтор

Мындай жандоочтор катары категориялар аралык жандоочтордун тобуна кирген менен, учун, жараша, боюнча, башка, караганда, көрө жандоочтору эсептелет да, алардын кыйыр объектилик функциясы көпчүлүк учурда өзүлөрү тутумдашып турган толук маанилүү сөздөрдүн семантикалык өзгөчөлүктөрүнө карата, кээде багындыруучу түгөйдүн лексика-грамматикалык табиятына

¹ Жапаров А. Аталган эмгек, 143-6.

жараша же сүйлөмдүн ички мазмундук мүнөзүнө байланыштуу аныкталат. Анткени жандоочтордун бул тобу жогорку нагыз объектилик маанидеги жандоочтордой кыйыр объектинин гана Форма-көрсөткүчтөрү катары келбестен, функционалдык жактан көп маанилүү болот. Ошондуктан алардын грамматикалык маанилери, ошол маанилер аркылуу шартталган синтаксистик катыш мүнөздөрү контекстте, сүйлөмдүн тутумунда гана аныкталат. Мындай жандоочтор өзүлөрүнүн кыйыр объект катары уюшулуш принциптери, тигил же бул лексика-грамматикалык топтогу сөздөргө карата башкарылыш табияты, алар менен болгон семантикалык байланыш-катыш мүнөздөрү боюнча өзгөчөлүктөргө ээ.

а) менен жандоочу кыргыз тилинде өзүнүн колдонулуш даражасынын кеңирилиги, ошондой эле синтаксистик катыш функцияларынын ар түрдүүлүгү боюнча башка жандоочтордон өзгөчө айырмаланып турат. Бул, баарыдан мурда, менен жандоочунун тилде түрдүү маанидеги сөздөр менен ар кандай грамматикалык түзүлүштө тутумдаша келиш мүмкүнчүлүгүнүн кеңирилигине байланыштуу.

Ал эми менен жандоочунун сүйлөмдөгү кыйыр объектилик функциясы өзү тизмектеле айтылган зат атооч же заттык мааниге өткөн сөз топторунун заттык, нерселик маанилери менен тыгыз байланышта каралат да, багындыруучу түгөй катары эсептелген кыймыл-аракетке карата төмөнкүдөй маанилерде келиши мүмкүн.

Менен жандоочу аркылуу уюшулган кыйыр объектилик катыштын түгөйлөрүнүн ортосундагы семантикалык катыштын негизин биргелешкендик маани түзөт да, ал төмөнкүдөй бир нече маанилик оттенкалардын системасынан турат:

1) Кыйыр объект кыймыл-аракеттин белгилүү жактар, адамдар тарабынан биргелешип аткарылгандыгын билдирет: *1. Сырга кечке Бермет менен болду. (У.А.) 2. Силерге окшоп кагылып-согулуп, көптү көрүп калгандар менен баратканы жакшы болуптур. (У.А.) 3. Зоотехник Акиш бул жерге саанчылар менен аңгеме өткөргөн үчүн келип олтурган эле. (А.У.)*

Биргелешкендиктин ушул маанилик оттенкасы башкалардан тилде кеңири колдонулгандыгы менен айырмаланат.

2) Кыйыр объект кыймыл-аракетти аткаруунун куралы катары келет: *1. Пулемет менен аткылап жатат, — деди бирөө. (М.Э.) 2. Жамийла кол жоолугу менен көз жашын сүрттү да, чайга отурду. (К.Б.) 3. Болуш албууттанып, элик сап камчы менен тартып-тартып жиберди. (К.М.)*

3) Кыйыр объект кыймыл-аракеттин бүтүндүн бөлүгү аркылуу аткарылгандыгын билдирет: *1. Олоңдоп долу келген, от кармайт колу менен. (Таб. Кычкач). 2. Оозу менен жутат, мойну менен кусат. (Таб. Чайдоос). 3. Алардын кыймылын алыстан көзүмдүн кыйыгы менен карап тургам. (М.Э.) 4. Малды буту менен тебет экен деп жамандап жатканын укканым бар. (М.Э.)*

Мындай бүтүндүн бөлүгү аркылуу аткарылган кыймыл-аракет анын (кыймылдын) аткарылуу ыгы, жолу катары да келип, сыпаттык оттенкага да ээ болуп турат.

4) Кыйыр объект кыймыл-аракеттин кандайдыр бир унаа, транспорттун жардамы менен аткарылганын билдирет. Мындай учурда багындыруучу кыймыл-аракет динамикалуу мүнөздө болот да, көбүнчө багыттык маанидеги этиштер аркылуу ишке ашырылат: *1. МТСтин сыйлыкка алган велосипеди менен Касым комбайнын көздөй бара жатат. (Ч.А.) 2. — Тигини! — деди, береги ат менен*

өтүп бараткан Сулайканы көрсөтүп. (М.Э.) 3. Өзүлөрү да араба менен Челпекте чөп чаап жаткан жерге бара жатышыптыр. (М.Э.)

5) Кыйыр объект кыймыл-аракеттин айбанаттар тарабынан биргелешип аткарылганын же адамдар менен биргелешип аткарылганын билдирет. Анын кийинки учуру өтмө мааниде колдонулушу менен айырмаланат: 1. Өлөр карга бүркүт менен ойнойт. 2. Атан төө мас болсо, тайлак төө менен дос болот. 3. Карышкыр менен дос болсоң, малың калбайт корооңдо, чычкан менен дос болсоң, даның калбайт орооңдо. (М.)

6) Кыйыр объект кыймыл-аракеттин эмне аркылуу ишке ашырыларын же анын эмнеге ээ болгондугун билдирет: 1. Алгачкы учурда апанын тарбиясы өзгөчө маанилүү, анткени адептүүлүктү эненин сүтү менен кошо оозаныш керек. (Гег.) 2. Араба майы менен жүгүрөт. (М.) 3. Менден кийин тигилер да көп олжо менен келген экен. (М.Э.)

Менен жандоочунун, жогоруда көрсөтүлгөндөй, маанилик оттенкаларынын ар түрдүүлүгү багыныңкы түгөй катары келген атооч сөздөрдүн жана анын өзүнүн семантикасы менен да тыгыз байланыштуу¹.

Үчүн жандоочу да менен жандоочундай эле тилде колдонулушунун активдүүлүгү, синтаксистик функциясынын көп жактуулугу менен айырмаланат. Тагыраак айтканда, бирде максат, бирде себеп бышыктоочтук катышты уюштуруунун активдүү каражаты катары келсе, кээде кыйыр объектилик катыштын аналитикалык эн негизги формаларынын бири катары да кызмат аткарат. Демек, учун жандоочунун функционалдык мындай көп түрдүүлүгүнөн анын ар бир функциясын жекече аныктоо белгилүү бир принциптерге негизделет. Бул жагынан алганда, учун жандоочунун кыйыр объектилик функцияда келиши анын сүйлөмдө заттык, нерселик маанидеги сөздөр менен тизмектеле айтылышына тыгыз байланыштуу. Мындай учурда ал көбүнчө адам аттары, алардын ордуна колдонулган түшүнүктөр, жактама ат-атоочтор жана аракет процессинин аттары менен тутумдашып, кыймыл-аракетке карата кыйыр объектилик катышта келүү менен, ар түрдүү маанилик кырдаалдарды билдирет:

1. Кыйыр объект кыймыл-аракеттин ким үчүн, эмне үчүн аткарылгандыгын, эмне үчүн иштелгендигин билдирет: 1. Аман- эсен калуу үчүн бир гана чара таптык. (М.Э.) 2. Бул анын керт башы үчүн болгон талабы эмес. (Т.С.) 3. Катты окуй электе эле, анда эмнелер жазылганы мен үчүн белгилүү эле. (Ч.А.)

2) Кыйыр объект кыймыл-аракеттин кимге, эмнеге арналганын, багытталганын билдирет. Мындай маанидеги кыйыр объектилик катыштын багындыруучу түгөйү багыттык маанидеги этиштерден болот: 1. Сиз үчүн, кызым Айзада үчүн Эдигей заардан жөнөдү. (Ч.А.) 3. — Ат үчүн келиптир, — деди үнүн калыбынан көтөрүбүрөөк чыгарып, элге угуза. (М.Э.)

Мындай учурда үчүн жандоочу барыш жөндөмө формасы менен толук синонимдик катышта келет. Салыштырыңыз: Сиз үчүн, кызым Айзада үчүн келип отурам — Сизге, кызым Айзадага келип отурам; Аты үчүн келиптир — Атына келиптир ж.б.

3) Кыйыр объект кыймыл-аракеттин башка бирөөнүн ордуна аткарылгандыгын же анын кимге, эмнеге арналгандыгын билдирет: 1. Жумушчулар биз үчүн толгон нерселерди камдайт. (Ч.А.) 2. Ата мекен жер үчүн, элдин ырысы, таалайы үчүн кан май данда өлгөн өлүмгө өлүм жетеби! (К.Б.) 3. Сабатсыз киши үчүн кол койдум. (А.Т.)

¹ Мураталиева Ж. Послелогии в киргизском языке . Фрунзе, 1958, 15-6.

Үчүн жандоочу аркылуу уюшулган кыйыр объектилердин ичинен ушул маанидегилери тилде кеңири колдонулат.

Боюнча, жараша жандоочторунун кыйыр объектилик функциясы, негизинен, өзүлөрү тутумдашып турган сөздөрдүн нерселик, заттык маанилери менен тыгыз байланышта болот. Мындай учурларда боюнча деген жандооч тутумдашкан кыйыр толуктоочтор бөлүк катары турган объект болуп келет»¹ же кыймыл-аракеттин ошол бөлүккө гана таралганын, ошонун чегинде гана аткарылганын билдирет: 1. *Ал быйылкы жылдын кийинки үч айынын жыйынтыгы боюнча отчет берди. («КТ»)* 2. *Бурул иш боюнча баарынан алдыда экен. (А.С.)* 3. *Жапаркулдун буйругу боюнча кетейин деп жатсам... (М.Э.)*

Ал эми жараша жандоочу аркылуу уюшулган кыйыр объект кыймыл-аракетке ылайыкташкан, туура келген заттын аты катары келет. Мында салыштыруунун оттенкасы да болот: 1. *Эр эмгегине жараша бааланат. (М.)* 2. *Сөзүнө жараша сөз айт, ишине жараша мамиле кыл. («УС»)* 3. *Алыбек алыңа жараша иш кыл. (Л.)*

Кыргыз тилинде атооч сөздөр менен жандоочтордун тизмеги аркылуу уюшулган кыйыр объектилердин атооч сөздөргө башкарылган учурлары да кездешет. Мындай учурда ар бир жандооч өзүнүн семантикасына байланыштуу белгилүү бир топтогу атооч сөздөргө карата гана башкарылып, ар кандай маанилик катыштарда келиши мүмкүн.

Караганда, көрө жандоочтору маанилик жактан, негизинен, синонимдеш болот да, кыйыр объектилик функцияда багындыруучу түгөйгө карата салыштыруу маанисиндеги конструкцияны уюштуруп, объектилерди салыштырып көрсөтөт: 1. *Сураганга караганда жооп бериш оор.* 2. *Сулуулугуна караганда жылуулугу артык.* 3. *Жөө жүргөндөн көрө төө минген жакшы.* 4. *Эл байлыгынан көрө жер байлыгы артык.* 5. *Күч бербеген тулпардан көрө сүт берген уй артык. (М.)*

Мындай учурда сүйлөм бүтүндөй салыштыруунун элементтеринен түзүлөт да, салыштырылуучу объект катары көрө, караганда жандоочтору тизмектеле айтылган кыйыр объектилер эсептелип, аларды башкарып турган сын атооч сөздөр салыштыруунун белгиси катары келет. Ал эми сын атооч — баяндоочтун дал алдынан орун алган салыштырууга алынган объект сүйлөмдө дайыма ээлик милдет аткарат. Демек, мындай сүйлөмдөр структуралык жактан окшош болот да, макал-лакаптарга көбүрөөк мүнөздүүлүгү менен өзгөчөлөнүп, көпчүлүк учурларда салыштырууну уюштуруучу жандоочтор түшүрүлүп да айтылат: 1. *Миң уккандан (көрө) бир көргөн.* 2. *Одоно соккон күмүштөн (көрө) сулуулап соккон мис артык.* 3. *Жети күнкү жаандан (көрө) желип өткөн суу жакшы. (М.)*

Бирок мындай түшүрүп айтуудан салыштыруу маанилери жана синтаксистик функциялар өзгөрүүгө учурабайт.

Менен жандоочу сүйлөмдө баяндооч катары келген сын атооч сөздөргө башкарылат да, анын (сапаттын) кандайдыр бир зат менен болгон биримдигин билдирет: 1. *Адам эли менен жакшы, каз, өрдөк көлү менен жакшы.* 2. *Ай кун менен жакшы.* 3. *Жолоочу жолу менен жакшы, жортуулчу эли менен жакшы.* 4. *Адам эмгеги менен даңктуу. (М.)*

Мындай биримдик кээде бүтүндүн бөлүгү аркылуу да берилиши мүмкүн: Адам жүрөгү менен күчтүү, жыгач тамыры менен күчтүү.

Башка бир учурда менен жандоочу багындыруучу түгөйгө карата ажырабастык, бирин экинчиси шарттагандык, биримдүүлүк, же бирдейлик,

¹ Жапаров А. Аталган эмгек, 152-6.

салыштыруу маанисинде да колдонулушу мүмкүн: 1. *Жөнү жок багыныш эр жигитке өлүм менен тең.* 2. *Эли менен эне бирге, айлы менен ата бирге.* 3. *Жүрөк менен кан бирге, жүлүн менен жан бирге.* (М.)

Жараша жандоочу бүтүн нерсе катары келген барыш жөндөмөдөгү зат атоочтор менен тизмектеле айтылып, анын бөлүгү катары колдонулган башка бир затка карата башкарылат да, кыйыр объектилик катышты уюштурат: 1. *Ашына жараша табагы, ишине жараша тамагы.* 2. *Эшегине жараша чому, төөсүнө жараша кому.* 3. *Атына жараша ээри.* 4. *Эшегине жараша тушагы.* (М.)

Мисалдардан көрүнүп тургандай, сүйлөм кыйыр объектилик конструкциядан гана түзүлөт да, этиштик баяндоочтору кыскартылып, макалдарга гана мүнөздүүлүгү менен айырмаланат. Синтаксистик мындай конструкциялардын түгөйлөрүнүн өз ара маанилик оттенкалары жана грамматикалык айрым бир түзүлүшү боюнча атрибутивдик катышка окшош келет. Анткени жандоочтук сөз тизмеги башкарылып турган зат атоочторго карата, айталы, кандай табагы? же кандай чому? деген суроого жооп болуп түшүшү мүмкүн. Бирок ошол эле учурда эмнесине жараша? деген суроого жооп берген, объектилик мааниси басымдуулук кылат.

Башка жандоочунун кыйыр объектилик катышты уюштурушу жогорку жандоочтордон айырмаланып турат. Анткени бул жандооч сүйлөмдө өзүнүн алдынан орун алган атооч сөздөрдүн чыгыш жөндөмө формасында келишин талап кылып, өз ара катар орун тартибинде жайгашкан сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнө карата бирдей даражада башкарылат: 1. *Менден башка атасы жок, силерден башка агалары жок.* (А.Т.) 2. *Өгүздүн мүйүзүнөн башка Ыманбайдын колуна эчтеке урунбайт.* (Т.С.) 3. *Сенде тамашадан башка эч өнөр жок.* (А.Т.) 4. *Үйүмдө мына бул турган чычкандай жалгыз кызымдан башка бүлөөм жок.* (К.Б.) 5. *Мындан башка азырынча берерим жок колумда.* (Т.К.)

Мындай түзүлүштөгү кыйыр объектилик конструкциялуу сүйлөмдөр, негизинен, грамматикалык бирдей структурада келет, б.а., сүйлөмдүн баяндоочтору жок деген сөз же тангыч формалуу (-ба) этиштер аркылуу уюшулуп, сүйлөмдүн ээси анын дал алдынан орун алат да, кыйыр объект экөөнө бирдей даражада тиешелүү болуп келет. Ошондуктан жандоочтук сөз тизмеги сүйлөмдүн заттык маанидеги ээсине карата объектилик катышта келет. Демек, мындай түзүлүштөгү конструкциялар синтаксистик жактан атрибутивдик жана объектилик катыштардын бирдиги аркылуу уюшулат.

Ш л а в а

АТРИБУТИВДИК КАТЫШ

§ 19. Атрибутивдик катыш жана анын грамматикалык мааниси

Атрибутивдик катыш синтаксистик башка катыштардай эле, сүйлөм тутумунда гана уюшулуп, аныктооч жана аныкталгыч деп аталган синтаксистик категориялардын бирдигинен турат. Грамматикалык табияты жана мааниси жагынан аныкталгыч зат же заттык маанидеги сөздөрдөн болуп, аныктооч ага карата маанилик жана грамматикалык жактан багыныңкы абалда келет да, аныкталгыч менен анын сапаттык, сандык, сан-өлчөмдүк, заттык, предметтик белгилери боюнча байланыш-катыш жасайт. Ошондой эле аныкталгыч заттын бир жакка таандык болуп турганын да билдирет: 1. *Боорукер, балкайган нур жүздүү Жусуп Батийнаны көз алдына элестетти. (Т.С.)* 2. *Булар мен башта көрбөгөн кандайдыр жаңы, укмуштай бактылуу кишилер эле. (Ч.А.)* 3. *Токсон кабат торкодон тогуз койдун териси артык (М.).* 4. *Эшек кулак, уй мурун, жазы маңдай кургурун, ача туяк, казык бут, кескен өңдүү куйругун. (Таб.— Элик).* 5. *Дүйнөнүн шамы — билим, жашоонун шамы — эмгек. (М.)* 6. *Ааламдын көркүн көз ачат, адамдын көөнүн сөз ачат. (М.)*

Мисалдардагы белгиленген аныктоочтор аныкталгычты сындык, сапаттык, сан-өлчөмдүк, нерселик белгилери жана таандык болуу мүнөзү боюнча аныктап, өз ара атрибутивдик катышты түзүп турат. Демек, аныктооч менен аныкталгычтын ортосундагы жогоркудай грамматикалык маанилердин системасы атрибутивдик катыш деп аталган синтаксистик категориянын негизин түзөт да, бири багыныңкы, экинчиси багындыруучу деп аталган түгөйлөргө ажырайт. Ал эми алардын семантика-грамматикалык бирдиги атрибутивдик конструкция катары каралат.

Кыргыз тилинде атрибутивдик конструкция семантикалык структурасы боюнча өтө ар түрдүү мүнөзгө ээ. Мына ушул өзгөчөлүгүнө байланыштуу ал төмөнкүдөй грамматикалык негизги маанилердин дифференцияланган бирдигинен турат:

1) Атрибутивдик конструкциянын багыныңкы түгөйү деп аталган аныктооч аныкталгычтын сапатын, ар түрдүү белги-касиеттерин билдирет: 1. *Кийин жайыл дасторкон, берекелүү үйдүн кутмандуу ээси болчу неме экен деди ичинен Мырзабек. (У.А.)* 2. *Билерман, аракетчил жигиттин кызматка тез көтөрүлгөнү да бекеринен эместир. (А.С.)*

2) Аныкталгычтын сан-өлчөмдүк, иреттик белгисин билдирет: 1. *Хутордон отуздай казак жазгы лагерге кетмек. (М.Шол.)* *Ортодогу тегерек столдо онунчу лампа алоолонот. (Т.С.)* 2. *Кырк нөкөрү кашында, отурган экен баатыры. («Манас»)*

3. Аныктооч аныкталгычтын заттык, нерселик белгиси катары келиши мүмкүн: 1. *Теңдешсиз бул заманда ага балбан төө моюн, болот дене, өрдөк таман. (Таб.— Экскаватор)* 2. *Кебез белбоо, кең өтүк кечилдин каны Коңурбай. («Манас»)*

4. Аныктооч аныкталгычка карата заттын кыймыл-аракеттик белгиси катары катыш жасайт: 1. *Кайрылып ачар капкаңды катуу жаппа. 2. Агарган чач боёлбойт. (М.).* 3. *Баспас ат, өтпөс бычак эрди тез картайтат. (М.)*

5. Кээде аныктооч аркылуу берилген орун, аралык жана сандык жактан жалпыланган маани да аныкталгычка карата белги катары түшүшү мүмкүн: 1.

Акыркы номерде бүткүл катышуучулар хор айтышты. (Т.С.) 2. Ал эми тигил жээк тарапта бүгүнкү сейил куруп чыккан боз балдар топтолду. (Т.С.) 3. Менин ушул үйгө канча жолу келгенимди сиз билерсиз дейм?! («КМ»)

6. Аныктооч аныкталгычтын бир жакка таандык экендигин билдирет: 1. *Көйнөктүн кирин жууса кетет, көңүлдүн кирин айтса кетет. (М.)* 2. *Ат — адамдын канаты, аш — адамдын кубаты. (М.)* 3. *Баатырдын өмүрү кыска, даңкы узун. (М.)*

Демек, атрибутивдик катыш өзүнүн структуралык элементтери болуп эсептелген багыныңкы жана багындыруучу түгөйлөрдүн ортосундагы жогоркудай грамматикалык жеке маанилердин бирдигинен турган жалпыланган маани болуп эсептелет.

Ал эми атрибутивдик катыштын системасындагы ар бир жекече алынган грамматикалык маанилердин семантикалык мүнөзүнө жараша багыныңкы түгөйлөр багындыруучуга карата *кандай? кайсы? канча? нече? канчанчы? неченчи? кимдин? эмненин? канчанын? неченин?* деген сыяктуу суроолорго жооп берет.

§ 20. Атрибутивдик катыштагы түгөйлөрдүн грамматикалык түзүлүшү жана алардын түрлөрү

Синтаксистик башка катыштардай эле, атрибутивдик катыш, анын структуралык элементтери болгон аныктооч жана аныкталгычтардын грамматикалык түзүлүшү, баарыдан мурда, алардын ар бирине мүнөздүү болгон грамматикалык табиятына маанилерине карата аныкталат. Бул жагынан алганда, аныкталгыч туруктуу мүнөздө зат атоочтор же заттык, нерселик мааниде колдонулган ар түрдүү сөз түркүмдөрүнүн базасында гана уюшулат. Мындай өзгөчөлүк атрибутивдик катыштын грамматикалык табиятына ылайык аны уюштуруучу структуралык негиз болуп эсептелет да, ошол эле учурда атрибутивдик катышты синтаксистик айрым бир башка катыштардан айырмалоочу белги да болуп саналат.

Аныкталгычтын грамматикалык ушул табияты анын сүйлөм тутумунда зат атооч сөздөргө мүнөздүү болгон сөз өзгөртүүчү мүчөлөр аркылуу эркин өзгөрүшүн шарттайт.

Ал эми аныкталгычтардын грамматикалык ар кандай түзүлүштө келиши анын аныктооч менен болгон атрибутивдик катышына эч таасирин тийгизбейт. Демек, сүйлөм тутумундагы сөздөрдүн аныкталгычтык функциясы анын заттык мааниде колдонулушу аркылуу ишке ашырылат да, аныктоочко карата семантика-грамматикалык жактан көз каранды эмес абалда келет. Аныкталгычтардын ушул табияты сүйлөмдө ар кандай түзүлүштө келип, сүйлөмдүн башка мүчөлөрүнө карата ошол түзүлүш өзгөчөлүктөрүнө жана семантикалык мүнөзүнө ылайык синтаксистик тигил же бул катышта келет. Демек, атрибутивдик катыштын багындыруучу түгөйлөрү анын багыныңкы түгөйүнө карата аныкталгыч катары, ошол эле учурда сүйлөмдүн башка мүчөсүнө карата семантика-грамматикалык жактан багыныңкы абалда келип, аны менен синтаксистик катыш өзгөчөлүгүнө байланыштуу сүйлөмдүн тигил же бул мүчөсүнүн милдетин аткара берет:

1. Ал жайдары, элпек, кепкор, ийкемдүү, боорукер жигит. (Т.С.) — Баяндооч.
2. Акылдуу, баамчыл эне өз тамсилин келиндерге айткан болуп кызына туюндурат. (Т.С.) — Ээ.
3. Дөбөнүн үстүнөн айылда турган жаңы мектепти көрдүм. (Ч.А.) — Толуктооч.
4. Ал айылдагы ар түрдүү иштин ысык-суугуна жашынан аралашкан. (Т.С.) — Аныктооч.
5. Уруштуу үйдө чыр көп, ырыстуу үйдө ыр көп. (М.) — Бышыктооч.

Демек, багындыруучу түгөйдүн мүнөздүү түрдө заттык, нерселик мааниде турушу, бир жагынан, аныктап туруучу белгиси катары каралса, экинчи жактан, ыкташуу жана айрым жандооч байланышындагы аныктооч менен бышыктоочтун чегин ажыратуучу структуралык принциптин негизги критерийи катары каралат.

Ал эми атрибутивдик конструкциянын багыныңкы түгөйү катары келген аныктоочтор өзүнүн грамматикалык маанилери боюнча сүйлөмдө зат атооч же заттык, нерселик маанидеги сөздөр менен сапаттык, сан-өлчөмдүк, салыштырма, заттын бир жакка таандык болуу өзгөчөлүгүн билдирүү сыяктуу катыштарда келет. Демек, багыныңкы түгөйлөрдүн грамматикалык маанилеринин жогоркудай ар түрдүүлүгүнө байланыштуу алардын аныкталгыч менен болгон байланыш-катышы да ар түрдүү мүнөздө болот. Тагыраак айтканда, алар лексика-грамматикалык табияты боюнча ар кандай категориядагы сөз топтору, сөз түркүмдөрү аркылуу уюшулуп, грамматикалык түзүлүштөрү да ошол сөз түркүмдөрүнүн грамматикалык табиятына ылайык болот: 1) *Жакшы жигит*

жакыным, алысым дебейт. 2) Эки тоо көрүшпөйт, эки адам көрүшөт. 3) Өлбөгөн адам алтын аяктан суу ичет. (М.) 4) Ал жерде мен сыяктуу жумуш издеген адамдар көп экен. (М.Э.) 5. Акылдуунун алды менен жүр, акмактын арты менен жүр. (М.)

Жогорудагы атрибутивдик конструкциянын биринчи үчөөндө багыныңкы түгөйлөр сын, сан атоочтор, атоочтук жана зат атооч аркылуу уюшулуп, аныкталгычты сапаттык, сандык, кыймылдык белгилери жана анын эмнеден жасалган теги боюнча аныктады да, аны (аныкталгыч) менен байланыштын ыкташуу формасы аркылуу байланышты. Төртүнчү мисалда атрибутивдик конструкциянын багыныңкы түгөйү аныкталгыч менен жандооч (сыяктуу) аркылуу байланышып, ага карата салыштыруу маанисинде колдонулду. Ал эми бешинчи мисалда багыныңкы түгөй аныкталгыч менен илик жөндөмөнүн формасы аркылуу байланышып, заттын бир жакка таандык экенин көрсөтүп турат.

Демек, атрибутивдик конструкциянын багыныңкы түгөйлөрү, жогоруда көрсөтүлгөндөй, аныкталгыч менен синтаксистик байланыштын ыкташуу, таандык жана жандоочтук түрлөрү аркылуу байланыш-катыш жасап, алардын структуралык ушул өзгөчөлүктөрү атрибутивдик катышты өз ара түрлөргө бөлүштүрүүгө негиз түзөт. Мына ушул принциптен алганда, кыргыз тилиндеги атрибутивдик конструкцияларды жалпысынан төмөнкүдөй эки негизги түргө бөлүүгө болот:

А. Аналитикалык формадагы атрибутивдик к а т ы ш.

Б. Синтетикалык формадагы атрибутивдик к а т ы ш.

§ 21. Аналитикалык формадагы атрибутивдик катыш

Аналитикалык формадагы атрибутивдик катыштын багыныңкы түгөйлөрүнүн аныкталгычка карата болгон байланыш формалары бирдей болбойт.

Кыргыз тилинде мындай формадагы атрибутивдик катыштын багыныңкы түгөйлөрү көпчүлүк учурда аныкталгыч менен эч кандай грамматикалык каражаттарсыз маанилик жактан байланышат: 1. *Калман орто бойлуу, далылуу, болук, күдүрөйгөн кара жигит. (М.Э.)* 2. *Толубай менен Шержанга он үч кой, бир ат, бир уй калды. (М.Э.)* 3. *Ашыккан адам уятка калат, саргарган адам муратка жетет. (М.)*

Аналитикалык формадагы атрибутивдик катыштын багыныңкы түгөйлөрү сейрек болсо да аныкталгыч менен жандоочтор аркылуу байланышы мүмкүн: 1. *Жайкы отоо, сугаруу өңдүү жумуштарда да «Малай артели» алдына жан салып көрө элек. (М.Э.)* 2. *Башкадан да Калман барып аргымак чалыш тору жоргону жүгөндөп жатканда, Асылкан чыдай албай жүгүрүп барды. (М.Э.)*

Демек, аналитикалык формадагы атрибутивдик катыштын багыныңкы түгөйлөрүнүн аныкталгычка карата болгон байланыш формаларынын жогоркудай мүнөзүнө карата аларды да өз ара төмөнкүдөй түрлөргө бөлүштүрүүгө болот:

1. Ыкташуу байланыш формасындагы атрибутивдик катыш.
2. Жандоочтук байланыш формасындагы атрибутивдик катыш.

§ 22. Ыкташуу байланыш формасындагы атрибутивдик катыш

Ыкташуу байланыш формасындагы атрибутивдик катыштын багындыруучу түгөйү эреже катары зат атооч же заттык маанидеги сөздөрдөн болуп, ал эми багыныңкы түгөйлөрү, негизинен, сөз өзгөртүүчү категорияга ээ эмес сөз түркүмдөрү аркылуу уюшулат. Мындан сырткары, багыныңкы түгөйлөрдүн эч кандай форма-көрсөткүчсүз эле аныкталгыч менен атооч жөндөмөнүн формасында туруп байланыш-катыш түзгөн учурлары аз эмес.

Айталы, атрибутивдик катыштагы түгөйлөрдүн багыныңкысы багындыруучуга карата сын-сыпаттык, сапаттык, сан-өлчөмдүк белги-касиеттер боюнча байланыш-катыш жасайт. Багыныңкы түгөй катары келген аныктоочтун мына ушундай маанилик бөтөнчөлүктөрү алардын эч кандай грамматикалык каражаттарсыз атооч жөндөмө формасында туруп, аныкталгычка карата маанилик жана төрчүл орун тартиби боюнча ыкташа байланышын шарттайт.

Ошентип, ыкташуу формасында келген атрибутивдик катыштагы түгөйлөрдүн грамматикалык түзүлүшү, биринчиден, аныкталгычтын мүнөздүү түрдө зат атооч же заттык маанидеги сөздөрдөн турушу, экинчиден, аныктоочтун атооч жөндөмө формасында келиши жана аныкталгыч менен ыкташа байланышы, үчүнчүдөн, аныктоочтун аныкталгычка карата төрчүл орун тартипте жайгашышы менен мүнөздөлөт.

Ал эми аныктоочтордун аныкталгычка карата болгон ушул түзүлүш-өзгөчөлүгү лексика-грамматикалык мааниси боюнча зат же нерселик маанидеги сөздөр менен ар кандай сапаттык, сандык же ушул сыяктуу катышта келген сөз түркүмдөрүнүн базасында калыпташкан болот: 1. *Балалуу уй күлкүнүн куту, баласыз үй кубанычтын жуту. (М.)* 2. *Азансыз молдо болсо да, казансыз катын болбойт. (М.)* 3. *Өзү өңдүү, түстүү, ырыска шерик ургаачы. (Т.С.)* 4. *«Малай артели» райондо биринчи колхоз. (М.Э.)* 5. *Миң кишинин атын билгиче, бир кишинин сырын бил. (М.)* 6. *Аргымак айгыр кече алгыс агын суудан кечмек бар. (М.)* 7. *Бөрү атар уулду бөркүнөн тааны. (М.)* 8. *Өпкөдөн соккон жел жаман, элинен безген эр жаман. (М.)*

Мисалдардагы белгиленген сын, сан атоочтордун жана атоочтуктардын өзүлөрүнөн кийинки зат атоочтор менен сандык, сапаттык, белгилик маанилерде ыкташа байланышы аныктоочтун грамматикалык табиятына ылайык келип, атрибутивдик катыштын негизги структурасын түзөт.

Кыргыз тилинде башка сөз түркүмдөрүнүн айрым бир лексикалык топтору да сүйлөмдө заттык, нерселик маанидеги сөздөргө карата атрибутивдик катышта келиши мүмкүн: 1. *Тери тондун ичинде тердесин жигит өлбөсүн, куур тондун ичинде куурасын жигит өлбөсүн. (М.)* 2. *Жумушчу адам ар дайым иштин тууралыгын сүйөт. (К.Ж.)* 3. *Бүткүл жаштар бийлеп, ырдашты. (К.Ж.)* 4. *Асылхандын бул сөзүнө Анархан уюду. (К.Ж.)* 5. *Көп суур ийин казбайт, ийин казса, кең казбайт. (М.)*

Мисалдардагы белгиленген зат атооч, ат атооч сөздөр жана тактоочтор аныкталгыч менен ыкташа байланышып, ага карата атрибутивдик катышта колдонулду.

Демек, ыкташуу формасындагы атрибутивдик катыш лексикалык мүнөзү ар кандай сөз топторунун, ар кандай сөз түркүмдөрүнүн бүтүндөй системасынан турат. Ошол эле учурда ар бир сөз түркүмү өзүнүн лексика-грамматикалык табиятынын спецификалык өзгөчөлүгүнө байланыштуу аныкталгычка карата атрибутивдик катыштын өзүнчө бир тобун түзөт. Ушул принциптен алганда,

ыкташуу формасындагы атрибутивдик конструкцияларды өз ара төмөнкүдөй бир нече структуралык топторго бөлүштүрүүгө болот:

1. **Сын атооч + аныкталгыч** түзүлүшүндөгү атрибутивдик катыш.
2. **Сан атооч + аныкталгыч** түзүлүшүндөгү атрибутивдик катыш.
3. **Ат атооч + аныкталгыч** түзүлүшүндөгү атрибутивдик катыш.
4. **Зат атооч + аныкталгыч** түзүлүшүндөгү атрибутивдик катыш.
5. **Атоочтук + аныкталгыч** түзүлүшүндөгү атрибутивдик катыш.
6. **Тактооч + аныкталгыч** түзүлүшүндөгү атрибутивдик катыш.
7. **Тууранды сөз + аныкталгыч** түзүлүшүндөгү атрибутивдик катыш.
8. **Кыймыл атооч + аныкталгыч** түзүлүшүндөгү атрибутивдик катыш.

Ыкташуу формасындагы атрибутивдик конструкцияларды мындай топторго бөлүштүрүүдө, биринчиден, алардын грамматикалык түзүлүшүн так аныктоого, экинчиден, атрибутивдик катышты уюштуруудагы алардын ар биринин ордун, ролун белгилөөгө, үчүнчүдөн, түгөйлөрдүн ортосундагы семантикалык катыштарды ары кеңири, ары так, конкреттүү чагылдырууга мүмкүнчүлүк түзүлмөкчү.

§ 23. Сын атооч + аныкталгыч түзүлүшүндөгү атрибутивдик катыш

Сын атоочтор — морфологиялык табияты боюнча сөз өзгөртүүчү категорияларга ээ эмес сөз түркүмдөрүнүн системасына кирип, грамматикалык мааниси жагынан сүйлөмдө мүнөздүү түрдө зат атоочтордун же заттык мааниде колдонулган башка сөз түркүмдөрүнүн түрдүү мүнөздөгү белги-касиеттерин билдирип туруучу өзгөчө маанидеги грамматикалык категория.

Сын атоочтордун морфологиялык жана маанилик ушул касиеттери сүйлөмдө алардын зат атооч же анын базасындагы сөз топтору менен грамматикалык эч кандай каражаттарсыз маанилик жактан ыкташа байланышын шарттайт. Демек, сын атоочтордун сүйлөмдө жогорку түзүлүштө келиши, б.а. зат атооч сөздөргө карата ыкташа байланышы атрибутивдик катыштын негизин түзөт.

Ал эми сын атоочтордун зат атооч сөздөргө карата болгон маанилик катышы ар түрдүү мүнөздө болуп, ал маанилер, негизинен, атрибутивдик катыштын багыныңкы түгөйлөрү катары келген ошол сын атоочтордун семантикасы аркылуу аныкталат:

1. Аныкталгычты табигый мүнөздө болгон туруктуу сапаттык белгиси боюнча атап көрсөтөт: 1. *Күлүк ат чапкан сайын арбытат. (М.)* 2. *Торгой жаңы ой, жаңы куу, жаңы үн тартуулай баштады. (Н.Б.)* 3. *Суудан жаңы киши, таза киши болуп чыга кел, макулбу? (Ч.А.)* 4. *Жакшы аял — жарым ырыс.* 4. *Жаман уул атасынын кашыктап тапканын чөмүчтөп чачат. (М.)*

2. Аныкталгыч болуп түшкөн заттын өңү-түсүн билдирет: 1. *Адыр үстүндө кылкылдаган кун иреңи боз топурак жерди кызыл түскө боёду. (У.А.)* 2. *Кара жоргого камчы урган ак көйнөк, ак дамбалчан киши боз уйдун жанына келгенде гана токтоду. (Т.С.)* 3. *Жалбырттаган кызыл кочкул жалынды сүрөөгө алгансып, түрмөктөлгөн кара тутун көктү көздөй жулунат. (М.А.)*

Аныкталгычтагы өң-түстүн бирдей эмес, аралаш өңдөрдүн синтезинен тургандыгын же өтө жогорку деңгээлде экендигин билдирет: 1. *Ана, тиги ойдо чоң чарадагы ынак сүттүн каймагындай агыш-саргыч буудай орок күтсө, андан ары ажайып жап-жашыл аралдардай дарактуу кыштактар дүпүйөт. (С.Ө.)* 2. *Анчейин бетиндеги түгүн небак өрт алып, бороон үйлөп кеткендей, көгүлтүр-каралжын, саргыч-кызгылт жылаңач аскалар сороёт. (С.Ө.)* 3. *Боз-буурул асман бетке тийип турат. (С.Ө.)* 4. *Жылдыз толгон бозомтук асмандын чети ошо тиги ак кайкаң ашуунун кырына тийип турат. (С.Ө.)* 5. *Эмне экени белгисиз, бирде көөдөй капкара туңгуюкка кирип баратса, кайра кыпкызыл жалын ичинде жалбырттап кирип, кара-кызыл, кызыл-кара аалам мунун көз алдында аласалып турган эле. (С.Ө.)*

3. Аныкталгычтын көлөмүн, жаш өзгөчөлүгүн же жаш жагынан болгон белгисин билдирет: 1. *Ар ким өз камында, кары кыз эр камында. (М.)* 2. *Ар түрдүү майда машиналар өйдө-төмөн тынымсыз чубайт. (К.Ж.)* 3. *Жаш чырпыктын ийилгени — сынганы, жаш жигиттин уялганы — өлгөнү. (М.)*

4. Аныкталгычтын башкалардан бөтөнчөлөнгөн сапатын, кулк-мүнөзүн, кыял-жорук өзгөчөлүктөрүн билдирет: 1. *Жеңем урушчаак начар аял эле. (Ч.А.)* 2. *Ал жетимдей басмырт эмес, тестиер, бышык да, ачык-жаркын жайдары да бала болчу. (Т.С.)* 3. *Бул аял акыл-эстүү, бирок кара мүртөз, өжөр, тили уу, кызганчаак, ачуусу чукул, жанын да аябаган киши эле. (Т.С.)*

5. Аныкталгычтын температуралык өзгөчөлүгүн, тыгыздык, жыштык белгисин билдирет: 1. *Доол келсе, жел тийгис чытырман токой турбайбы. («Манас»)* 2. *Серүүн жайлардагы гүлдөрүчү! Ошо оро-парадагы муздак, нымдуу шапатасын айт. (К.Ж.)* 3. *Бул сыйпалаган жылуу колдор эң бир жакын, эң бир*

жагымдуу сезилди. (Ч.А.) 4. Калың токок бышкычакты жука токок күйүп кетет. (М.)

6. Атрибутивдик катыштагы түгөйлөрдүн багыныңкысы карама-каршы маанидеги кош сөздөр аркылуу уюшулуп, аныкталгычтын да бир эле учурда ошол карама-каршы белгиге ээ экендигин билдирет: 1. *Туш-туштан аттуу-жөөлүү эл чубашып, арты деле арыла элек.* (Т.С.) 2. *Бир Дмитрий эмес, улуу-кичүү, аял-эркек бардык эл бүгүн аягы менен тик турган кун.* (Т.С.) 3. *Ой-тоодогу кары-жашынан бери чогулушуп, азан-казан.* (Ш.С.) 4. — Ага жаман-жакшы кептин кереги жок, акыл менен чогуу чечели, — деп калды. Ыманбай. (Т.С.)

7. Аныкталгычка карата конкреттүү алынган белгилүү бир өлчөмдөгү ченемди билдирет: 1. *Бир чымчым чайдан көңүл да алат, бир чымчым чайдан көңүл да калат.* (М.) 2. *Хандын да бир татым тузу кемиптир.* (Л.) 3. *Ачкачылыкта алтындан бир жутум жарма артык.* (М.) 4. *Эстүүгө эки ооз сөз жетет.* (М.) 5. *Аңкир-мүңкүрдү коюп, келе бир атым насыбай.* (Л.)

Мындай түзүлүштөгү атрибутивдик катыштын багыныңкы түгөйлөрү сан атооч менен ченем сөздүн бирдиги аркылуу уюшулганына байланыштуу сандык мааниге жакындыгы менен айырмаланат. Ошондуктан сан атоочтор сыяктуу канча? деген суроого жооп болуп түшөт.

8. Аныкталгычтын белгилүү бир мезгилге тиешелүү болгон белгиси катары келет: 1. *Кырк күнкү сыпайкерчипиктен бир күнкү бакырчылык артык.* (М.) *Бир күнү уруш болгон үйдөн кырк күнкү береке кетет.* (М.) 3. *Басмачылардын айылга салган кечээки бүлгүнү элдин эсинен чыккыс окуя болуп калды.* (М.А.) 4. *Жалындуу жаштык кезиңде жазгы суудай ташкында.* (М.)

9. Аныкталгычтын мейкиндик-аралыктагы орундук белгиси катары келет: *Алыстагы олуядан жакындагы машаяк артык.* (М.) *Конок бышты десе, ала бакандагы эт бышат.* (М.) *Алдыңкы туяктын изин арткы туяк басат.* (М.)

10. Сын атоочтордун даражалуу колдонулушу аныкталгычка карата алардын маанилик ар түрдүүлүгүн шарттайт. Демек, сын атоочтор менен аныкталгычтын ортосундагы маанилик катыш ошол даража көрсөткүчтөрдүн жана алар тиешелүү болуп айтылган атрибутивдик катыштын багыныңкы түгөйлөрүнүн (сын атоочтордун) семантикалык бирдиги аркылуу аныкталат:

а) -ыраак мүчөлүү атрибутивдик катыштын багыныңкы түгөйү аныкталгычка тиешелүү болгон кандайдыр бир белги-касиеттин (көлөмдүк, сапаттык ж.б.) башкаларга салыштырганда жогору же көп экенин билдирет: 1. *Мага караганда бою да бийигирээк, күчтүүрөөк Жоламан ошол арада эмнегедир бүжүрөп алсыздай, кичине да көрүндү мага.* (М.Э.) 2. *Дүйшөн окуткан он чакты балдар-кыздардын ичинен чоңураак окуучусу мен болчумун.* (Ч.А.) 3. *Бутага алынбас учун жоонураак дарактардын артына далдаландык.* (М.А.)

б) Кээде -ыраак мүчөсү жалганган сын атоочтор аныкталгычка тиешелүү болуп келген белгини башкаларга карата салыштырбастан, тек гана мурунку калыбына караганда толук эмес, аз же кем экендигин көрсөтөт: 1. *Кимдир бирөө бир маалда эскирээк сандалды көтөрүп келип, супага койду.* (М.А.) 2. *Дүйшөн дайым өзү жол баштап, анын артынан мен, анан башка кичирээк балдар чыйырга тушту.* (У.А.) 3. *Биз аттанарда, таянем эскирээк бешмантты кармап чыкты.* (М.Э.)

11. Эң, өтө, абдан, чымкый деген сыяктуу күчөтмө бөлүкчөлөр менен тизмектеле айтылган сын атоочтор аныкталгычтагы өңтүс, көлөм же сапаттык белгилердин мол же аз экендигин күчөтүлгөн мүнөздө көрсөтөт: 1. *Көпчүлүк чогулган жерге колдо болгон эң жакшы кийим-кечекти кийип баруу айылдын*

салты эмеспи. (М.А.) 2. Сыртынан карап турсаң, абдан курч, ашкан чечен неме экен го деп ойлойсуң. (Ч.А.) 3. Менин Айжаркынымдай ашкан сулуу, өтө эстүү, адамкерчиликтүү келин Кыргызстанда жок. (К.Ж.) 4. Ошол үч түн табигаттын эң ачуу, эң каардуу күнү болду бейм. (Ч.А.)

12. Атрибутивдик катыштагы түгөйлөрдүн багыныңкысы катары колдонулган сын атоочтор толук түрдө кайталанып, же бир муунунан кыскартылган мүнөздө кайталанып да, аныкталгычка тиешелүү ар кандай белги-касиетти күчөтүп көрсөтөт: 1. Ыраңы таптаза, майда-майда кан тамырлары ипичке жипке окшоп, кадимкидей эле байкалып турат. (М.А.) 2. Жупталуу аппакай билектери кабыгын жаңы, аарчыган жаш талдай аппак, асыл. (Т.С.) 3. Керегенин башында кырка турган чоң-чоң сүрөттөр сенден көзүн алышпайт. (Т.С.) 4. Алар узун-узун сөздөрдөн кеп салып олтурушчу. (М.А.)

13. Аныкталгычтар, негизинен, жансыз заттардан болуп, атрибутивдик катыштагы түгөйлөрдүн багыныңкысы катары колдонулган сын атоочтор аныкталгычтын өң-түскө байланыштуу белгисинин алгачкы абалынан төмөндүгүн, жетишсиздигин, даана, ачык эместигин билдирет: 1. Ашууга чыга берген кыраңдагы бирде чымкый кызыл, көпкөк, бирде саргыч, көгүш, кызгылт байчечектерди Зууракан ушул жашка чейин көрбөгөн. (Т.С.) 2. Кеңири таноолорунан көгүлтүр буу тим эле октой атылат. (М.А.) Оң этеги өзүнө окшош бозомук жип менен тордолгон. (М.А.)

Кыргыз тилинде катыштык сындардын оозеки кепте, айрыкча көркөм адабий чыгармаларда колдонулушу өтө активдүү мүнөзгө ээ. Алар табиятында ар түрдүү сөз түркүмдөрүнөн, ар түрдүү маанилик топтордогу сөздөрдөн ар кандай сөз жасоочу мүчөлөр аркылуу жасалып, ушул өзгөчөлүгүнө байланыштуу түрдүү маанилерди туюндурат. Алар сүйлөм тутумунда сапаттык сындар сыяктуу эле, негизинен, зат же заттык маанидеги сөздөр менен ыкташуу формасында байланышып, синтаксистик катыштын атрибутивдик түрүн уюштуруунун морфологиялык негизги базасы катары кызмат кылат.

Ал эми аныкталгычка карата болгон маанилик катыштары атоочтук негиз менен ага жалганган сын атоочторду жасоочу мүчөлөрдүн семантикалык бирдиги аркылуу аныкталат. Ошондой болсо да атоочтук негиздин семантикасына караганда ага жалганган сөз жасоочу мүчөлөрдүн семантикасы алардын маанилик өзгөчөлүктөрүн аныктоодо көпчүлүк учурда чечүүчү ролду ойнойт.

14. -луу форма-көрсөткүчүндөгү катыштык сындар анын (-луунун) семантикасына байланыштуу аныкталгычтагы нерсенин же предметтик кандайдыр бир белгинин көптүгүн, молдугун билдирет: 1. Балалуу уй — базар. 2. Биттуу конок батат, иттүү конок батпайт. (М.) 3. Бул маалада жалаң оокаттуу, малдуу, жандуу байлар жашар эле. (Ш.А.)

Кээде аныкталгычка тиешелүү болгон жогорку көптүк маани сандык түшүнүктөр менен конкреттештирилиши мүмкүн: 1. Алты уулдуу кишинин алты өрүштө малы бар. 2. Төрт уулдуу кишинин төрт өрөөндө малы бар. 3. Эки уулдуу кишинин өлөр-өлбөс жаны бар. (М.)

Көп учурларда -луу формасындагы сын атоочтор жогорку мааниден тышкары аныкталгычты кандайдыр бир сапаттык белгиге ээ экендиги боюнча да аныктайт: 1. Аталуу жетим арсыз жетим, энелүү жетим эрке жетим. (М.) 2. Кандайдыр бир курч канжардын миздүү учу чечекейине кадала түшкөндөй болду. (М.Э.) 3. Ага жараша Назарбайдын Болоту акылдуу, эстүү, абройлуу уул. (Т.М.)

15. Тескерисинче, атрибутивдик катыштагы түгөйлөрдүн багыныңкысы -сыз форма-көрсөткүчүндөгү сын атоочтор аркылуу уюшулуп, аныкталгычтын нерселик, предметтик кандайдыр бир белгиге ээ эмес экендигин, жоктугун билдирет: 1. *Кулкиши анын жансыз-сөлсүз иреңин карап туруп, боору ачып кетти. (Т.К.)* 2. *Алсыз, каруусуз жесирдин жалынычы кимге угулат? (М.А.)* 3. *Дабасыз дарт болбос, ырайымсыз кары болбос. (М.)* 4. *Суусуз чөл талаа менен илкип жол жүрүп келебиз. (М.Э.)*

Айрым учурда, тескерисинче, аныкталгычка тиешелүү предметтик, нерселик белгинин эбегейсиз көптүгү анын -сыз формалуу багыныңкы түгөйү аркылуу күчөтүлүп көрсөтүлөт: 1. *Турмуш дегениң учу-кыйырына көз жетпеген чексиз деңиз турбайбы. (М.А.)* 2. *Шаардагы сансыз солдаттар уйгу-туйгу болушту. (К.О.)* 3. *Байдамтал жер жаралгандан бери кабат кабат тоңгон чексиз, ченемсиз мөңгүлөрдөн турат. (Ч.А.)*

16. Аныкталгычтын кандайдыр бир сапаттык өзгөчөлүгүн, бир нерсеге жөндөмдүүлүгүн, жакындыгын, ишкердик табигый сапаттарын көрсөтөт. Мындай маанидеги атрибутивдик катыштын аныкталгычы адатта адамдарга тиешелүү болуп келет: 1. *Бекжан ойчул, абдан оор басырыктуу жигит экен. (М.А.)* 2. *Ал кадыресе чоң кишидей баамчыл, байкагыч, оор түйшүктү кыңк этпей бир баштан бүтүрө берген эпчил, чыдамкай кыз болуп өстү. (Т.С.)* 3. *Боорукер Гүлайым буларды укканда ыйлап жиберди. (М.Э.)* 4. *Саймачы келин — сарамжал келин, бычмачы келин — бышыккан келин. (М.)*

17. Аныкталгычка карата болгон адамдардын жаш-курак өзгөчөлүктөрүн, орун же кандайдыр бир объектилик жактан болгон биргелештикти, жакындыкты билдирет: 1. *Айлаш катын муңдаш, жылдаш катын сырдаш. (М.)* 2. *Баягы күйүмдүү сырдаш Качыке жок, кун өткөн сайын жат кишилердей окчундай баштады. (Т.С.)* 3. *Өмүкө менен аталаш тууганбыз. (А.С.)* 4. *Бүгүн Ажыке базардан айылдаш курбуларына жолукту. («КМ»)*

18. Атрибутивдик катыштагы түгөйлөрдүн багыныңкысы аныкталгычка карата орундук, мезгилдик жактан арналгандык, тиешелүүлүк же кандайдыр бир белгилүү мезгилге чейин ченелгендик маанилеринде колдонулат: 1. *Ошол учурда жанагы шаардык кыргыз алга карай бир кадам жасады. (М.А.)* 2. *Отуз кундук орозонун уч кундук айты бар. (М.)* 3. *Козубек кыштык отундун айынан күнүгө күндүк жерге жөө барат. (К.Б.)*

Ушул эле түзүлүштөгү атрибутивдик конструкциянын түгөйлөрү бири-бирине карата адамдардын ортосундагы кандайдыр бир жакындык, туугандык мамилени билдирүү маанисинде келет: 1. *Каке, туугандык жайыбыз бар, мага күйүп айтып жаткандырсыз. (Ч.А.)* 2. *Абышкасы Картаңбай, кемпири Сайкал дегендердин мага таякелик жайы бар. (Т.С.)*

19. Багыныңкы түгөй катары колдонулган -дай формасындагы сын атоочтор аныкталгычтын ар кандай сапаттык белгисин башка бир затка тиешелүү болгон белги, касиет, сапат аркылуу салыштырып көрсөтөт: 1. *Тигинден, мындан жүлүндөй тутун булаганы менен, сыртка баш баккан киши-кара жок. (Ч.А.)* 2. *Аял жаныма басып келип, жыгачтай колу менен өйдө булктту. (Ч.А.)*

Көпчүлүк учурларда жогоркудай түзүлүштөгү атрибутивдик катыштагы конструкциялар салыштырууга алынган белгинин кошулуп айтылышынан улам семантика-структуралык жактан татаал түргө айланат. Ал эми салыштырууга алынган белги катары бир учурда -ган формасындагы атоочтуктар келет: *Кызгалдактай кулпурган кыз-келиндердин ортосундагы таза кийинген сулууча*

кыз шыңк этти. (Т.С.) Көгүчкөндөй жасанган кыз- келиндер, шыптай, шыптай созулган жигиттер, ийри таяктуу чалдар жүрөт. (Т.С.)

Мындай түзүлүштөгү атрибутивдик конструкция кошулуп айтылган сын атоочтук белгинин эсебинен маанилик жана түзүлүшү жагынан дагы татаалданышы мүмкүн. Мындай учурда багыныңкы түгөй бир нече толук маанилүү сөздөрдөн туруп, алар өз ара бири экинчисине карата *аныктооч + аныкталгыч* тибинде байланыш-катыш жасайт. Мына ушул өзгөчөлүгүнө байланыштуу негизги аныкталгычка карата алардын ар бири өз алдынча байланыш-катыш түзө албайт. Алар семантика-грамматикалык жактан өз ара ажырагыс бир бүтүндүккө биригип, тутумдуу аныктоочтун өзүнчө бир түрүн түзөт: 1. Элден уялып, күрүчтөй тизилген аппак тиштерин билинер-билинбес кылайтып күлүмсүрөдү. (М.А.) 2. Бир кезде кебездей үлбүрөгөн жумшак, жылуу колдор бетимди аяр сыйпалап өттү. (Ч.А.)

Башка бир учурда салыштырууга алынган белги катары сын атоочтор колдонулат: 1. *Гүлжан күйөөсүнүн мөңгүнүн мөлтүр булагындай тунук, таза дүйнөсүн тааныды. (Т.С.)* 2. *Фонтандары дир-дир атылып, ак мөңгүлүү капчыгайдын күмүш түстүү шаркыратмасын көңүлгө салат. (Т.С.)* 3. *Карагаттай мөлтүр көзүнөн терең капалыктын көлөкөсүнөн башка эчтеме көрүнбөйт. (Т.С.)*

Мындай түзүлүштөгү атрибутивдик конструкциянын -дай формасындагы биринчи компоненти аныкталгыч менен тикелей байланышпастан, өзүнөн кийин колдонулган белги аркылуу кыйыр түрдө байланышат. Демек, -дай формасындагы компонент өзүнөн кийинки белги болуп түшкөн сөзгө карата маанилик жактан байланышып, аны менен семантика-грамматикалык ажырагыс бир бүтүндүктү түзөт да, атрибутивдик конструкциянын багыныңкы түгөйүнүн милдетин аткарат.

Кыргыз тилинде ушул эле түзүлүштөгү атрибутивдик катышта келген түгөйлөрдүн багындыруучусу — аныкталгычы ээлик милдет аткарып, салыштырууга алынган белгинин — сын атоочтун баяндооч катары колдонулган учурлары аз эмес. Демек, -дай формасындагы сын атооч багыныңкы, ал эми салыштыруунун белгиси катары колдонулган сын атоочтор атрибутивдик катыштагы түгөйлөрдүн багындыруучусу — аныкталгычы катары келет: 1. *Бак-дарак кирпичтей ирдүү, сыйда. Серүүндөгү гүлдөрү уздун-узу жараткан миң боёктуу килемдей көрктүү. 2. Эрте жазда тоо этегинде жабырап чыга келген байчечектей таза, сынаа. (Т.С.)*

20. Аныкталгыч заттын бир нерсеге ээ экендигин, кандайдыр бир нерсе аркылуу жабдылгандыгын билдирет: 1. *Чоң кара тебетейчен дөө аскадан ылдый баштанып тургансып көрүнүп кетти. (М.А.)* 2. *Бакир мылтыкчан кишини көрүп коркуп кетти. (М.А.)* 3. *Бөксө тоолорду кыркып чабыттаган шумкар сыңары тору атчан Тополоң тынч алып жатпайт. (К.О.)*

Адамдарга тиешелүү болгон мүнөз, кыял-жорук, башка бир түрдүү сапаттык өзгөчөлүктөр аныкталгычтагы жаратылыштык көрүнүштөргө, абстракттуу заттарга, окуяларга карата өтмө мааниде колдонулат да, анын ошол учурдагы абалдык белгиси менен салыштырылат: 1. *О, журт, неткен энөө, неткен мерез, неткен таш боор, дүлөй заман кара куштун канатындай төбөмө чөктү. (Т.С.)* 2. *О, эпчил турмуш, азыр баштагыдан да ачуу, өкүнүчтүү, ызалуу иштин ыңгайын келтирди. (Т.С.)*

21. Аныкталгыч катары колдонулган заттын тышкы кебете-кешпирин, көрүнүшүн, сын-келбетин, андагы кандайдыр бир өзгөчөлөнгөн белги-касиеттерди билдирет: 1. *Анын бийик бутагына чыгып олтурган жылаңаяк,*

жылаңбаш, туурук беттүү тентек бала шамал аралаган терек күүсүн тыңшоодо. (Ч.А.) 2. Ал нооча келип, башындагы майда сепкили, чекир көзү, шуңшугуй башы анын арык чырай өңүн ого бетер бузуп турат. (Ч.А.) 3. Жанындагысы ээгинде беш тал сакалы бар, көк көз, чепеңдеп кырс сүйлөгөн сары чийкил, тоголок адам. (Т.С.)

§ 24. Сан атооч + аныкталгыч түзүлүшүндөгү атрибутивдик катыш

Сан атоочтордун аныкталгычка карата болгон маанилик катышы алардын айрым бир учурлардагы контексттик маанисин эске албаганда, негизинен, сан атоочтордун маанилик топторуна тиешелүү маанилери аркылуу аныкталат.

Кыргыз тилинде алар төмөнкүдөй маанилик катыштарда келет:

1) Аныкталгычка карата эсептик сан атоочтор атрибутивдик катышта колдонулат да, анын (аныкталгычтын) конкреттүү сандык белгиси катары келет: *1. Кыдырып чыккандар Ала-Тоо крайын беш зонага бөлдү. (К.О.) 2. Окчун тигилген жалгыз боз үй. (К.О.) 3. Айдаганың төрт эчки ышкырыгың таш жарат. (М.)*

2. Иреттик сан атоочтор сүйлөмдө аныкталгычка карата атрибутивдик катышта келет да, анын белгилүү бир тартип боюнча жайгашкан сандык катарын, иретин билдирет: *1. Биринчи диссертациямды Москвадан коргодум. (Т.С.) 2. 1843-жылы Шералинин экинчи уулу Малабекти жанына алып, Нусуп Ташкенге жүрүш кылды. (Т.К.) 3. Экинчи карышкыр уч кыр ашып качкандан кийин гана, ичине ок жаңылып, төртүнчү кырга чыга берген жерден кансырап жыгылды. (О.А.)*

3. Кыргыз тилинде чамалама сан атоочтор айрым мүчөлөрдүн жана кээ бир кызматчы сөздөрдүн жардамы аркылуу жасалгандыктан, сүйлөмдө аныкталгыч катары колдонулган зат атооч же заттык маанидеги сөздөр менен синтетикалык жана аналитикалык формада байланышат да, анын так, конкреттүү эмес, болжолдуу, чамалоо мүнөзүндөгү сандык белгилерин туюндурат: *1. Миңдеген жаштар Казакстанга дың жерлерди өздөштүрүү үчүн кетишти. 2. Үчүнчү күнү кыздын агалары, энеси баштап, кудалардан он беш-жыйырмадай аттуу-баштуулары Баатырбектин айлына түшүштү. (Т.С.) 3. Үч-төрт киши менен кийинчерээк келген Карымшак четтен унчукту. (Т.С.)*

4. Сүйлөмдө аныкталгычка карата атрибутивдик катышта келген бөлчөк сандар жана семантикалык жактан ага жакын турган чейрек, жарым, жарты деген сыяктуу сандык түшүнүктөгү сөздөр бүтүндүн же белгилүү бир конкреттүү сандын бөлүгү катары колдонулат: *1. Алардын үчтөн бир адамы бий. (К.О.) 2. Узуну кезге жетпеген жарым такта тамдын бооруна илинди. (Т.С.) 3. Класстын төрттөн уч окуучусу жалаң төрт, бешке окушат. («ЛЖ») 4. Продукциянын бештен бир бөлүгү үнөмдөлүп калган материалдардан чыгарылат. («ЛЖ»)*

5. Сүйлөмдө аныкталгычка карата бир өңчөй заттардын бирдей санда бөлүштүрүлгөн сандык түшүнүгүн билдирет. Мындай учурда атрибутивдик катыштагы топ сандар чыгыш жөндөмөнүн формасында болот: *1. Ошентип, алар экиден куу чертмек болушту. (К.К.) 2. Дүйшөн баарыбызга бирден карандаш, экиден дептер берди. (Ч.А.) 3. Ар бир чарба майданга бештен мыкты ат даярдамак болушуптур. (К.Б.)*

Мындай түзүлүштөгү атрибутивдик катыш сан атоочтордун кош сөз түрүндө кайталанып айтылышы аркылуу да уюшулушу мүмкүн: *Малай артели ар бир түтүнгө беш-бештен майда жандык, эки-экиден кара мал бөлүштүрдү. (М.Э.)*

Кээде мындай түзүлүштөгү сан атоочторго нумеративдик сөздөр тизмектеле айтылып, аны менен семантика-грамматикалык жактан ажырагыс бир бүтүндүктү түзөт: Быйыл «Каракол» колхозу ар бир койдон 3,9 килограммдан жүн, ар бир уйдан 3500 литрден сүт саап алууга жетишти. («СК»)

6. Иреттик сан атоочтор айрым учурларда маанилик жактан кенейип, аныкталгычка карата катар же иреттик маанидеги сандык түшүнүктө эмес, сапаттык мааниде колдонулуп, сын атоочтор сыяктуу *кандай?* деген суроого жооп берет. Мындай сапаттык белги ар кандай эле иреттик сандар эмес, негизинен,

биринчи деген гана иреттик сан аркылуу берилет. Кээде ага эң деген күчөткүч бөлүкчө тизмектеле айтылышы мүмкүн: 1. — *Атаңдын көрү, — деди Мыктыбек ылжыйып, — ушу азыр карасам эле тактада Мыктыбек колхоздогу биринчи адамыбыз деп турса! (Т.К.)* 2. Абасты. облус боюнча эң биринчи хирург деп жүрүшөт го. («КМ»)

Демек, иреттик сан атооч «биринчинин» аныкталгычка карата болгон жогорку мааниси айрым сапатты билдирген сын атоочтор менен синонимдик катышта болот: 1. *Колхоз быйыл 200 тонна жүндү жалаң биринчи сортто мамлекетке тапшырды — Колхоз быйыл 200 тонна жүндү жалаң жогорку сортто мамлекетке тапшырды.* 2. *Ал класстагы биринчи окуучулардан — Ал класстагы эң мыкты окуучулардан.*

Кыргыз тилинде жамдама сан атоочтор өзүнчө туруп, ыкташуу формасында зат атооч сөздөр менен байланыш, катыш түзө албайт. Анткени сан атоочтун бул маанилик түрү анын башка түрлөрүнөн айырмаланып, негизинен, сандык маанини туюндурганы менен, семантика-структуралык жактан зат атоочко жакын келет. Зат атоочтор сыяктуу сөз өзгөртүүчү форма-көрсөткүчтөрдү кабыл алып, сүйлөмдө башка сөздөр менен синтетикалык формада байланышат да, аларга карата объектилик жана синтетикалык формадагы атрибутивдик катыштарда келет: *Каныбек, Жумабай, Султан — үчөөнүн койлору бир тарапка жайылат. (К.Ж.) Үчөөнү кечээ районго алып кетишти.*

Жамдама сан атоочтор атооч жөндөмөнүн формасында колдонулганда, зат атоочтор сыяктуу сүйлөмдөгү позициялык абалына жараша бирде ээнин, бирде баяндоочтун милдетин аткара берет: *Келе жаткандар — үчөө. Үчөө бери бастырышты.*

§ 25. Ат атооч + аныкталгыч түзүлүшүндөгү атрибутивдик катыш

Башка тилдер сыяктуу эле кыргыз тилинде да ат атоочтор тобу өзүлөрүнүн лексика-грамматикалык маанилеринин ар түрдүүлүгү жагынан башка сөз түркүмдөрүнөн кескин айырмаланып турат. Айталы, жөндөмө, сан, таандык категориялары зат атоочтор системасына кирген бардык сөздөргө бирдей даражада тиешелүү. Башка сөз түркүмдөрүндө да ушул принцип сакталат. Демек, ар бир сөз түркүмүндөгү мындай лексика-грамматикалык жалпылык аларды сүйлөм тутумунда башка сөздөр менен байланыш-катышынын жалпылыгын шарттап турат.

Ал эми ат атоочтор табиятында ар башка категориядагы сөздөрдүн бирдигинен тургандыгына байланыштуу лексика-грамматикалык жалпылыгы боюнча да ар кандай мүнөзгө ээ. Бул жагынан алганда, ыкташуу формасындагы атрибутивдик катышты уюштурууда алардын бардык лексикалык составы эмес, алардын ичинен сын, сан атоочтук категорияга жакын, грамматикалык түзүлүшү боюнча сөз өзгөртүүчү категорияга ээ эмес топтору гана аныкталгычка карата атрибутивдик катышта келиши мүмкүн.

Демек, кыргыз тилинде лексика-грамматикалык мааниси жана ошол маанилик бөтөнчөлүгү аркылуу шартталган грамматикалык структурасы боюнча ат атоочтордун маанилик топторунун ичинен анын шилтеме жана сурама ат атоочтор сыяктуу айрым бир топтору гана ыкташуу формасындагы атрибутивдик катыштын семантика-структуралык табиятына ылайык келет. Мындай мүнөздөгү ат атоочтор сүйлөмдө зат атооч же заттык маанидеги сөздөр менен ыкташуу формасында келип, атрибутивдик катышты уюштуруу жагынан жалпылыкты түзгөнү менен, лексика-семантикалык өзгөчөлүгүнө байланыштуу аныкталгычка карата болгон маанилик катыштары да бирдей эмес. Ошондуктан алардын ар бир түрүнө өзүнчө токтолобуз.

а) Шилтеме ат атооч + аныкталгыч түзүлүшүндөгү атрибутивдик катыш

Ат атоочтун башка маанилик топторунун ичинен шилтеме ат атоочтор сүйлөмдө ыкташуу формасындагы атрибутивдик катыштын уюшулушунун морфологиялык негизги базасы катары эсептелген сын, сан атоочтордун жана атоочтуктардын грамматикалык табиятына жакын келет. Бул алардын, биринчиден, затка тиешелүү болуп айтылышы, экинчиден, эч кандай грамматикалык каражаттарсыз маанилик жактан байланышы менен түшүндүрүлөт. Шилтеме ат атоочтордун ушул өзгөчөлүгү алардын аныкталгыч затка карата ыкташуу формасындагы атрибутивдик катышта активдүү колдонулушуна шарт түзөт.

Шилтеме ат атоочтор семантикалык жактан бирдей нерселердин, заттардын ичинен бирөөнү же алардын бир тобун атайын бөлүп, чектеп көрсөтүү менен, сүйлөмдө аныкталгыч заттын (ошол өзүлөрү чектеп, бөлүп көрсөткөн заттын) мейкиндик, аралык жана мезгилдик мүнөздөгү белгиси катары келет. Бирок шилтеме ат атоочторго жалпы мүнөздүү болгон жогорку маани алардын ар биринин семантикасынын өзгөчөлүгүнө байланыштуу төмөнкүдөй мүнөздө болушу мүмкүн:

1. Атрибутивдик катыштагы конструкциянын багыныңкы түгөйү катары келген шилтеме ат атооч — бул, ушул мейкиндик, аралык жактан жакын турган заттарды аныктайт: *1. Мен бул кишинин жөнөкөйлүгүнө, адамгерчилигине ичим жылыды. (Ч.А.)*

3. Не эптеп ушу кызымдан калың жеп калсам деген зыкымбы? (Т.С.)

4. Көчөдө бак деген толуп жатат, бирок ушул теректердин бир укмуштуу касиети бар сыяктуу. (Ч.А.)

Бул, ушул жогоркудай сүйлөөчүгө жакын турган конкреттүү затты эмес, абстракттуу жана мезгил маанисиндеги аныкталгычтарды да чектеп, бөлүп көрсөтөт: 1. Ушул аз эле убакыттын ичинде кичүү балам таанылгыс болуп өзгөрдү. (Ч.А.) 2. Бул оюн кайдан билсин. (Ч.А.) 3. Мен бир күнү ушул кепти Алиманга айттым. (Ч.А.)

Бул, ушул учурдагы гана эмес, өткөндөгү айтылган фактыны эске түшүрүү үчүн да колдонулат. 1. Бул кош терек азыр да ошол жерде. (Ч.А.) 2. Чынын айтсам, айылдагы көп жомоктун бир жомогу го деп мен анда бул сөзгө анча деле ишенген жок элем. (Ч.А.) 3. Мекеним ошондо ушул ишти мага ишенип тапшырганы үчүн сыймыктанам. (Ч.А.)

Бул, ушул ат атоочтору аркылуу аныкталгычтын мейкиндик, аралык маанисин күчөтүп, аны сүйлөмдүн калган бөлүгүнөн атайын чектеп, бөлүп, дааналап көрсөтүү үчүн аларга мына деген сөз кошулуп айтылат. Мындай учурда аныкталгычтын мааниси мурунку жай абалына караганда алда канча күчөтүлөт, конкреттештирилет. Сүйлөмдүн калган бөлүгүнөн айырмаланып басым түшүрүлүп айтылат.

Салыштырыңыз: Мына бул тамдардын баары жаштардыкы. (Ч.А.) Бул тамдардын баары жаштардыкы. Мына ушул эл, мына ушул журт менен киши болдук. (Ч.А.) Ушул эл, ушул журт менен киши болдук.

Демек, шилтеме ат атоочтордун бул эки түрү аныкталгычка карата болгон жогоркудай маанилик катыштары боюнча өз ара жалпылыкты түзөт. Бирок алар белгилүүлүк мүнөзү боюнча айырмалуу. Тагыраак айтканда, ушул аркылуу аныкталган зат сүйлөөчүгө мурдатан белгилүү болсо, бул аркылуу аныкталган зат сүйлөөчүгө белгилүү да, белгисиз да болушу мүмкүн: 1. —Бул киши ким тааныйсыңбы? (Н.Б.) 2. — Барат, сен чыныңды айтчы, бу кишинин колун сындырганың чынбы? (Ш.А.)

Ал эми ушул аркылуу мындай белгисиздикти сурап билүү, негизинен, мүнөздүү эмес. Анткени анын мааниси бул шилтеме ат атоочуна салыштырганда өзүнүн конкреттүүлүгү менен айырмаланат.

«Шилтеме ат атооч ушу сүйлөөчүгө жакын турган жана ага башка тааныш, белгилүү затты гана көрсөтпөстөн, кээде сүйлөгөн биринчи жактын өзүн да көрсөтүү үчүн колдонулат. Мындай учурда жактама ат атоочтун көрсөтүүчү мааниси бир канча күчөтүлөт: Шамырбек датка тирүүсүндө элди кууду эле, эми өлгөндө да көрүнө тим жатпай бечараны шорго малды. Шорго малганы эмей эмне ушул мен байкуштан эки кой, бир улак алды, — деди мурунку оң тарабында отурган дагы бир чал»¹.

2. Шилтеме ат атооч ал, ошол аныкталгычтан мейкиндик, аралык жагынан алысыраак болгон же мезгилдик мааниси боюнча мурдараак болуп өткөн окуянын белгиси катары келет: 1. Жер эне, сен ошол солдатты унутпайсың го? (Ч.А.) 2. Баарыбыздын башыбыздан өттү го ошол алаамат күңдөр. (Ч.А.)

3. Ошол түйшүктүү күңдөрү ал капкара болуп күйүп кетти.

4. Мен ал чабанды. экинчи көргөн жокмун. (Ч.А.) 5. Мен ал солдаттын түрүн эч убакта унутпайм. (Ч.А.)

Жогорку ат атоочтор да ушул сыяктуу эле маанилик жактан конкреттүү аныкталгычты аныктап, ал сүйлөөчүгө мурдатан белгилүү болот.

¹ Кыргыз адабий тилинин грамматикасы. Фрунзе, «Илим», 1980, 257-6.

3. Шилтеме ат атоочтор береги, тиги аныкталгычтын мейкиндик, аралык жактан алыс тургандыгын көрсөтөт:

1. Береги чакан айыл Мусакожонуку. (Ш.Б.) 2. Бизден тиги совхоздогулар бай турушат, — деди коноктун бири. (А.С.)

3. Тиги өкмөтүңдү жаңырат деп ким айтты? (Н.Б.) 4. Тиги кичине бала кайда жүрдү экен? (Ч.А.)

4. Шилтеме ат атооч тетиги аныкталгычты өтө алыс турган (салыштырмалуу) аралык, мейкиндиктеги мааниси боюнча аныктайт: 1. Менин айтарым тетиги жаркыраган жаандай таза сөздөр эле. (Ч.А.) 2. Нина Монтъевна, тээтетиги кырда турган эмне, тааныңызчы? (Т.С.) 3. Кече уруяттан кийин тетиги дөбөдө бир жаман там болор эле. (Ч.А.)

б) Сурама ат атооч + аныкталгыч түзүлүшүндөгү атрибутивдик катыш

Сурама ат атоочтор лексикалык маанилери боюнча бири-биринен кандай айырмаланса, грамматикалык маанилери боюнча да ошондой айырмаланат. Тагыраак айтканда, ким? эмне? зат атоочтук, кандай? кайсы? сын атоочтук, канча? нече? канчанчы? неченчи? сан атоочтук, кайда? качан? тактоочтук категорияларга мүнөздүү келип, грамматикалык табияты, мааниси боюнча аталган категориялардын (сөз түркүмдөрүнүн) системасына кирет. Демек, алардын сүйлөмдө башка сөздөр менен болгон байланыш, катыш табияты да ошол сөз түркүмдөрүнүн үлгүсүндө калыпташат. Сурама ат атоочтордун сын, сан атооч сөздөрдүн системасына кирүүчү кандай? кайсы? канча? нече? деген сыяктуу түрлөрү гана сүйлөмдө зат же заттык маанидеги сөздөргө карата эч кандай грамматикалык каражаттарсыз маанилик жактан ыкташа байланышып, аны менен атрибутивдик катышта келет.

Сурама ат атооч кандай? аныкталгычтын сапаттык же кандайдыр бир катыштык белгилеринин ордуна колдонулуп, ошол белгилерди тактоо, суроо маанилеринде келет: 1. Кандай киши эле? (Ш.А.) 2. Ибрагим Хайал кандай өтүнүч менен келиптир? (Т.К.) 3. Силердин колдон кандай жумуш келет? (М.Э.)

Сурама ат атооч кандай? белгисиздикти сурап билүү маанисинен сырткары аныкталгычты абстракцияланган мүнөздөгү ички сезимдин же ар кандай сапаттык белгилери боюнча аныктайт: 1. Ошол учурда бизди кандай күч бийлеп, жүрөгүбүздө кандай асыл сезимдер ачылганын айта албайм. (К.Ж.) 2. Жаным, Бегайым! Кандай сонун кубаныч! (Ч.А.) Кандай кудай жалгады буларды.

Сурама ат атооч кайсы? бир топко же бир түргө кирүүчү заттардын ичинен ошол аныкталгыч катары колдонулган анын бирин же айрым алынган тобун кандайдыр бир белги-касиеттери боюнча аныктоо, тактоо, сурап билүү маанилеринде колдонулат: 1. Ай, кайсы Дүйшөн, кимди айтып жатышат? (Ч.А.) 2. Кайсы кишини айтасыз? («КМ») 3. Кайсы атаңа барасың? — деп кекетип, колунан силкип, кайра алып келди. (М.Э.)

Айрым учурда кайсы сүйлөөчүгө белгисиз же түшүнүксүз болгон аныкталгычтын кандайдыр бир белги-касиетин тактоо, аныктоо үчүн колдонулат: 1. Ашуу жак уюлгуп, туманданып, кайсы жол, кайсы тоо экени билинбей турат. (К.Б.) 2. Кайсы кылмыштары үчүн датканын кырсыгына калганын Эсен түшүнгөн жок. (К.Ж.)

Сурама ат атооч канча? нече? аныкталгычка тиешелүү болгон сандык же өлчөмдүк түшүнүктү тактоо, суроо маанисинде колдонулат: 1. Силердин кыштагыңарда канча жер бар, сенин өзүңдүн канча жериң бар? (Ч.А.) 2. Какшаалдан бул жерге чейин нече кун жол бастыңар? (К.Б.) 3. Аз токтоп,

Шержанга карап: — Сен эртең базарга канча мал айдаганы турасың? — деди. (М.Э.)

в) Аныктама ат атооч + аныкталгыч түзүлүшүндөгү атрибутивдик катыш

Кыргыз тилинде мындай түзүлүштөгү атрибутивдик катыш кепте колдонулушу боюнча да, атрибутивдик катышты уюштуруу табияты боюнча да шилтеме ат атоочторго салыштырганда анча активдүү эмес. Мындай өзгөчөлүк, биринчиден, ат атоочтун бул түрүнүн кепте колдонулуш мүмкүнчүлүктөрүнүн чектелүү мүнөзү, тардыгы менен түшүндүрүлсө, экинчиден, алардын көпчүлүгү сөз өзгөртүүчү мүчөлөр менен эркин өзгөрүлүшүнө тыгыз байланыштуу каралат.

Ошондой эле аныктама ат атоочтордун ыкташуу формасындагы атрибутивдик катышты уюштуруу табияты бирдей эмес. Алардын айрымдарынын (бүткүл, бардык) атрибутивдик катышта колдонулушу активдүү мүнөздө болсо, кээ бирлеринин (ар бир, ар кайсы) синтаксистик бул катышта келиши өтө чектелген мүнөздө болот. Ал эми ар ким, баары деген сыяктуу аныктама ат атоочтор маанилик өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу ыкташуу формасындагы атрибутивдик катышта, негизинен, колдонулбайт.

Кыргыз тилинде аныктама ат атоочтордун ичинен бүткүл, бардык өзүлөрүнүн грамматикалык мүнөзү боюнча сөз өзгөртүүчү жана сөз жасоочу мүчөлөр аркылуу өзгөрбөйт. Грамматикалык мааниси боюнча, негизинен, зат атооч же заттык маанидеги сөздөргө карата жалпыланган мааниде колдонулат. Демек, алардын грамматикалык ушул өзгөчөлүгү сүйлөмдө заттык маанидеги сөздөр менен ыкташуу формасында байланышып, синтаксистик катыштын атрибутивдик түрүндө колдонулушун шарттайт: *1. Бүткүл жер жалпыныкы, демек, баарынын жерге бирдей укугу бар. («АТ») 2. Ошого бардык эл акылын айтып, тилегин кошсо экен дедим. (Ч.А.) 3. Дүйнө жүзүндөгү бардык адамдар Дүйшөн агайдай ак көңүл, боорукер, чечкиндүү болсо экен деп тилейм. (Ч.А.)*

Мындай атрибутивдик катыштагы конструкциянын багыныңкы түгөйү катары колдонулган жогорку аныктама ат атоочтор аныкталгычты конкреттүү белгиси аркылуу эмес, жалпыланган сандык мааниси боюнча аныктайт.

Бүткүл, бардык ат атоочтору ушул калыбында турганда гана, семантика-структуралык жана грамматикалык окшоштукту, жалпылыкты түзөт. Ал эми бардык таандык мүчөлөр аркылуу өзгөргөндө, зат атоочтук сөздөрдүн системасына өтүп, анын калган категорияларынын (жөндөмө, сан) форма-көрсөткүчтөрүн да кабыл ала берет: *1. Эми ошол суроолорду өзүнө-өзү берип, ал бардыгы абдан оңой экенине таң калды. (А.Т.) 2. Адамдын комбайн менен коштошконун, мен көрбөгөндүн бардыгын көргөн жер, ошондо биринчи жолу көрдүм. (Ч.А.)*

Ал эми бүткүл аныктама ат атоочу атрибутивдик катышты түзүүчү башка ар кандай сөздөрдөн жана сөз түркүмдөрүнөн затташуу (субстантивдешүү) мүмкүнчүлүгүнө ээ эместиги боюнча кескин айырмаланат. Демек, бүткүл аныктама ат атоочунун сүйлөмдөгү бирден-бир милдети — зат атооч же заттык маанидеги сөздөр менен ыкташа байланышып, ага карата атрибутивдик катышта келүү: *1. Бүткүл аалам кызара түшүп, эң эле зор кочкул жалын асманды көздөй атырылды. (М.А.) 2. Мен бул сөздү жеке өз атымдан эмес, бүткүл элдин, артелдин мүчөлөрүнүн атынан айтып жатам. (М.Э.)*

Ал эми байланыштын ыкташуу формасындагы атрибутивдик катышты уюштуруучу аныктама ат атоочтордун калган тобу — ар бир, ар кандай, ар кайсы өзүлөрүнүн семантикасына ылайык аныкталгычты жекече же айрым алынган мүнөздөгү мааниси аркылуу аныктап, маанилик жактан абстракттуу мүнөздө

болот: 1. *Ар бир адам өз кемчилигин сезе билиши керек. (Т.С.)* 2. *Согуштун айынан ар кайсы улуттар ар кай жактан кошулган көрүнөт. (Ч.А.)* 3. *Адамдын жүрөгү кубанат — ар кандай ишти сулуу иштеген азаматтар болот эмеспи.* 4. *Ар бир киши жана баарыбыз мүлдө ушул адилеттикти кармашыбыз парз. (Ч.А.)* 5. *Буга ар кандай себептер болду. (Ч.А.)*

Мындай түзүлүштөгү атрибутивдик катыштын аныкталгыч түгөйү жалпыланган мааниде болот да, ал эми багыныңкы түгөй катары колдонулган аныктама ат атоочтор анын (заттын) бөлүнүшүн билдирет.

Аныктама ат атооч өздүн лексика-грамматикалык табияты, аныкталгычтын тигил же бул жакта турушун талап кылат да, аны өзүнө тиешелүү же таандык кылып көрсөтөт. Демек, өз зат атоочко мүнөздүү категориялардын көрсөткүчтөрү менен эркин өзгөрөт жана анын сүйлөмдө атрибутивдик катышта келиши синтетикалык формада болот. Бирок кыргыз тилинде өз ат атоочунун синтетикалык формасы (илик жөндөмө формасы) түшүрүлүп, аныкталгыч менен көбүнчө ыкташуу формасы сыяктуу байланышат: 1. *Өз үйүмдү өрттөп, өз мүлкүмдү тоноп алып кетсе ыраазы элем. (Ч.А.)* 2. *Эки тарап өз-өз урууларына таандык айылдарды жаатка чакырышты. (Т.С.)* 3. *Өз күчүңдүн өлчөөсүн өзүң билбей, ким билет. (М.)* 4. *Кана, өз-өз оозуңар менен айткылачы! (Т.С.)* 5. *Ошол мезгилде ар ким өз иштери менен алек болуп жатты. (Ч.А.)*

Кыргыз тилинде өз ат атоочунун жогоркудай формада колдонулушунун активдешип баратканы байкалат.

г) Белгисиз ат атооч + аныкталгыч түзүлүшүндөгү атрибутивдик катыш

Кыргыз тилинде белгисиз ат атоочтордун айрым бир тобунун сүйлөмдө зат атооч же заттык маанидеги сөздөргө карата байланыштын ыкташуу формасында келип, атрибутивдик катышта колдонулган учурлары кездешет.

Белгисиз ат атоочтордун кай бир, кээ бир, кайсы бир деген түрлөрү катышкан атрибутивдик конструкциянын багындыруучу түгөйлөрү, негизинен, жалпыланган маанидеги заттардан болот да, багыныңкы түгөй катары келген ат атоочтор алардын (заттардын) айрым алынган бөлүгүн же тобун атап көрсөтөт. Бирок бул маани конкреттүү эмес, жалпы, абстракттуу мүнөздө болот: 1. *Субанкулов Майсалбек барбы? — десек, кай бир адамдар билбейбиз дешсе, кээ бир адамдар унчукпайт. (Ч.А.)* 2. *Керимбек кирип барса, алар кайсы бир маселе жөнүндө талашып жатышыптыр. (Н.Б.)* 3. *Кээ бир жигит менсинет, аны кимдер теңсинет. (Элдик ырдан.)*

Атрибутивдик катыштын багыныңкы түгөйү катары колдонулган ат атооч кандайдыр бир өзүнүн семантикасына ылайык аныкталгычты белгисиздик мүнөзү боюнча жалпыланган мааниде аныктайт: 1. *Көчөдө кандайдыр бир кишилердин жүрүшкөнү угулду.* 2. *Ыраактан кандайдыр бир белгисиз үн угулгансыды. (Ч.А.)*

Өтө сейрек болсо да, кыргыз тилинде кээ бир тангыч ат атоочтордун атрибутивдик катыштагы конструкциянын багыныңкы түгөйү катары келиши мүмкүн: 1. *Ал ичиндеги бул сырды эч бир адамга айткан эмес. (Ч.А.)* 2. *Танабай туутту эч кандай камылгасы жок кантип баштамак. (Ч.А.)*

Мындай учурда ат атоочтун семантикасына ылайык аныкталгыч тарабынан берилген маани жокко чыгарылат.

Кыргыз тилинде айрым бир сурама ат атоочтордун сөз жасоочу мүчөлөр менен өзгөрүп, сын атоочтук мааниге өтүп, аныкталгычтын орундук, мезгилдик маанилерин жалпылап көрсөткөн учурлары кездешет: 1. *Бектурган качанкы бир окуяны жомоктой тургансып, сөздү алыстан баштады. (А.Т.)* 2. *Сен кайдагы*

кишини ээрчитип келгенсиң? («КМ») 3. Тээ береки мунарыктаган алда кайдагы бир түздө өгүздөрүн өңкүлдөтүп, эки койчу жүрөт. (М.Э.)

Айрым бир жактама жана шилтеме ат атоочтор салыштырма сынды уюштуруучу -дай мүчөсүн кабыл алып, аныкталгыч менен ыкташа байланышат да, анын салыштырма мүнөздөгү сапатын, сынын билдирет: 1. *Мындай салтанаттуу жыйналыштардын нечендерин көргөн Алтынай Сулайманова бул жолу көзүнө жаш алды. (ЧА.)* 2. *Бирок ушундай чөлдө суу кайдан болсун.* 3. *Мындай бейкуттук, көңүл эргиткен мындай ыракат өмүрүндө эч качан болбогондой магдырап баратты. (ЧА.)*

Мындай учурда ат атоочтордун лексикалык мааниси сакталганы менен, алар семантика-грамматикалык табияты боюнча сын атоочтук мүнөздө болот.

§ 26. Зат атооч + аныкталгыч түзүлүшүндөгү атрибутивдик катыш

Зат атоочтор башка сөз түркүмдөрүнө караганда сүйлөмдө башка сөздөр менен грамматикалык жактан байланышуунун бай арсеналына ээ. Анткени зат атоочторго мүнөздүү болгон сөз өзгөртүүчү формалар, жөндөмө, сан, таандык категорияларынын форма-көрсөткүчтөрү алардын башка сөздөр менен болгон байланыш, катышын ар тараптан жана толук түрдө тейлеп турат. Бирок ошого карабастан мындай грамматикалык байланыш формаларына ээ боло албаган сан, сын атооч, тактооч ж.б. сөз түркүмдөрү сыяктуу сүйлөмдө өзүлөрүнөн кийин келген зат атооч же заттык маанидеги сөздөр менен байланыштын ыкташуу формасында келип, атрибутивдик катышта колдонулган учурлары да аз эмес.

Мындай атрибутивдик катыштын тарыхый жактан пайда болушу туурасында проф. А.Жапаров төмөнкүдөй жөндүү пикир айтат: «Адепки кездерде заттык аныктоочтор чыгыш жөндөмө формасында туруп, аныкталгычтардын тегин, материалын билдирген. Бул үлгүдөгү зат атоочтук сөз тизмектери азыр да фольклордук чыгармаларда, ал тургай, көркөм адабиятта да аз кездешпейт. Мисалы: *Түлкүдөн чырга сүйрөтүп. (Фольк.) Алтындан жабдык салтың бейм, жигит. (А.О.) Кундуздан телпек кулпунта кийип. (А.О.)*¹

Кыргыз тилинде мындай түзүлүштөгү атрибутивдик катыш, негизинен, ырларда жолугат. Демек, ырдын техникасына, андагы муун өлчөмүнүн сакталышына байланыштуу аныкталгычтын тегин, материалын билдирүүчү чыгыш жөндөмө формасындагы аныктоочтордон кийин колдонулуучу -ган формасындагы атоочтук атайын түшүрүлгөн. Анын толук берилиши алтындан жасалган жабдык, же кундуздан тигилген телпек түрүндө болууга тийиш.

Дегеле, аныкталгычтын тегин, анын эмнеден жасалганын билдирүүчү атрибутивдик катыштар тегинде жогорку үлгүдө жасалган. Мисалы, карагай челек, алтын саат, тыбыт жоолук — карагайдан жасалган челек, алтындан жасалган саат, тыбыттан токулган жоолук ж.б.

Ал эми алтын бала, темир булчуң, коён жүрөк деген сыяктуу атрибутивдик катыш багыныңкы түгөйлөрдүн өтмө мааниде колдонулушу же салыштырууну уюштуруучу -дай формасынын кыскарышынан пайда болгон болуу керек.

Зат атоочтордун калган учурлардагы байланыштын ыкташуу формасы аркылуу өзүнөн кийинки зат менен атрибутивдик катышта келиши «тилдеги кайра калыпташкан жаны өнүгүш процесси болуп саналат».²

Демек, мындай түзүлүштөгү атрибутивдик катыш кыргыз тилинде бир кыйла активдүү колдонулат жана алардын түгөйлөрүнүн ортосундагы маанилик катыш, негизинен, багыныңкы түгөйдүн семантикасы аркылуу аныкталат:

1. Аныкталгычтын эмнеден жасалгандыгын, тек жагынан болгон өзгөчөлүгүн билдирет: 1. *Түлкү тумак, драп пальто кийген жигит сөз алды. (Н.Б.)* 2. *Кун нуру менин тытык бешмантымдын күмүш топчуларына чагылышып жатты. (У.А.)* 3. *Башында көрпө тебетейи бар, үстүндө бешмант, белинде кемер кур. («КМ»)*

Кыргыз тилинде мындай маанидеги атрибутивдик конструкциялар колдонулуш активдүүлүгү менен айырмаланат.

2. Аныкталгычка карата салыштыруу, окшоштуруу, теңештирүү маанисин билдирет: 1. Эшек кулак, уй мурун, жазы маңдай кургуруң, ача туяк, айры бут,

¹ Жапаров А. Кыргыз тилинин синтаксиси. «Мектеп», Фрунзе, 1979, 163-6.

² Аталган эмгек, 263-6.

кескен өңдүү куйругун. (Таб. — Элик.) 2. Эл ичи — алтын бешик. (М.) 3. Айгайлаган жоо келсе, айры сакал атым бар. (Таб. — Айры.)

Атрибутивдик катыштагы түгөйлөрдүн ортосундагы мындай салыштыруу, негизинен, алардын өтмө мааниде колдонулушу менен шартталат.

3. Аныкталгыч катары колдонулган сөздөр адамга же анын конкреттүү аты-жөнүнө байланыштуу болот да, аны менен ыкташа байланышып, атрибутивдик катышта колдонулган багыныңкы түгөй кесип, өнөр, наам, даража маанилерин билдирет: 1. Академик Сулайманованын өзүнүн атынан аңгемени уланткым келди. (Ч.А.) 2. Өмүш байдыкына басмачынын чабарман кишиси келип, кол сурады. (М.А.) 3. Жанымдан жыпылдаган лейтенант жигит өтө берди. (К.Ж.) 4. Көптүн ичинде старчын Карабай, Ыбыке болуп, Эркесарынын бир топ жакшылары жүрөт. (М.Э.)

4. Аныктооч аныкталгычтын жыныстык жана жаш өзгөчөлүктөрүн кошо билдирет. Мындай учурда атрибутивдик катыштагы түгөйлөрдүн багындыруучусу мүнөздүү түрдө адамдарга же үй айбанаттарына да тиешелүү болуп келиши мүмкүн: 1. Кыз баланын жакшысы зымга тарткан күмүштөй. (М.) 2. Мыкты уул баланы эл сыйлайт. (К.Ж.) 3. Өзгөчө аял кишинин үй-бүлөгө байымдуусу, ага-тууганга алымдуусу өзүнчө эле ырыс экен го чиркин! («КМ») 4. Байтал бээнин бал кымыз чайкап ичсең бир сонун. (Элдик ыр.)

5. Атрибутивдик катыштагы сөздөрдүн багыныңкы түгөйү багындыруучу түгөй катары келген аныкталгычтын эмнеге арналгандыгын, тиешелүүлүгүн, түрүн билдирет: 1. Саан уйду кысыр уйга алмаштырбайт. (М.) 2. Ал убакта кир самын, арак самын дегенди ким билиптир. (Н.Б.) 4. Качыке төш чөнтөгүнөн кыска карандашка окшогон от алдыргычты алып чыкты. (У.А.)

6. Аныкталгычтар, негизинен, чен-өлчөм маанисиндеги сөздөр менен маанилик жактан байланыш-катыш түзүүгө жөндөмдүү зат атооч сөздөрдөн болот да, ага карата атрибутивдик катышта колдонулган байланыштын ыкташуу формасындагы багыныңкы түгөй аныкталгычты ченемдик, өлчөмдүк маанилер аркылуу аныктайт: 1. Бир чымчым чайдан көңүл алат, бир чымчым чайдан да көңүл калат. (М.) 2. Жыйырмадан ашык уйдан илим май, ууртам сүт саап алышпаганы кызык. («СК»)

Мындай конструкциядагы атрибутивдик катыштын багыныңкы түгөйлөрү маанилик жактан көпчүлүк учурларда абстракттуу мүнөздө болот да, ал маанини толуктоочу, конкреттештирүүчү сандык түшүнүктү талап кылып турат. Демек, түзүлүшү боюнча тутумдуу келип, семантикалык жактан сандык, өлчөмдүк маани үстөмдүк кылат да, башка атрибутивдик конструкциялардагыдай кайда? кайсы? деген суроолорго жооп болуп түшөт: 1. Ачкачылыкта алты кадак алтындан бир кашык тамак артык. (М.)

2. Жети жүз грамм жүндөн бир костюм жасоого болот. («СК»)

3. Эстүүгө эки ооз сөз жетет. (М.)

Мындай маанидеги атрибутивдик катыш кээде кайталама кош сөздөр аркылуу да уюшулушу мүмкүн: 1. Тиги ыңкыган короо-короо кой, үйүр-үйүр кара малдар ушул «Жеңиш» колхозунуку. («СК») 2. Ушул сиз көрүп турган зоот кунаажындар кийин чака-чака сүт берген колхоз байлыгына айланарында шек жок. («СК»)

Мындай түзүлүштөгү атрибутивдик катыштын багыныңкы түгөйлөрү аныкталгычка тиешелүү өлчөмдүк маанини күчөтүлгөн түрдө аныктайт.

7. Атрибутивдик катышта келген сөздөр аныкталгычты улуттук өзгөчөлүгү боюнча аныктайт: 1. Бери жакта терезеде жөлөнүп турган кыргыз кыздар

шакылыктап күлүп калышты. (Ш.Б.) 2. Жайнактын түрүн көрүп, аны кандайдыр бүгүнкү чабарман орус жигитке окшотуп кеттим. (Ч.А.) 3. Дарбазаны орто жашап калган уйгур аял ачты. (М.Э.)

9. Атрибутивдик катыштагы сөздөрдүн багыныңкы түгөйү катары колдонулган зат атоочтор аныкталгычты жолдоштук, туугандык же кандайдыр бир жакындык белгилери боюнча аныктайт: 1. Коңшусунун сегиз жашар уулу Мишка башына атасынын улам кыйшайтып, көзүнө түшүп аткан чоң картүзүн кийип алган. (М.Шол.) 2. Энеси Шарипа деген — көзү тостойгон, кең таноо, сары чаар аял. (С.Ө.) 3. Курбусу Сансызбай баамдагандай, Гүлжан ак көңүл, колунан иш келген кайратман чыкты. (Т.С.)

10. Аныкталгычты башка бир зат менен болгон мейкиндик, орундук катышы боюнча аныктайт: 1. Ушинтип жүрүп олтуруп, алар коңшу үйдүн жанынан өтүштү да, бурулушка кирип көрүнбөй калышты. (М.Шол.)

11. Атрибутивдик катыштагы түгөйлөрдүн багындыруучусу заттын жалпы аты катары келип, багыныңкы түгөй анын маанисин түрдүк белгиси боюнча конкреттештирет, аныктайт: 1. Өлөң чөп — уйдун азыгы. 2. Жазгы жел леп-леп согуп, абада атыр жыт аңкыйт. (К.Ж.) 3. Кыргызстандын түндүгүнөн орун алган Соңкөлдө форель балыгы өстүрүлүп жатат. («СК»)

Көпчүлүк учурда мындай мааниде келген атрибутивдик катыштагы сөздөрдүн багыныңкы түгөйү маанилик жактан толукталуу үчүн өзүнөн мурда тиешелүү маанидеги сан атоочтордун же сын атоочтор катышкан атоочтук сөз тизмегинин колдонулушун талап кылат. Аны менен семантика-грамматикалык жактан ажырагыс бир бүтүндүктү түзөт да, аныкталгычка карата атрибутивдик катышта келет. Демек, атрибутивдик катыштын ушу түрү башкалардан өзүнүн семантика-структуралык жактан татаалдыгы боюнча айырмаланат:

1. Кара мурут эр жигит — ээси болот жылкынын, кара алачык жолбун үй — туусу болот жылкынын, калың кара кыяк чөп — казысы болот жылкынын. (М.)

§ 27. Атоочтук + аныкталгыч түзүлүшүндөгү атрибутивдик катыш

Тилдин сөздүк составы өзүнүн лексикалык маанилери боюнча өтө ар түрдүү экени белгилүү. Айталы, бир топтогу сөздөр өңтүс, белгини билдирсе, башкалары кыймыл-аракетти, процессти, дагы бири нерсенин, көрүнүштүн, окуянын атын ж.б. билдирет. Сөздөрдүн мына ушундай маанилик өзгөчөлүктөрүнө жараша алардын грамматикалык (морфологиялык) формалары да ар түрдүү болот.

Демек, тигил же бул сөз түркүмү өзүнүн лексикалык табиятына ылайык келген белгилүү гана грамматикалык формаларда туруп, ошол грамматикалык структурасы шарттаган белгилүү гана синтаксистик категорияга негиз болот. Бул аны (айрым алынган сөз түркүмүн) башкалардан айырмалоочу лексика-грамматикалык мазмунду түзөт.

Ал сүйлөмдө белгилүү бир шартка, кырдаалга байланыштуу башка сөз топтооруна тиешелүү форма-көрсөткүчтөрдү кабыл алышы, ошого ылайык, белгилүү даражада, анын синтаксистик базасынын эквиваленти катары да колдонулушу мүмкүн. Бирок мындан анын лексика-грамматикалык табияты биротоло өзгөрбөйт. Экинчиден, анын синтаксистик туунду милдеттери, белгилүү даражада, алгачкы тубаса милдеттеринин негизинде аныкталат.

Бул жагынан алганда, атоочтуктардын лексика-семантикалык табияты зат атооч же заттык маанидеги сөздөрдүн процессуалдык белгисин көрсөтүү болуп саналат. Алардын мындай лексикалык мүнөзү сүйлөмдө башка сөздөр менен сөз өзгөртүүчү формалар аркылуу эмес, жалгыз гана грамматикалык жактан ыкташа байланышуусун шарттайт.

Демек, заттык маанидеги сүйлөм мүчөсүнө карата атооч жөндөмө формасында туруп, атрибутивдик катышта ыкташа байланышуучу аныктоочтун табиятына атоочтуктун лексика-грамматикалык мазмуну ылайык келет. Ошондуктан атоочтуктар аныктоочтун потенциалдуу морфологиялык базасы катары кызмат аткарат: 1. *Жерден азган качкын кыргыздар самсып жолго чыкты. (С.Ө.)* 2. *Ачылбаган сандыкты тиш ачпаса, тил ачар. (М.)*

3. *Жолго камынган бала делдейип туруп калбас бекен? (Ш.Б.)*

4. *Өлөр эчки койчунун таягына сүйкөнөт. (М.)*

Жогорку келтирилген мисалдарда белгиленген атоочтуктардын аныктоочтук милдети өздөрү байланышкан зат атооч сөздөр менен болгон атрибутивдик катышына негизделет. Ал эми ушул катышты шарттоочу грамматикалык форма катары алардын атооч жөндөмө формасы, аныкталгыч менен ыкташа байланышы анын (аныкталгычтын) процессуалдык белгисин билдириши эсептелет.

Демек, атрибутивдик катыш, негизинен, сөз өзгөртүүчү формаларга ээ болбогон жана өзүлөрүнүн мүнөзү боюнча зат атооч сөздөргө ыкташа байланышкан сөз түркүмдөрүнүн базасында калыпташат. Бул жагынан алганда, атоочтуктар сын, сан атооч сөздөр менен окшош. Мисалы, *Көңүлсүз көздөн жаш чыкпайт (М.)* — сын атооч. *Күлүк ат чапкан сайын арбытат (М.)* — сын атооч. *Миң кишинин атын билгиче, бир кишинин сырын бил (М.)* — сан атооч. *Соолбос өмүр, сынбас темир болбос (М.)* — атоочтук.

Демек, атоочтуктардын сын, сан атоочтор сыяктуу аныктоочтук милдети затка карата төрчүл позициялык абалы менен шартталат жана анын бул функциядагы грамматикалык жактан калыптаныш мүнөзү жогорку сөз түркүмдөрүнөн эч айырмаланбайт. Синтаксистик жана морфологиялык мүнөздөрү боюнча да көп жагынан жалпылыкты түзөт. Бирок ар башка лексикалык топтогу сөздөр катары өз ара айрым бир бөтөнчөлүктөргө ээ.

Биринчиден, сын, сан атооч сөздөр зат атоочтордон сырткары, кыймыл-аракеттин да сыпаттык, сандык белгилери катары келип, бышыктоочтук функцияда активдүү колдонулат: Арстан катуу качырат, жумшак алат. Отуз өлчөп, бир кес. (М.) Кээ бир гана атоочтук формалардын кыймыл-аракетке карата жогоркудай белгилик катышын эске албаганда, негизинен, алар аныктоочтук гана милдет аткарат. Экинчиден, сын атоочтор аныкталгычтын ар түрдүү сапатын, касиетин; сан атоочтор сан-иретин туюндурса, атоочтуктар аныкталгычтын мезгилдүү, убактылуу иш-аракеттик сыны, процессуалдык белгиси болуп саналат. Ошол себептүү сын, сан атоочтордун сын-сапаттык, сандык мааниси өзүлөрү катыш түзгөн зат же кыймыл-аракетке карата бүтүндөй тарайт. Ал эми атоочтуктар затты кыймылдык белгиси боюнча аныктоо талабынан келип чыккан этиштин туунду формасы экенине байланыштуу аларда ошол кыймыл-аракеттик белгинин аныкталгычка карата таралышы, багытталышы ар башка мүнөздө болушу мүмкүн. Айталы, бир учурда аныкталгыч болуп түшкөн сөз атоочтук-аныктоочтогу кыймыл процессинин аракет кылуучу жагы катары келет. Мисалы: 1. *Агасын узаткан Маруся менен күйөөсүн узаткан Акия кетирекей отурушат. (Т.С.)*

2. *Куюндап кирген тентек кыз кылмышын тез сезе калды. (Т.С.)*

3. *Үрккөн койлор аны тепсеп кете жаздады. (Ч.А.)* 4. *Үй ээси капыстан келген меймандарга сыр билгизбей комуз чертип берип отурду. (К.Жус.)*

Башка бир шарттарда атоочтук-аныктооч аныкталгыч компонент катары колдонулган нерсеге, затка өткөн кыймылдын белгисин билдирет. Мисалы: 1. *Таноодон чыккан жел тутун болуп бурулдайт. (Т.К.)* 2. *Күнгө какшый түшкөн чөптүн жыты каңылжарды өрдөйт. (А.С.)* 3. *Саалган уйларды сарайдан шашып-бушуп айдап чыгып кетти. (Ш.Б.)* 4. *Тарткан азабы да жеңилдей түшкөнсүдү. (Ч.А.)*

Кыргыз тилинде атоочтук-аныктоочтордун аныкталгыч менен болгон маанилик катышы этиштик негиздердин жана атоочтук жалгоолордун семантикасына, белгилүү даражада, аныкталгычтын да маанилик бөтөнчөлүгүнө байланыштуу ар түрдүү болушу мүмкүн.

Ошондой эле, атоочтуктар аныктоочтук функцияда бир кылка колдонулбайт. Алардын айрымдары кепте колдонулушунун активдүүлүгү менен айырмаланса, кээсинде бул касиет чектелген гана мүнөздө болот. Демек, атоочтуктар мезгилдик, белгилик маанилери жана колдонулуш даражасы боюнча бири-биринен айырмалуу, ошондуктан алардын ар бирине кыскача токтолобуз.

-ган формасындагы. атоочтук + аныкталгыч түзүлүшүндөгү атрибутивдик катыш

Атоочтуктардын ичинен анын -ган формасы кептин кайсы гана түрү болбосун, өтө активдүү колдонулат жана мурда болуп өткөн иш-аракетти заттын белгиси катары көрсөтөт. Ошондуктан көпчүлүк эмгектерде ал атоочтуктардын өткөн чак формасы деп да аталат. Мисалы: 1. *Ызага ууккан жигиттин үнү каргылданып ачуу чыкты. (Т.С.)* 2. *Ал жигит кыз берген Кыдыралыга жээн экен деп укканбыз. (А.С.)* 3. *Өскөн элдин акыны көп. (М.)*

Ал эми -ган формасындагы атоочтук аныктоочтун аныкталгычка карата болгон маанилик катышы көп жагынан этиштик негиздин семантикасына тыгыз байланыштуу болот.

Кыргыз тилинде алардын аныкталгычка карата төмөнкүдөй маанилик өзгөчөлүктөрүн көрсөтүүгө болот.

1. Бир нерсеге ээ болуу, жаралуу, пайда болуу маанилерин туюндурат: 1. Чоң атасы аюу алган, өз атасы бөрү алган Калдыр кулак түрө сал кайдан келип калды эле. (Таб.) 2. Ак кар жамынган аскалары да, көк муз жамынган төрлөрү да көз учунда мелтирейт. (Т.С.) 3. Береги тоо этегинен бери мөмөлөгөн алма, өрүгүнө көзүм тойду. (Т.С.)

2. Тескерисинче, мурунку абалынан өзгөрүү, ажыроо, жок болуу маанилеринде келет: 1. Тоонун чагылгандуу түнү жол жээгинде жаан жууган жылтыр ташты да, кыян жеген коону да ачып-жумуп жалт ойнойт. (С.Ө.) 2. Кыйраган, тонолгон карагайлардын түбүндө душмандын солдаттарынын өлүктөрү жатты. 3. Уйкусу качкан балдар таң атканча от менен олтурушту. (С.Ө.)

3. Алгачкы табигый абалынан башка бир экинчи абалга өткөн белгиде болот: 1. Чокчо сары сакалын ак аралаган, бетинен каны тамган кызыл чийкил болук киши экен. (С.Ө.) 2. Көгала болуп шишиген беттерин таңып алып, унчукпай турушту.

3. Жерден азган качкын кыргыздар самсып жолго чыкты. (С.Ө.)

4. Кыйшайган терек кулабай койбойт. Картайган жыгач ийилбей сынат. (М.)

4. Аныкталгычтын температуралык абалы туюндурулат: 1. Мындан наркы. кылар иши, болор жолу, көңүл ысыткан, жүрөк үшүткөн кыялы аны алыска жетеледи. (Т.К.) 2. Куураган арчанын чатырап күйгөн күчтүү табына заматта ысыган үй ичи берекеге толо түшкөнсүдү. (К.Б.)

5. Белгилүү бир багыт боюнча аякталган же болуп ЖЙТК&Н кыймыл-аракет аныкталгычтын белгиси катары келет: 1. Эртеден от кууп келе жаткан калың ак кой... мынабу көк чалкакка ийрилип жуушай тушту. (С.Ө.) 2. Бир кезде колу-бутун суукка алдырып, эшиктен кирген Козубекти алар билбей да калышты. (К.Б.) 3. Фрунзеден келген узун бойлуу сулуу жигит эжекемди көрүп алып, суусаган таандай акактаган. (Т.С.)

6. Аныкталгычтын эмоционалдык маанидеги белгисин билдирет: 1. Онтогон, сөгүнгөн, аны тыйган токтоо ун угулуп жатты. (Т.К.) 2. Миң толгонуп окторулуп ачууланган ажыдаардан бетер машинадан калышпай буркурап чаң келатат. (Т.С.) 3. Уруш бизге өксүткөн өлүмдү, какшаткан ыйды, оору-сыркоону, а түгүл, ачарчылыкты ала келди. (С.Ө.)

7. Аныкталгычка карата каалоо, ниет, максат түрүндөгү маанилерде да колдонулушу мүмкүн: 1. Эчен жыл жатып көксөгөн эрме чөл сууга тоюнду. (Ж.Б.) 2. Эки тоонун башын самаган кийик ачка өлүптүр. (М.)

8. Баш аламан, иретсиз кыймыл-аракет белги катары келет: 1. Аны көчөлөрдө догдогон адамдардын тартипсиз кыймылы таң калтырды. (Ш.Б.) 2. Пристанга карай ыктап, тартипсиз кыжылдаган журт азан-казан. (Т.С.) 3. Аңгыча дөңдөн кээси өкүрөңдөп, көбү жай каалгып жабалактаган уйлардын мөөрөгөнү угулду. (Ш.Б.)

9. Аныкталгычтын дайыма же белгилүү бир убакытка чейин адаттанган, кайталанып туруучу белгиси көрсөтүлөт: 1. Дары-дармек ташыган Дүйшөнөналынын үстүндө орусча тигилген сары чолок тон. (С.Ө.) 2. Дайыма ушул тоолорду артмандап көчүп жүргөн тоолуктар мындай кыйынчылыктын далайын көргөн. (С.Ө.) 3. Дайыма жыйын башкарып көнгөн Нузуп бу сапар башын жерге салып тиги четте унсуз. (Т.К.)

10. Атоочтук аныктоочтордун аныкталгыч менен болгон маанилик катышынын дагы бир түрү катары иш-аракеттин абалдык белгиде колдонулушун көрсөтүүгө болот: 1. Жолдо самсыган качкындардын ар кимиси

ушинтип зар тилегендей болсо... (С.Ө.) 2. Туну бою тилден калгандай унсуз жаткан токой. (К.Б.) 3. Түбөлүк таттуу уйкуда жаткан Батманын өлүмү да алыста сапар кетип бараткан жетимин аягандай болот. (К.Б.)

11. Аныкталгычтын кандайдыр бир сырткы түзүлүшүнө, көрүнүшүнө, келбетине, мүнөздүк өзгөчөлүгүнө байланышкан табияты анын кыймыл-аракеттик белгиси катары колдонулат: 1. *Көзү бадырайып, мурду кылычтай болгон чап жаак кара сур жигит экен. (С.Ө.) 2. Анча ачылып сүйлөбөгөн, ар нерсеге өтө кылдат байкоо жүргүзүп караган, токтоо мүнөзү бар, кайраттуу, ары ойчул адамды көз алдыма элестеттим. («СК»)*

12. Атоочтуктар кандайдыр бир орун, мейкиндиктеги абалды билдириши мүмкүн: 1. *Кара чапандуу, олбурлуу кишинин калдагай көлөкөсү тиги Кубан жаткан капшытты бүт басып калды. (С.Ө.) 2. Береги казан-аякта жүргөн ач күзөндөй куба өгөй кайненем. (С.Ө.)*

13. Аныкталгыч заттын тегин, төркүнүн, кайдан жана эмнеден жасалганын, башка бир зат менен болгон байланышын билдирет: 1. *Аттар таштан жасалган эски короодо байланып турат. («ЛЖ») 2. Анархан бакса менен согулган бийик короого баш бакты. (К.Ж.)*

14. Атоочтуктар аныкталгыч болуп түшкөн заттын өң-түсү боюнча өзгөргөн процессинин белгиси катары келет: 1. *Узун-узун арчалар, татырандай кубарган шилбилер, отко какталгандай кызарган четиндер, коонун камегиндей карарган эчки талдар, алешем чөп, жагылган отту көзөгөндөй карарган моюлдар, бүт денесине ун сүрткөндөй агарган теректер... жана башка түркүн жыгачтар өскөн. (К.Ж.)*

15. Кыргыз тили тууранды жана элестүү сөздөргө өтө бай, алар оозеки тилде да, адабий тилде да кеңири колдонулат. Алардын кепте пикир алышуунун каражаты катары колдонулушу, көбүнчө, этишке тиешелүү сөз жасоочу мүчөлөр аркылуу өзгөрүшү менен шартталат. Тууранды сөздөрдүн туунду формаларынан жасалган атоочтуктар өздөрүнүн аныкталгычка карата болгон маанилик катышы боюнча өзгөчө мүнөзгө ээ. Анткени мындай учурда атоочтуктар алгачкы тууранды негиздин (уңгунун) семантикасына байланыштуу заттын табиятына мүнөздүү болгон белгилери боюнча аныктайт. Ошондуктан алар көп жагынан сын атоочтук аныктоочторго окшош келет. Бирок аларда кыймыл-аракеттик касиет дайыма сакталат. Бул туунду формалардын этиштик мүнөзүнө тыгыз байланыштуу.

Демек, тууранды сөздөрдүн семантикасына негизделген атоочтук аныктоочтор бир учурда аныкталгычтын үн, добуштук маанидеги белгисин туюндурат: 1. *Күркүрөгөн чоң суу, күрүлдөгөн капчыгай айбаттуу дабышын чыгарып, алда кимге каардангандай болуп жатат. (К.Ж.) 2. Кара карга үндөнүп, каркылдаган урганым. (Т.) 3. Бакылдаган текени суу кечкенде көрөрмүн, шакылдаган келинди үй чечкенде көрөрмүн. (М.)*

16. Ал эми башка бир шарттарда мындай негиздеги атоочтуктар заттын (аныкталгычтын) сырткы көрүнүшүн, түспөлүн, анын табиятындагы кандайдыр бир мүнөздүү белгилерди кыймыл-аракеттик планда ачып көрсөтөт: 1. *Таянем өзү балпаңдаган чоң кара байбиче. (М.Э.) 2. Ушинткен ал кемеgeдеги балбылдаган отту карай чуркады. (С.Ө.) 3. Эки ууртуна ак көбүк буркулдаткан Калпанын катыны, тигинтип бурканшаркан. (С.Ө.)*

17. Кээде тууранды сөздөр менен эткен, деген сыяктуу атооч- тук формадагы катыштык сөздөрдүн тутуму да аныктоочтук милдетти аткарып, аныкталгычка карата, негизинен, жогоркудай катыштарда келет: 1. *Как эткен карга жок, кук*

эткен кузгун жок. 2. Ошондо коңшу Покровкадан үн алышкан кыяк үнү угулуп, шаңк эткен кыз күлкүсү чыгат. («КМ») 3. Зейнеп Шакееванын коңгуроодой шыңгыр эткен кубулжуган үнү алда кайдан угулду. («ЛЖ»)

Берилген сүйлөмдөрдө тууранды негиз аркылуу жасалган атоочтуктар аныкталгычтардын табиятына тиешелүү болгон, адатка айланган касиеттерин, сапаттарын анын өзүнө мүнөздүү кыймылдык белгилери боюнча аныктады. Бул тууранды сөздөрдүн тегинде заттарга мүнөздүү болгон ар кандай касиеттерге, белгилерге негизделүүчү өзгөчө мазмундагы табиятына тыгыз байланыштуу.

18. «Кыргыз тилинде... элестүү этиштер да бар. Алар дайыма -й менен аяктайт. Мындай формадагы этиштер да образдуу татаал көрүнүштү билдирет. Элестүү этиштер менен элестүү сөздөр мааниси жана морфологиялык түзүлүштөрү боюнча бири-бирине жакын»¹ Демек, элестүү этиштер да атоочтук форма менен өзгөрүп, негизинен, затты сырткы туруктуу белгиси боюнча аныктайт. Мындай мүнөздөгү атоочтуктарда кыймыл-аракеттик жана чактык мааниге караганда сапаттык маани басымдуулук кылат. Мисалы: 1. *Кечке маал Сарыбай секидеги жалпайган тамынын үстүнө чыкты.* (Ш.Б.) 2. *Барпайган манчалары эки жоон санын мыкчып...* (С.Ө.) 3. *Дардаке атасынын калжайган колунун баш бармагын бытыйган уучуна толтура уучтап шыйпактады.* (Ш.Б.)

Элестүү этиштерге жалганган атоочтуктар өзүнүн мааниси боюнча көбүнчө заттын көлөмдүк белгисин туюндуруп, ушул маанидеги сын атоочтор менен, белгилүү даражада, синонимдик катышта келет: *Ал кездеги жерге жабышкан жепирейген боз тамдар дале көз алдымда.* (С.Ө.) — *Ал кездеги жерге жабышкан жапыз боз тамдар дале көз алдымда. Ушул сыяктуу эле заңгыраган — бийик, чоң, кибиреген — кичине, килейген — чоң, калдайган — калың ж.б.у.с. элестүү этиштерден жасалган атоочтуктар менен көлөм маанисиндеги — сын атоочтор өз ара маанилери жакын.*

19. Мындай маанидеги атоочтуктар аркылуу берилген заттын көлөмдүк сыпатынын дагы күчөтүлүп, тереңдетилип бери-иши үчүн атайын стилдик максатта ушул эле маанидеги синонимдеш сын атоочтордун катарлаш колдонулушу көп учурайт: 1. *Ушул жепирейген кичинекей кепеде жашагандарына беш айдын жүзү болду.* (К.Б.) 2. *Акыры, акчасын төлөп, заңгыраган чоң үйгө кирдим.* (Ж.Ж.) 3. *Аңгыча килейген чоң дөбөт качырып сала берди.* (А.Т.) 4. *Калдайган калың айыл элек, үркөрдөй уч түтүн калдык.* (К.Ж.) Мисалдардагы катар колдонулган атоочтук менен сын атоочтор өз ара грамматикалык жактан кандайдыр бир байланыш-катышта келбегени менен, семантикалык жактан биринин маанисин экинчиси толуктап, аны дагы күчөтүп, тереңдетип турат. Ал эми алардын бирин түшүрүп айтуудан сүйлөмдүн жалпы маанисине доо кетпейт. Демек, мындай мүнөздөгү атоочтуктар көлөмдүк семантикадагы сын атоочторду толук алмаштырат жана алар сыяктуу эле аныкталгычтын туруктуу белгиси катары колдонулат. Ушул өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу аларда башка атоочтуктардай чактык маанилер да ачык эмес.

20. Кыргыз тилинде атоочтуктар менен сын атоочтордун маанилик жалпылыгы төмөнкүдөй шарттарга да негизделет.

Атоочтуктардын аныкталгыч менен айкашуу даражалары бир кылка эмес. Кээ бир атоочтуктар өзүлөрүнүн этиштик негиздеринин семантикасына карата айрым же жеке алынган гана заттар менен айкашат. Алардын мына ушул табияты аныкталгычтын туруктуу мүнөздөгү касиет, белгисин аныктоочу

¹ Давлетов С., Кудайбергенов С. Азыркы кыргыз тили (морфология). Фрунзе, 1980, 207-6.

фактор катары келишин шарттайт. Мисалы: 1. *Айлам кетип, эшиктин жиптерин кыркайын деп, кесүүгө жараган темир-тезек издедим.* 2. *Атасына окшогон жалындаган көзү анын арык чырай жүзүнө шаттык берип турат.* (С.Ө.)

Мындай маанидеги атоочтуктар кээде уңгулук негиздери боюнча сын атоочтор менен жалпылыкты түзүшөт да, синонимдик катышта колдонулат. Ошондуктан алардын ордун алмаштыруудан сүйлөмдүн мазмуну да, аныкталгычка карата болгон маанилик катыштары да өзгөрүүгө учурабайт: *Кесүүгө жараган (жарактуу) темир-тезек, жалындаган (жалындуу) көзү ж.б.*

Бирок заттын белгилүү даражадагы туруктуу белгиси катары келген атоочтуктардын жогоркудай сын атоочтор менен болгон маанилик жакындыгына карап, аларды толук түрдөгү эквивалент деп бүтүм чыгарууга болбойт. Заттын ар түрдүү белги-касиетин билдирүүдө сын атоочтук белгилердин жетишсиздигинен улам, айрым бир маанилик оттенектуу так, таамай берүүдө атоочтуктар зарыл каражат катары келет. Демек, локуйган менен чоң, жепирейген менен жапыс маанилик жакындыгына карабастан, бирдей эмес. Алар маанилик оттенектору боюнча болсун, же стилдик жагынан болсун айырмалуу.

Мына ушинтип этиштик негиздин маани-мазмундук бөтөнчөлүктөрүнө байланыштуу ага жалганган атоочтуктар аныкталгыч менен түркүн-түркүн маанилик катыштарда келе берет.

Ал эми айрым учурларда -ган формасындагы атоочтуктардын аныкталгычка карата болгон маанилик катышы аныкталгычтын маанисине да байланыштуу болушу мүмкүн. Айталы, мейкиндик, орундук маанидеги аныкталгычтар атоочтук аркылуу туюнтулган кыймыл-аракеттик белгинин болуп өткөн орду катары келет. Мисалы: *Айрыкча, киндик каның тамган, өсүп-өнгөн айлына көп карыз болот экенсиң. («КМ»)* Анын бүткүл өмүрү ажал менен коркунучтуу өз кучагына жашырып жаткан ушул капчыгайларда өттү. («КМ»)

21. Атоочтук аныктоочтор башка сөз түркүмүндөгү аныктоочтордой эле, мезгилдик маанидеги сөздөр менен ыкташа байланышып, аны менен мезгилдик карым-катышта болушу мүмкүн: 1. *Окуган жети айдын ичинде жеңил сөздөрдү жазып, китептерди окуп калды.* (Ш.Б.) 2. *Сейит менен бирге окуган, аны менен бирге жүрүп, бирге аткарган ар бир күнү анын эсинде күнү бүгүнкүдөй жат.* («КМ») 3. *Алар Кашкарга аттанган күнү айыл ичи чаң-тополоң тушту.* (К.Ж.)

Атоочтуктардын аныкталгычка карата болгон маанилик катышынын өзгөчө бир түрү катары -ган формасынын айрым катыштык сөздөргө жалганышын жана -дай сөз жасоочу мүчө аркылуу өзгөргөн учурун көрсөтүүгө болот.

22. Кыргыз тилинде зат менен затты же алардын кыймыл-аракеттерин, айрым учурда бүтүндөй ситуацияларды салыштырууда активдүү колдонулуучу окшогон, өңдөнгөн, сыяктанган деген сөздөр жогоркудай атоочтуктун -ган формасы менен өзгөргөн калыбында аныкталгычка карата бирдейлик, теңдештик маанисинде байланышат: 1. *Алыкулга окшогон далай бай-манаптын балдарын иретке чакырткан жок.* (К.Б.) 2. *Карыпка окшогон кембагалдарга мындан ашкан бакыт уч уктаса түшүнө да кирген эместир.* (К.Ж.) 3. *Сөгүү менен какшык жагынан Тойчу датка сыяктанган митайымдар бул чөйрөдөгү эл арасында да жок эмес.* (К.Ж.)

Мисалдардан көрүнүп тургандай, атоочтуктардын табиятына мүнөздүү болгон чактык, кыймыл-аракеттик белги жогоркудай мазмундагы негиздерге жалганган атоочтуктарда айкын болбойт же такыр эле сезилбейт. Демек, мындай мүнөздөгү атоочтуктар өзүлөрүнүн табияты, мазмундук өзгөчөлүгү боюнча көпчүлүк башка атоочторго караганда атооч сөздөргө, асыресе, сын атоочторго,

анындай мүчөлүү туунду формасына өтө жакын. Ошондуктан кыргыз тилинде көпчүлүк учурда атоочтук формадагы жогорку сөздөр -дай көрсөткүчү менен синонимдеш. Алардын ордун алмаштыруудан сүйлөм мазмундук жактан өзгөрүүгө учурабайт жана андагы салыштыруунун мүнөзүндө да айырмачылык сезилбейт. Салыштырыңыз: *Алыкулга окшогон (Алылулдай) бай-манаптын балдары; Карыпка окшогон (Карыптай) кембагалдар; Тойчу датка сыяктанган (Тойчу даткадай) митаамдар; Камчынын алаканы өңдөнгөн (камчынын алаканындай) өрөөн ж.б.* Ошондой эле атоочтуктар да өз ара синонимдеш болуп, көпчүлүк учурда бирин экинчиси эркин алмаштырууга жөндөмдүү: Суусамырга окшогон (Суусамыр өңдөнгөн, Суусамыр сыяктанган) өрөөнү данга, өрүшү малга толгон жер соорусун кыдырып чыгуу өзүнчө эле ыракат.

Демек, окшогон, сыяктанган, өңдөнгөн деген сөздөрдүн салыштырууну уюштуруучу -дай мүчөсү менен синонимдештиги алардын катыштык сөз катары колдонулушун ырастайт. Мына ушул катыштык өзгөчөлүгүнө байланыштуу алар толук маанилүү сөздөр сыяктуу аныкталгыч менен өз алдынча катыш түзүүгө жөндөмсүз келишет. Ошондуктан мындай мүнөздөгү атоочтуктар заттар же түшүнүктөр аралык салыштыруунун көрсөткүчүнүн бир түрү катары башка бир атооч жана барыш жөндөмдөгү толук маанилүү сөздөр менен ажырагыс түрдө тутумдашып, сүйлөмдүн составдык мүчөсүн түзөт. Мындай составдагы аныктоочтордун толук маанилүү сөздөрдөн турган бөлүктөрү салыштыруунун предмети катары келет да, атоочтук формадагы катыштык бөлүктөрү аныкталгычка (салыштырылуучу нерсеге, «эталонго») карата байланыш каражаты жана салыштыруунун көрсөткүчү катары колдонулат.

Салыштырууну уюштуруучу каражаттар формасы, мазмуну боюнча ар кандай болушу мүмкүн. Демек, ушул өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу салыштыруулардын мүнөзү да бир кылка болбойт. Демек, атоочтук формадагы жогоркудай конструкцияларда салыштыруунун белгиси катары заттардын айрым бир касиеттери, сапаттары эмес, бүтүндөй жалпы белгилери алынат жана ал белгилердин тең салмакта, бирдей даражада экендиги көрсөтүлөт.

Кээде аныкталгыч заттын сыпаты, касиети, өң-түсү, келбети башка бир заттын таасири аркылуу келип чыккан кыймыл-аракеттин белгиси менен салыштырылат. Мындай учурда атоочтук аныктоочтор салыштыруунун -дай мүчөсү аркылуу өзгөрөт да, аныкталгыч менен салыштырууга алынган белги же болгон деген атоочтук формадагы катыштык сөздөр аркылуу байланышат. Мисалы: 1. *Каухар ташка кал салып орноткондой кош кара көзү ажар көркүн арттырып, ар кимди эркисиз өзүнө тартат. (К.Ж.)* 2. *Жүзүнө жарашкан кол менен жасагандай болгон мурду... сулуунун көркүнө көрк кошкондой болуп турду. (К.Ж.)*

Мисалдарда орноткондой, жасагандай деген салыштыруу аныкталгыч менен тикелей эмес, кош кара жана болгон деген белгилик, катыштык сөздөр аркылуу байланышты. Салыштыруудагы мындай структура атоочтуктар үчүн мүнөздүү көрүнүш

болуп саналат. Айрым учурда салыштыруунун -дай көрсөткүчүнүн ордуна сыяктанган, баштанган деген катыштык сөздөрдүн да колдонулушу мүмкүн: *Үкү тагынган баштанган (сыяктанган) түркүн жыгачтар эмес, үрпөйгөн бетеге тулаңдар да... алда кимден аянычтуу адамын катып, эч сыр жашырбачудай мостойгонсун турат. (К.Ж.)*

Кыргыз тилинде атоочтуктардын салыштырылып жаткан субъект менен салыштыруунун объектиси болуп түшкөн аныкталгычтын окшоштугун, бирдейлигин шарттоочу белги катары колдонулушу өтө активдүү мүнөзгө ээ: 1.

Супахан чоң тойгон каздай майпаңдап көчөгө жөнөдү. (К.Ж.) 2. Жаштарга сүйкүмдүү, жароокер Апыке булуттан чыга келген күндөй жарк этти да, кайра булутка жашынды. (К.Ж.)

23. Кыргыз тилинде -ган формасындагы атоочтуктар аныктоочтук функцияда ар кандай маанилердеги кош сөз түрүндө да келиши мүмкүн: 1. *Калган-каткан сөздөр болсо, ошондо сүйлөшөлүк. (К.Б.) 2. Баскан-турган кыймылында билинер-билинбес муңайым бар. (К.Б.) Ары-бери өткөн-кеткен жүргүнчү болуп жүрбөсүн. (К.Б.) Ушул өрөөн толгон-толгон сырга бай. Толгон-толгон токою бар, көлү бар. (К.А.)*

Жогорку мисалдардагы атоочтуктар семантикалык жана грамматикалык мүнөзү боюнча башка түзүлүштөгү атоочтуктардан бир аз айырмалуу. Анткени, биринчиден, мындай атоочтуктарда чактык маани ачык болбойт, же такыр эле сезилбейт. Экинчиден, бир учурда аныкталгычка карата жалпыланган, конкреттүү эмес, жамдама сыяктанган мааниде колдонулса, башка бир учурда эбегейсиз көптүктү, молчулукту туюндурат. Ошонуктан мындай атоочтуктар көптүк мааниде көп сөздөр менен синонимдеш келип, кандай? деген суроодон сырткары канча? деген суроого да жооп болуп түшүшү мүмкүн.

-ар формасындагы атоочтук + аныкталгыч түзүлүшүндөгү атрибутивдик катыш

Атоочтуктун -ар формасы анын -ган формасына караганда сейрек колдонулат жана заттын алдыда боло турган же келечекте иштелүүчү иш-аракетинин белгиси катары келет: 1. *Кайрылып ачар капкаңды катуу жаппа. (М.) 2. Ыйлар бала атасынын сакалы менен ойнойт. (М.) 3. Жакшы дос — жан жыргатар азык, жаман дос — башка тиер казык. (М.) 4. Жакшы болор кулун желеде жулунат. (М.)*

-ар формасындагы атоочтуктар ушундайча аныкталгычтын иш аракеттик белгисин жана ал белгинин али аткарыла электигин туюндуруу жагынан -ган формасына караганда туруктуу. Тагыраак айтканда, аларда белги түрүндөгү мезгилдүү мүнөз дайыма сакталат. Алар -ган формасындагы атоочтуктар сыяктуу аныкталгычтын, жогоруда көрсөтүлгөндөй, туруктуу белгиси боло албайт.

Демек, -ар формасындагы атоочтуктар жогоркудай мазмундук өзгөчөлүгү менен бирге, этиштик негиздин семантикасына ылайык аныкталгыч менен ар түрдүү маанилик катыштарда келет:

1) Эгерде атоочтуктун -ар формасы бар, кел, уч, кет деген сыяктуу багыттык маанидеги негиздерге жалганса, иш-аракеттин аныкталгычка карата багытталган белгиси катары колдонулат: 1. *Алыстан келер коноктун кабарын укпай күтүнбө. (М.)*

2. *Учар кушка бир канат. (М.) 3. Алган тапшырмам жооптуу, барар жолум узак экен. (М.А.)*

2) Жок болуу, ажыроо, мурунку абалынан өзгөрүү маанисин туюндурат: 1. *Өчөр оттун үстү күйөт. (М.) 2. Батар күндү байлап болбойт. (М.) 3. Ажырашар дос ээрдин алдыңкы кашын сурайт. (М.) 4. Өлөр эчки койчунун таягына сүйкөнөт. (М.)*

3) Аныкталгычка карата тиешелүү болуу, таандык болуу, энчиленүү маанисин туюндурат: 1. *Сага кийгизер суусарым жок менин. (К.Ж.) 2. Жалы болбосо да, мингизер атыбыз ушул, ыраазы бол, куда. («АТ») 3. Айтар сөзүбүздү айттык, калган акыл өзүңүздө, Теңирберди аке. (Т.К.)*

4) Орунга, жайга багытталган иш-аракеттик белги катары келет: 1. *Жетер жерибизге жеттик, эми мындан ары ишибиз кандай болмок? (С.Ө.) 2. Жатар курсак жармадан айлансын. (М.)*

3. *Кирер үй, олтурар орун деген ушул, байбиче. (К.Ж.)*

4. *Барар айлыбыз алыс, эртелеп аттаналы. (Т.К.)*

5) Бир топко кирүүчү заттардын ичинен кандайдыр бир түрүн бөлүп көрсөтүү үчүн колдонулат: 1. *Бөрү атар уулду бөркүнөн тааны.* (М.) 2. *Кочкор болор козунун маңдай сөөгү дөң болот, айгыр болор кулундун жаак эти чоң болот.* (М.) 3. *Кыштакта атка минер эркектерден эч кимиси жок экен.* (Ш.Б.)

Мындай атоочтук аныктоочтордо сыпаттык маани басымдуулук кылат.

-а, -е, -й + турган формасындагы атоочтук + аныкталгыч түзүлүшүндөгү
атрибутивдик катыш

Атоочтуктун -а, -е, -й + турган формасы анын -ар формасынан өзүнүн табияты боюнча анча айырмаланбайт. Сүйлөмдө алар кандай гана шартта болбосун, биринин ордун экинчиси толук алмаштыра берет. Аныкталгычка карата болгон маанилик катыштары да бирдей болот. Мисалы: 1. *Иче турган ашыңа какырба да, түкүрбө.* (М.) 2. *Бара турган айлыбыз али алыс.*

3. *Ордого келе турган коноктор үчүн кызуу кам көрүлүүдө.* (Т.К.)

4. *Иштей турган иштер али алдыда.*

Жогорку конструкциядагы атоочтуктарды ичер аш, барар айыл, келер конок деп алмаштырып айтууга да болот.

Айрым бир эмгектерде келер чактын атоочтук маанисинде көпчүлүк учурда -ар, -ер дин ордуна -а + турган конструкциясынын колдонулуш тенденциясы боюнча активдешип баратканы көрсөтүлөт¹. Албетте, жогорку атоочтук формалар белги түрүндөгү мезгилдүү мүнөздөрү боюнча окшош болгону менен, айрым бир жактарынан айырмаланары байкалат. Тагыраак айтканда, -а, -е, -й + турган формасы али аткарыла элек, бирок келечекте сөзсүз түрдө аткарылууга же иштелүүгө тийиш болгон кыймыл-аракеттин белгиси катар келсе, -ар формасы кээде жалпыланган мааниде да колдонулат.

-оочу, -уучу формасындагы атоочтук + аныкталгыч түзүлүшүндөгү атрибутивдик
катыш

1. Атоочтуктун оочу, -уучу формасы аркылуу берилген маанилер келер чак планында туюндурулгандыктан, ошол чактагы атоочтуктардын системасында каралат: 1. *Жигит өлчү жерине күлүп барат.* (М.) 2. *Акыл айтчу карысы баатыр тукумунан сиз эмегенде ким?* (Т.С.) 3. *Кайыңды жакка баруучу машинаны Бекташ токтотуп берди.* (Ч.А.) 4. *Куу баш болчу жигитке туубас катын жолугат.* (М.) 5. *Ортого тушчу кеп бар.* (Т.К.)

2. Кыргыз тилинде келер чактык атоочтуктардын системасына кирген жогорку формалар мазмуну боюнча синонимдеш. Бул алардын бир эле аныкталгычка карата болгон маанилик катышынын бирдейлигинен даана көрүнөт: *Акыл айтчу карысы — акыл айтар карысы — акыл айта турган карысы, же куу баш болчу жигит — куу баш болор жигит — куу баш боло турган жигит ж.б.*

3. Келер чактык атоочтуктар системасынын ичинен -оочу формасы өзүнүн көп маанилүүлүгү боюнча башкалардан айырмалуу. Ал жогорку мааниден сырткары кыймыл-аракеттин бир нече жолу кайталанганын билгизүү үчүн да колдонулат: 1. *Төрт тараптан тең аттуу-жөөлүү болуп эл чубап турчу калаа бүгүн эмнегедир ээн.* (К.Ж.) 2. *Жалгыз тоок оттоп чыкса, башынан аягына чейин көрүнчү кең көчөлөрдөн жол тийбейт.* (К.Ж.) 3. *Уул-туган эне асемдеп тигилген төргө салынуучу көрпө төшөгүн салды.* («КМ»)

¹ Давлетов С., Кудайбергенов С. Аталган эмгек. 179-6.

Берилген мисалдардагы атоочтуктар аныкталгычтын дайыма кайталанып туруучу, узак мезгилге созулган, адаттанган кыймыл-аракеттик белгиси катары колдонулду.

-а, -е + элек формасындагы атоочтук + аныкталгыч түзүлүшүндөгү атрибутивдик катыш

Атоочтуктун -а, -е + элек формасы мааниси боюнча иштеле элек, аткарыла элек иш-аракетти заттын белгиси катары көрсөтөт: 1. *Бүтө элек ишке сынчы көп. (М.)* 2. *Ачыла элек сандыкта бычыла элек кундуз бар. (М.)* 3. *Бүтө элек чыгармамды ортого салып, силер менен кеңешип турган кезим.* 4. *Келе элек конокко тамагыңды көрсөтпө. (М.)* 5. *Сиңип кете элек суудан жер бети жылтылдайт. (М.Шол.)*

Жогоркудай дайыма чакчылдар менен тизмектеле келген атоочтуктар мезгилдик мүнөзү боюнча келер чак системасындагы анын калган түрлөрүнө окшош болгону менен, аныкталгычка карата терс маанидеги катыш өзгөчөлүгү боюнча айырмалуу.

-бас, -гыс формасындагы атоочтуктар + аныкталгыч түзүлүшүндөгү атрибутивдик катыш

Кыргыз тилинде атоочтуктардын семантика-грамматикалык жактан өнүгүүсү, калыптануусу бир кылка эмес. Анын айрым топтору атоочтук (именный) категорияга жакындашуу тенденциясында экенин байкоого болот. Бул топтогу атоочтуктардын кээси затташууга көбүрөөк ийкемдүү келсе, дагы бир башкасында сыпаттык мүнөз басымдуулук кылып, семантика-грамматикалык жактан ошого калыпташып баратканы байкалат. Айрыкча, анын -гыс, -бас формаларында этишке тиешелүү чак маанилерине караганда сын атоочко мүнөздүү болгон сыпаттык, касиеттик белгилер басымдуулук кылат (албетте, этиштик негизден жасалгандыктан белгилүү даражада анда кыймыл-аракеттик касиет да сакталат). 1. *Көрбөс адам төөнү да көрбөйт. (М.)* 2. *Бирөөнүн ат көтөргүс бөзү бар, бирөөнүн ат көтөргүс сөзү бар. (М.)* 3. *Ажырагыс карындашка унутулгус сөз айтпа. (М.)*

Атоочтук жогорку формалардын ушул табияты алардын субстантивдешкен абалында да атооч сөздөрдөн функционалдык жактан анча айырмаланбаганын шарттайт. Айталы, атоочтуктун калган формалары этиштик касиеттеринин басымдуулугуна байланыштуу айрым бир мейкиндик жөндөмөлөрдү кабыл алып жана жандоочтор менен тизмектеше келип, багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочтук функциясында активдүү колдонулса, аларга (-гыс, -бас) мындай касиет мүнөздүү эмес. Бул алардын атоочтук (сын атоочтук) табиятынын басымдуулугу менен түшүндүрүлөт.

Ал эми атоочтук жогорку формалар өзүнүн семантика-грамматикалык мүнөзү боюнча гана эмес, аныкталгычка карата болгон катыш өзгөчөлүктөрү боюнча да көп жагынан жалпылыкты түзөт. Тагыраак айтканда, маанилик оттенкаларындагы бир аз гана айырмачылыктарды эске албаганда, бирин экинчиси толук алмаштырууга жөндөмдүү.

Кыргыз тилинде алар аныкталгычка карата төмөнкүдөй катыштарда синонимдеш болот.

1. Салыштыруу маанисинде колдонулат. Мындайда атоочтуктар өзүлөрү ажырагыс болуп тутумдашкан объектиге караганда алар тиешелүү болуп түшкөн аныкталгычтын артыкчылыгы көрсөтүлөт: 1. *Бүлөөгө бергис (бүлөөгө бербес) өгөө бар, экөөнө бергис (экөөнө бербес) бирөө бар. (М.)* 2. *Атка бергис (атка бербес)*

кунан бар, кызга бергис (кызга бербес) жубан бар. (М.) 3. Ат көтөргүс жөө Жолой, Арбак урган дөө Жолой. («Манас»)

2. Аныкталгычка карата турмушта ишке ашпай турган, мүмкүн болбогон мүнөздөгү белги катары келет: 1. Ат көтөргүс (ат көтөрбөс) күнөөдөн акылдуу бир сөз куткарат. (М.) 2. Аргымак айгыр кече алгыс (аргымак айгыр кече албас) агын суудан кечмек бар. (М.) 3. Бирөөнүн ат көтөргүс (ат көтөрбөс) бөзү бар, бирөөнүн ат көтөргүс (ат көтөрбөс) сөзү бар. (М.)

3. Айрым бир учурларда -гыс формасындагы атоочтуктар башка атооч сөздөр менен туруктуу сөз айкашы түрүндө келип, аныкталгычка карата күчөтүлгөн, чектен ашкан белгини туюндурат: 1. Көзгө сайса көрүнгүс түнгө кошул-ташыл болгонсуп, алыстан коркунучтуу дабыш угулат. (К.Ж.) 2. Мунуң көңүлдөн кеткис кир болду. 3. Оозго алгыс сөздөн онтоптой алган оору жакшы. (М.)

Жогоркудай атоочтук сөз тизмектерин -бас формасы менен өзгөртүп, төмөнкүдөй түрдө берүүгө да болот: көзгө сайса көрүнбөс түн, көңүлдөн кетпес кир, оозго албас сөз, бут жетпес жер ж.б. Бирок кыргыз тилинде анын -гыс формасы аркылуу колдонулушу активдүү мүнөзгө ээ.

Демек, атоочтуктун -гыс, -бас формалары аныкталгычка карата кыймыл-аракет процессинин чексиздик белгилери боюнча байланышында жогоркудай жалпылыкты түзөт. Ал эми атоочтуктун -бас формасы мындан башка төмөнкүдөй маанилерде да колдонулушу мүмкүн.

а) Аныкталгычка карата көндүм эмес, турмуш чындыгында ырасталбаган белги катары келет: Элин сүйбөс эр болбойт. (М.) Өчпөс от болбойт, соолубас гүл болбойт. (М.) Үйрүн сагынбас ат болбойт, элин сагынбас эр болбойт. (М.) Арыбас ат болбойт, тозбос тон болбойт. (М.) Атоочтуктун мындай мааниде колдонулушу сүйлөмдүн баяндоочунун дайыма терс формада турушу менен шартталат.

б) Атоочтуктун -бас формасы айрым учурда аныкталгычка мүнөздүү болгон сапаттык өзгөчөлүктү да туюндурушу мүмкүн: 1. Ат сыйлабас жигиттин жөөчүлүк берер сазайын, эр сыйлабас катындын тулчулук берер сазайын. (М.) 2. Баспас ат, өтпөс бычак эрди тез картайтат. (М.)

в) Кыймыл-аракеттин мүнөзү, темпи заттын белгиси катары келет: 1. Колуңдан келбес жумушту оюң менен бүтүрбө. (М.) 2. Өспөс элдин балдары бири-бирине кас болот. (М.) 3. Талбас эмгек тоодой тоскоолдукту жеңет. (М.)

4. Айрым учурда атоочтуктун -ар жана-бас формалары кош сөз түрүндө катар келет да, аныкталгычтын арсар, күмөн, толук иш жүзүнө ашпаган маанидеги кыймылдык мүнөзүн, белгисин билдирет: 1. Элдин турмушу да мурункудай эмес, мурчуй тушту, баары эле бирдей, жазга жетер-жетпес эгиндери турат. (Ч.А.) 2. Болор-болбос сөздү кечирбөө жигиттиктин белгисиби? (К.Ж.) 3. Эки уулдуу кишинин өлөр-өлбөс жаны бар. (М.) Митке кыздын сөзүндө билинер-билинбес мыскыл бар экенин сезди. (М.Шол.)

Жогоруда көрсөтүлгөндөй, атоочтуктун тескери формасы -бас өзүнүн семантикасы боюнча анын он -ар формасына түздөн-түз карама-каршы коюлат. Ушул өзгөчөлүгүнө байланыштуу ал -ба + ган түзүлүшүндөгү атоочтуктар менен синонимдеш болот: Өнбөс (өнбөгөн) доону доолаба, өлбөс (өлбөгөн) жоону жоолаба. (М.) Колуңдан келбес (келбеген) ишке асылба ж.б.

Демек, атоочтук -бас өзүнүн маанилик жактан көп кырдуулугу, колдонулуш сферасынын кеңирилиги боюнча -гыс формасынан айырмаланат жана ушундан улам кыргыз тилинде анын активдүү мүнөзгө ээ болуп баратканы байкалат.

§ 28. Тактооч + аныкталгыч түзүлүшүндөгү атрибутивдик катыш

Тактоочтор — лексика-грамматикалык табияты боюнча кыймыл-аракет менен гана байланышып, анын түрдүү кырдаалын билдирүүчү категория. Тактоочтордун мына ушул касиети алардын бышыктоочтук катыш менен түздөн-түз байланыштуулугун шарттайт. Тагыраак айтканда, тактоочтордун грамматикалык табияты бышыктоочтук катыштын негизин түзөт.

Бирок кыргыз тилинде айрым бир тактоочтордун, айрыкча өлчөм маанисиндеги тактоочтордун функционалдык мүнөздө зат атооч же заттык маанидеги сөздөр менен байланыштын ыкташуу формасында келип, атрибутивдик катышта колдонулганын кезиктирүүгө болот. Демек, мындай функцияда төмөнкүдөй тактоочтордун келиши мүмкүн.

1. Аныкталгычтын өлчөмдүк, аралык, мейкиндик маанилерин билдирүүчү тактоочтор: *1. Анча-мынча киши менен ушунча ишти кантип бүтүрөсүң? («КМ») 2. Мынча кийимди кайдан алдың, уулум? («КМ») 3. Ушунчалык даярдыктын натыйжасы чоң ийгиликти жаратарына ишенем.*

2. Аныкталгычтын эмнеге же кайсы улутка тиешелүүлүгүн билдириши мүмкүн: *1. Байымбет жаңы мусулманча, орусча китеп, кезит иргештирип, арабага жүктөйт. (Ш.Б.) 2. Жарым жылга жетпей, кыргызча бир топ ырларды үйрөнүп, күүгө салып алган эле Мария. (Ж.М.) 3. Кыргызча-орусча сөздүккө материалдарды топтоо иши жыйырманчы жылдардын экинчи жарымынан башталат. («АТ»)*

3. Кыргыз тилинде аз, көп деген өлчөм маанисиндеги тактоочтордун сүйлөмдө затка карата атрибутивдик катышта колдонулушу бир аз активдүү мүнөзгө ээ: *1. Аз аштын берекеси жок, аз бутактуу теректин көлөкөсү жок. (М.) 2. Бул жайда мындай көп элдин батуусу сээл болучу. (Т.С.) 3. Көтөрүмдүүлүк көп нерсеге жеткирет. («ДС»)*

Мындай конструкциядагы түгөйлөрдүн маанилик катышы аз, көп деген сөздөрдүн семантикасы аркылуу шартталып турат.

§ 29. Тууранды сөз + аныкталгыч түзүлүшүндөгү атрибутивдик катыш

Кыргыз тилинде тууранды сөздөрдүн зат атоочтор менен ыкташа байланышып, атрибутивдик катышта колдонулган учурлары аз эмес. Мындай учурда алар көбүнчө сөз жасоочу мүчөлөрдүн жардамы менен этиштик категорияга өтөт да, ага атоочтуктун -ган формасы жалганып айтылат: Бакылдаган текени суу кечкенде көрөрмүн, шакылдаган келинди үй чечкенде көрөрмүн. (М.)

Ал эми тууранды сөздөрдүн уңгу түрүндө колдонулушу көпчүлүк учурларда аларды зат атооч менен байланыштыруучу -ган формасындагы эт, де деген жардамчы этиштер аркылуу ишке ашырылат: 1. Түн бир көөдөй караңгы, жакын эле жерден түлкүбү, шырп эткен дабыш угулду. (Ч.А.) 2. Күлайым күндөгү каадасынча шырп эткен табыштан чочуп сак жатты. (Н.Б.) 3. Жылт эткен жалын көрүнө калды да, бир заматта кайра жок болду. (Ч.А.)

Кээде тууранды сөздөр эч кандай каражаттарсыз эле зат атооч менен түздөн-түз байланышып, анын ар кыл сапатын, белгисин көрсөтөт.

1. Табыш тууранды сөздөр аныкталгычтын табыштык белгисин билдирет: 1. Чай ичилип аяктап калганда, тыштан зоңк-зоңк үн чыкты. (Т.К.) 2. Көпчүлүк толкуп, күбүр-шыбыр үндөр туш-туштан чыгып жатты. (Т.К.) 3. Аялдын шаңк-шаңк күлкүсү үйдү үч көтөргөндөй болду. (Н.Б.)

2. Багыныңкы түгөй катары келген элес тууранды сөздөр аныкталгычтын сырткы белгисин көрсөтөт: 1. Жаныбардын көздөрүнөн мөлт-мөлт тамчылар кадимкидей куланып жатты. (Т.К.) 2. Кыштактын жылт-жулт оттору алыстан эле көрүндү. (У.А.) 3. Чөп башына илинген мөлт-мөлт тамчылар анда-санда жерден көрүнө калып, эртең мененки күндүн нуруна чагылышат. («КМ»)

§ 30. Кыймыл атооч + аныкталгыч түзүлүшүндөгү атрибутивдик катыш

Кыймыл атоочтор функционалдык жактан зат атоочторго жакын келип, аларга тиешелүү сан, жөндөмө категорияларынын форма-көрсөткүчтөрү менен, негизинен, эркин өзгөрөт. Демек, алардын сүйлөмдө башка сөздөр менен болгон байланыш-катышы да ошол форма-көрсөткүчтөр аркылуу болот.

Бирок кыймыл атоочтор да зат атоочтордой эле айрым учурларда сын атоочтук функцияда колдонулушу мүмкүн. Мындай учурда алар зат атооч же заттык маанидеги сөздөр менен ыкташа байланышып, атрибутивдик катышта келет да, аларды кыймылдык, процесстик белгилери боюнча аныктайт: *бүтүрүү экзамени, сыйынуу күнүм, коргонуу линиясы* ж.б.

Кыргыз тилинде мындай конструкциядагы кыймыл атоочтор көпчүлүк учурларда кошмок сөз түрүндө келип, мекемелерди, уюмдарды жана өнөр жай терминдерин атоодо өтө кеңири колдонулат: *уюштуруу бөлүмү, курулуш-монтаждоо башкармасы, кабыл алуу бөлүмү, жыйноо цехи* ж.б.

Мындай конструкциялар терминдик мүнөздө болуп, алардын тутумун түзүп турган түгөйлөр синтаксистик бөлүктөргө ажырабайт. Анткени маанилик жана грамматикалык жактан лексикализацияланып, ажырагыс бир бүтүндүктү түзөт.

Кыргыз тилинде кыймыл атоочтордун атрибутивдик катышта келиши көбүнчө илик жөндөмө формасынын түшүп калышы менен шартталат. Кыймыл атоочтордогу бул процесс тилде калып- ташып бараткан көрүнүш. Мисалы: *жүктөө-түшүрүү, казуу-ташуу жумуштары, Жогорку Кеңештин Мыйзам чыгаруу палатасы, иштөө убактысы* ж.б.

Демек, кыймыл атоочтун грамматикалык жактан өнүгүшүнүн ушул тенденциясын эске алганда, мындай конструкцияларды аналитикалык формадагы атрибутивдик катыштын системасында кароо орундуу.

Кыргыз тилиндеги синтаксистик мындай катышта кыймыл атоочтордун бардыгы эмес, төмөнкүдөй айрым бир формалары келет:

1) **-май** формасындагы кыймыл атоочтор аныкталгычтын кайталанып туруучу, адатка айланган кыймылдык белгиси катары келет: *1. Ич десе эле тартып жибермей адатың бар. («КМ») 2. Кайда болсо душмандын канын ичмей салты бар. («Манас») 3. Сен, Чоро, дайыма ушинтип кылтыңдап турмай адатың бар. (Ч.А.) 4. Чыгышта октун алдынан жылаңач чапмай адат бар. (Т.С.)*

2) **-мак** формасындагы кыймыл атоочтор аныкталгычтын максат же кыймыл-аракеттик белгиси катары колдонулат: *1. Кечээ окууга бармак, окумак киши сыяктанып шашкалактап жүргөн. 2. Кыйнамак максатында туткундарды аяктары менен тик турушту буйруду. (Т.С.) 3. Районго бармак киши болуп, Танабай кечээтен бери камына баштады. (Ч.А.)*

3) **-оо, -уу, -ыш** формаларындагы кыймыл атоочтор аныкталгычты ар түрдүү процесстик белгилери боюнча аныкташы мүмкүн:

1. Колхоздо айдоо, себүү жумуштары жаңы гана аяктаган, эми малдарды жайлоого көчүрүү кезеги да келип жетти. (Ч.А.) 2. Окуучулардын сүйлөө речин өстүрүүдө көркөм чыгарманын мааниси чоң экени белгилүү. («МГ») 3. Эртең мандикерге алуу иштерин эр бүлөнү каттоодон баштамак болду. (К.Ж.) 4. Айрыкча төл алуу кампаниясына Кочкор районунун «Соң-Көл» совхозу кызуу даярдыктар менен киришти. 5. Бул факультетте окуш тилегим олку-солку боло баштады. («ЛЖ»)

4) Этиштин туюк мамилесинен **-уу** формасындагы кыймыл атоочтор жасалып, өзүнөн кийинки зат менен атрибутивдик катышта келиши мүмкүн: *1. Асылуу*

казан — бышылуу аш. (М.) 2. Кийинки учурларда токулуу аттардан кеминде беш-алтысы дайыма кермеден үзүлчү эмес. (К.О.)

§ 31. Жандооч байланыш формасындагы атрибутивдик катыш

Жандоочтор — сүйлөм тутумундагы сөздөрдү (сүйлөм мүчөлөрүн), багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөгү баш жана багыныңкы сүйлөмдөрдү өз ара байланыштыруучу жана алардын ортосундагы синтаксистик катыштарын да шарттоочу өз алдынча лексикалык мааниге ээ болбогон кызматчы сөздөрдүн бир түрү.

Демек, жандоочтор лексикалык өз алдынчалыкты сактабаганы менен, функционалдык-семантикалык мүнөзү боюнча ар түрдүү келип, ошол өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу, биринчиден, синтаксистик бирдиктерди өз ара байланыштырса, экинчиден, алардын ортосундагы семантика-синтаксистик катыштарды да шарттайт. Бул жагынан алганда, жандоочтор аналитикалык формадагы байланыштын өзүнчө бир түрү болуп, атрибутивдик катышты уюштуруучу форма-көрсөткүч катары да келет. Мындай учурда семантика-функционалдык мүнөзү боюнча зат атооч сөздөр менен байланыш-катыш түзүүгө ылайык келген жандоочтор гана атрибутивдик катышты түзүүгө жөндөмдүү.

Кыргыз тилинде синтаксистик катыштын бул түрү айрым гана жандоочтор аркылуу уюшулушу мүмкүн. Айрыкча, өз ара маанилеш келген *сыяктуу, өңдүү, шекилдүү, окшогон, сымак, сымал, чалыш, сөрөй* деген салыштырма мүнөздөгү жандоочтор өзүлөрүнөн мурунку атооч сөздөрдү аныкталгыч катары колдонулган зат атоочтор менен өз ара салыштыруу, окшоштуруу, божомолдоп теңөө маанилеринде байланыштырып, атрибутивдик катышты уюштурат: 1. *Коргошун сымал оор туман тоо этектей чөгүп жатат. (С.Ө.)* 2. *Мурун сага окшогон кыздар бир үйдүн ээси болуп калчу. (Т.С.)* 3. *Сен эчтекени билбейсиң, сен өңдүү канча чолпондорубуздан ажырадык. (Ч.А.)* 4. *Бул өрөөндө Көкөтөй сыяктуу акылман-куудулдардын мурда болгон-болбогону көпчүлүктүн эсинде жок. (Т.С.)*

Башка, бөлөк жандоочтору чыгыш жөндөмө формасындагы атооч сөздөрдү аныкталгыч менен байланыштырат да, ага тиешеси жок сырткары турган белги катары келет: 1. *Сенден бөлөк киши болсо, кирип турган сууну уй менен кечеби. (М.Э.)* 2. *Бизден башка кишилер да асман жөнүндө, булут, жер жөнүндө ушундай эле ойлойт болду бекен? (Ч.А.)* 3. *Келе, мындан башка түйүнчөгүң жок беле. (Ч.А.)* 4. *Сатарбектен башка советтин мүчөлөрү толук келишкен эле. (Ш.А.)*

Кыргыз тилинде өтө сейрек болсо да, атрибутивдик катыш сайын жандоочу аркылуу уюшулуп, аныкталгычтын катар жайгашкан жыштыгы, молдугу көрсөтүлөт: *Муун-муун муунчак, муун сайын түйүнчөк жети кыздын кенжеси бакылдаган келинчек. (Таб. — Козу кулак, көгөн.)* *Алача терек, алтымыш бутак, бутак сайын уя, уя сайын жумуртка. (Таб. — Саат.)*

Адатта сайын жандоочу катышкан сөз тизмеги кыймыл-аракет менен байланышып, мезгил бышыктоочтук катышты уюштурат. Ал эми жогоркудай атрибутивдик катышта келиши сүйлөмдүн этиштик баяндоочунун түшүрүлүп айтылышы менен байланыштуу.

Кыргыз тилинде айрым бир жандоочтор уңгу түрүндө эмес, сын атоочту жасоочу мүчөнү (гы) кабыл алган түрүндө келиши мүмкүн. Мындай түзүлүштөгү жандоочтор толук маанилүү сөздөрдүн ортосундагы синтаксистик катышты уюштуруу мүнөзү боюнча сын атоочтордон эч айырмаланбайт: 1. *Бул көпчүлүккө белгилүү илимпоз аял туурасындагы кабарды мурда анча-мынча угуп жүргөм. (Ч.А.)* 2. *Алимжандын мындан мурунку зайыбы өлүп калып, кийин качкын кыргыздардан бир аял алып калган экен. (М.Э.)* 3. *Бирок ал жөнүндөгү сөз эл ичинде көпкө басылган жок. (Н.Б.)*

§ 32. Синтетикалык формадагы атрибутивдик катыш, анын грамматикалык түзүлүшү

Кыргыз тилинде синтетикалык формадагы атрибутивдик катыштын багындыруучу түгөйү өзүнүн грамматикалык табиятына, б.а., синтетикалык формадагы багыныңкы түгөйгө карата таандык болуп келүү табиятына байланыштуу таандык категориянын форма-көрсөткүчүн кабыл алып турушу норма болуп эсептелет. Демек, ушул түзүлүш өзгөчөлүгү боюнча гана аныкталгычтын жогорку биринчи түрүнөн айырмаланганы болбосо, зат атоочко мүнөздүү сөз өзгөртүүчү категориялардын форма-көрсөткүчтөрү аркылуу өзгөрүшү боюнча эч айырмаланбайт: *Гүлдөгөн дарактардын солкулдак көк жашыл бутактарына коно калып сайраган канаттуу куштардын унун көпкө тыншап отурду. (Ш.А.) Ичтегилер анын тагдырын чечип жатты. (Ч.А.)*

Ал эми багындыруучу түгөйдүн дайыма мындай таандык формада келип, маанилик жактан багыныңкы түгөйгө таандык болуп айтылышы өз кезегинде багыныңкы түгөйдүн да илик жөндөмө формасында турушун талап кылат. Ошентип, синтетикалык формадагы атрибутивдик катыштын түгөйлөрү өзүлөрүнүн грамматикалык табияты жана маанилик өзгөчөлүгүнө байланыштуу бир затты экинчи бир затка таандык кылып көрсөтүү принцибинде байланыш-катыш жасайт. Аныктооч менен аныкталгычтын ортосундагы грамматикалык ушул маани бөтөнчөлүгү сүйлөмдө аныктооч болуп түшкөн сөздүн илик жөндөмө формасын кабыл алып, ал эми аныкталгычтын таандык мүчөлүү болушун талап кылат.

Демек, мындай түзүлүштөгү атрибутивдик катыштын түгөйлөрү сөз өзгөртүүчү мүчөлөрдүн жардамы менен уюшулуп, өз ара ээрчишүү принцибинде болот: *Сиздин келгениңиз жакшы болбодубу. Ооба, заман бу болуп, силер тигинтип жүрсөңөр, биздин ичкенибиз да аш болгудай эмес. (М.Э.)*

Мисалдардан көрүнүп тургандай, атрибутивдик конструкциялардын багыныңкы түгөйлөрүн алардын багындыруучу түгөйлөрү сан, жак, түр боюнча толук ээрчийт.

Кыргыз тилинде мындай түзүлүштөгү атрибутивдик конструкциялар өзүлөрүнүн активдүү колдонулушу менен айырмаланат жана түгөйлөрүнүн өз ара маанилик катыштары да түрдүү мүнөзгө ээ.

1. Синтетикалык формадагы атрибутивдик катыштын багыныңкы түгөйү аныкталгыч заттын кимге, эмнеге тиешелүүлүгүн, таандык экендигин билдирет: *1. Асанкулдун сөзүнөн кийин жарыш сөз башталды. (Ш.Б.) 2. Аттын көркү жалында, кыздын көркү чачында. (М.) 3. Сооронбайдын короосунун алдында унаа-чаны, жөөсү дебей котологон калк. (Ш.Б.)*

2. Атрибутивдик катыштагы түгөйлөрдүн багыныңкысы бүтүн нерсе катары келет да, багындыруучу түгөйү анын бөлүгүн билдирет: *1. Ажырашар дос ээрдин кашын сурайт. (М.) 2. Сейденин көзү тунарып, көңүлү айланды. (Ч.А.) 3. Ал балтанын уңгусу сыяктанган чоң мурдун эки колдоп уучтагылап бир аз турду. (Н.Б.)*

3. Аныкталгыч кандайдыр бир нерсеге, затка таандык болгон сапатты билдирет. Мындай учурда аныкталгыч сапаттык маанидеги сөздөр аркылуу уюшулуп, анын багыныңкы түгөйү да ал сапаттын кимге, эмнеге таандык экендигин билдирет: *1. Тондун жылуусу жакшы, кыздын сулуусу жакшы. (М.) 2. Дүйнөнүн тазалыгына, адамдын тазалыгына ракмат дедим. (Ч.А.) 3. Адамдын адамкерчилиги иши менен пейлинен көрүнөт. (К.Ж.)*

4. Аныкталгыч белгилүү бир орунга, жайга тиешелүү болуп айтылат. Мындайда атрибутивдик конструкциянын багыныңкы түгөйү белгилүү бир орун, жай маанисинде келип, аныкталгыч ага таандык болгон кызмат абалды, кесипти билдирет: 1. *Уезддин төрөлөрү, аскери дал ушул борбору Токмокто.* (Ш.Б.) 2. *Бүгүнкү республикалык чоң жыйынга Оштун күжүрмөн пахтачылары, Тянь-Шандын кайратман малчылары, эмгектин алдыңкылары чакырылган.* («СК»)

5. Багыныңкы түгөй мезгилдик маанинин жалпы аты катары келип, багындыруучу аныкталгыч ошол маанинин белгилүү бир мезгилге тушташ болгон учурун же мезгилдик бөлүгүн билдирет: 1. *1922-жыл. Май айынын акыры болуп калган.* (К.Ж.) 2. *Март айынын ортосу болсо да, бул жерде жаз белгиси жок.* (К.Ж.) 3. *Январь айынын башында Мамбетке чакыруу кагазы келди.* (Т.С.)

Кыргыз тилинде мындай атрибутивдик катыштар көркөм чыгармаларда, айрыкча атама сүйлөм катары активдүү колдонулат: 1945-жыл. *Май айынын башы. Кыш. Түндүн бир оокуму.* (Т.С.) *Жаз. Марттын аягы. Кеч күз. Ноябрьдын ортосу.* (К.О.)

6. Аныкталып турган заттын жасалыш, пайда болуш тегин, негизин, кайсы улутка, урукка тиешелүүлүгүн билдирет: 1. *Ак буудайдын унунан жасалып, койдун майына бышырылган кыпкызыл боорсоктор дасторкондо дөбө-дөбө.* (Т.С.) 2. *Меште алоолонуп күйгөн койдун көңү суукта үшүп келген жолоочуларды шалдыратып, артка сүрдү.* (К.Ж.) 3. *Жангарлар казак менен кыргыздын башына жаңгак чагып турган доордо, бул казак жигитинин качанкы чоң атасы колго түшөт.* (К.О.)

7. Адамдардын ортосундагы тууган-туушкандык, башка да ар кандай мамилелердеги катыштык өзгөчөлүктү билдирет. Мындай учурда аныкталгыч тууган-туушкандык мааниде келет да, багыныңкы түгөй ошол маанинин кимге таандык экендигин көрсөтөт: 1. *Жеңишбектин атасы өткөн согушта эл-жерин коргоодо баатырларча дүйнөдөн кайтты.* («КМ») 2. *Жети атасынан бери элди санаттан өткөзүп келаткан байдын-бектин тукуму.* (К.Ж.) 3. *Эркинбайдын уулу Сооронбайдын колуна түшүп, таяк жеп, ошондон келип өлүп калды.* (К.Ж.) 4. *Мунун кийинки чоң атасы Набихан орустарга кошулган.* (К.О.)

8. Айрым бир учурларда синтетикалык формадагы атрибутивдик катыштын түгөйлөрү кайталанып айтылып, анын багыныңкысы эреже катары илик жөндөмө формасын кабыл алат да, таандык уландылуу аныкталгыч менен семантика-грамматикалык бир бүтүндүктү түзүп, сапаттык белги күчөтүлүп берилет. Мындай маанидеги конструкциянын түгөйлөрү, негизинен, сапаттык сындар аркылуу уюшулат: 1. *Кандайдыр бир уздун узу жердин бетин көгүш түскө боёп, анан ага түркүн түстө сайма сайып жаткансыйт.* (К.Ж.) 2. *Кыпкызылдын да кыпкызылы болуп чыкты.* (К.Ж.) 3. *Бул даңазалуу аштын бүгүнкү шаан-шөкөтүндө күлүктүн күлүгү, балбандын балбаны сыналмакчы.* (К.О.)

Кээде ушундай сапаттык маани сан атоочтор аркылуу да берилиши мүмкүн: *Сооронбай өзүнүн эл арасындагы кадыр-баркы, мал-жаны боюнча бул аймакта экинин бири.* (К.Ж.)

9. Ар кандай кызматтык милдеттин кандайдыр бир мекеме, уюм, ишканага таандык экенин билдирет: 1. *Эрте саат тогузда райкомдун катчысы келди.* (М.Э.) 2. *Согуш чыгар жылы обкомдун өндүрүш бөлүмүнүн инспектору болгон.* (К.Б.) 3. *Покровка райкомуна райкомдун секретары болуп Курманов деген жигит келди.* (К.Б.) *Районунун башчысы мурункусунан бетер таң калды.* (К.Б.)

10. Эгерде атрибутивдик конструкциянын багындыруучусу атоочтук же кыймыл атоочтордон болсо, анын багыныңкы түгөйү ошол аныкталгыч

билдирип турган кыймыл-аракеттин субъектиси болуп, кээде объектилик мааниде да колдонулат: 1. Ысмайылдын келерин билген Сейде тун ортосунда айылдын четинен тосуп алды. (Ч.А.) 2. Валил досунун айтымына караганда, уезддин борбору да Токмоктон Пишпекке көчөт имиш. (Ш.Б.)

3. Жаш келин замандаштарынын айтканын муюп укту. (Т.С.)

4. Эки доочу бир келсе, амалыңдын кеткени, эки оору бир келсе, ажалыңдын жеткени. (М.)

11. Атрибутивдик конструкциянын багыныңкы түгөйү багындыруучу түгөй катары колдонулган аныкталгычтын орундук, мейкиндик, аралык маанилеринин конкреттүү мүнөздө кимге, эмнеге таандык экенин билдирет. Мындай конструкциянын багындыруучу түгөйү болуп, негизинен, орундук, аралык маанидеги жардамчы атоочтор (ичинде, сыртында, жанында, артында ж.б.) эсептелет да, семантика-грамматикалык жактан багыныңкы түгөй менен бир бүтүндүктө каралат: 1. Элдин артында катар тизилген атчандар полку. (К.Б.) 2. Ар бир уйдун алдында мамы. (Т.С.) 3. Үйдүн жанында жайдак короодогу уйлар эбак жуушаган. (М.Э.) 4. Метрей менен молдонун колундагы камчылар көз ирмегенче Эшимдин төбөсүнө ойноду. (А.Т.)

Кыргыз тилинде затка таандык болгон орундук маани, көпчүлүк учурда ушул конструкция (-нын + жардамчы атооч) аркылуу берилет жана тилде активдүү колдонулат. Анткени жардамчы атоочтор өзүлөрүнүн семантикасы боюнча, негизинен, орундук мааниде болуп, сүйлөмдө дайыма таандык уланды менен келет. Алардын ушул касиети сүйлөмдө өзүнөн мурда илик жөндөмө формасындагы аныктооч катары колдонулуучу сөздү дайым талап кылып турат. Бирок мындай конструкциянын түгөйлөрү өз ара аныктооч аныкталгыч сыяктуу бөлүктөргө ажырабайт. Анткени жардамчы атоочтордун сүйлөмдөгү абстракттуу мааниси өз алдынча синтаксистик бирдик болууга мүмкүнчүлүк бербейт. Ошондуктан алар грамматикалык бир бүтүндүккө биригет да, багындыруучу түгөй же өзөк катары эсептелген жардамчы атоочтордун семантикасынын таасиринде сүйлөмдө, негизинен, кыймыл-аракетке карата орун бышыктоочтук катышта келет: 1. Ысмайыл жөнүндө айыл арасында ар түрдүү имиш-имиштер тарады. (Ч.А.) 2. Өзүнө окшогон койчу-колондордун ортосунда баркы көтөрүлүп, ырчы. атыга баштады. («КМ»)

Жогорку атрибутивдик конструкциянын багындыруучу түгөйлөрү өз алдынча туруп, арасында + тарады же ортосунда + ырчы атыга баштады деген сыяктуу толук мааниде синтаксистик катыш түзө албайт. Ошондуктан алардын багыныңкы түгөйү катары колдонулган илик жөндөмө формасындагы сөздөр жардамчы атоочторго карата маанилик жактан толуктоо, конкреттештирүү милдетин аткарып, аны менен синтаксистик бир бүтүндүктү түзөт.

Мындай конструкцияда жардамчы атоочтор ар кандай сөз өзгөртүүчү жана сөз жасоочу мүчөлөр менен өзгөрүп, ошол мүчөлөрдүн семантика-грамматикалык табиятына байланыштуу сүйлөмдө башка сөздөр менен синтаксистик ар кандай катыштарда келе берет: 1. Аактап күйүккөн шамал кыrmандын четиндеги боз үйгө келип бир тийди. (Ч.А.) 2. Бир күнү Мамбет селонун сыртындагы дөбөгө чыга келди. (К.Б.)

Мисалдардагы атрибутивдик түзүлүштөгү конструкциялар багындыруучу түгөйүнө жалганган сөз жасоочу мүчөнүн семантика-грамматикалык табиятына байланыштуу сүйлөмдө зат атоочтор (боз үйгө, дөбөгө) менен ыкташуу формасында байланышып, аныктоочтук милдет аткарды.

Башка түрк тилдериндей эле, кыргыз тилинде да атрибутивдик катыштагы түгөйлөрдүн синтетикалык формалары болуп эсептелген илик жөндөмө форма-көрсөткүчүнүн жана таандык уланды мүчөнүн алардын эки түгөйүндө тең толук берилиши же алардын биринде түшүрүлүп айтылышы мүмкүн. Мындай синтетикалык формадагы атрибутивдик конструкциялар и з а ф е т т и к конструкциялар деп аталып, жогоркудай структуралык ар түрдүүлүгүнө байланыштуу изафеттик биринчи, изафеттик экинчи жана изафеттик үчүнчү конструкциялар деп аталган түрлөргө бөлүнөт. Мындай бөлүштүрүүнүн теориялык, айрыкча практикалык мааниси бар. Жогорку конструкциялар затты бир жакка таандык кылып көрсөтүү мааниси боюнча жалпылыкты түзгөнү менен, алардын синтаксистик табияты бирдей эмес. Бул, баарыдан мурда, ошол конструкцияны түзүп турган түгөйлөрдүн грамматикалык форма-көрсөткүчтөрүнүн толук же анын бир түгөйүндө (негизинен, илик жөндөмө формасындагы анын багыныңкы түгөйүндө) түшүрүлүп берилишине байланыштуу. Тагыраак айтканда, изафеттик конструкциянын (атрибутивдик конструкциянын) үчүнчү түрүндө синтетикалык формалар анын эки түгөйүндө тең толук берилет да, алардын ар бири синтаксистик автономияга (өз алдынчалыкка) ээ болот. Анткени сүйлөм мүчөсү семантика-грамматикалык категория катары сүйлөм тутумунда грамматикалык тигил же бул формада келет да, ошол структуралык жана маанилик түзүлүшүнүн мүнөзүнө байланыштуу башка сөздөр менен белгилүү бир синтаксистик катышты түзөт.

Демек, сүйлөм мүчөлөрү — башка сөздөр менен синтаксистик тигил же бул катышта келген, сүйлөм тутумунда гана уюшулуучу, белгилүү бир грамматикалык форма менен семантикалык бүтүндүктүн бирдигинен турган синтаксистик категория.

Мына ушул принциптен алганда, изафеттик конструкциянын үчүнчү түрүндө синтетикалык формалардын (илик жөндөмө жана таандык мүчөлөрү) анын эки түгөйүндө тең толук берилиши алардын ар биринин синтаксистик автономияга ээлигин шарттап турган фактор катары каралат: *Жакшынын сөзү тартуу, жамандын өзү тартуу. Айткандын баары акыл эмес. (М.)*

Мисалдардагы изафеттик конструкциялардын түгөйлөрүн жакшынын сөзү, жамандын өзү, айткандын баары деген сыяктуу атрибутивдик катышта, ошонун эле өзүндө сөзү тартуу, өзү тартуу, баары. акыл эмес деген мүнөздө алардын багындыруучу түгөйлөрүн (сөзү, өзү, баары) сүйлөмдүн баяндоочторуна (тартуу, акыл эмес) карата предикативдик катыштардын тутумунда кароого болот. Демек, изафеттик конструкциянын түгөйлөрүнүн өз-өзүнчө синтаксистик автономияга ээлиги алардын синтетикалык формаларынын толук берилиши менен шартталат.

Ал эми изафеттик конструкциянын багыныңкы түгөйүндөгү синтетикалык форманын (илик жөндөмө формасынын) түшүрүлүп айтылышы анын багындыруучу түгөйгө карата болгон байланыш формасын жокко чыгарбайт. Анткени анын түшүрүлгөн синтетикалык формасы багындыруучу түгөйдүн таандык уландысындагы форма-көрсөткүчү аркылуу белгилүү болуп турат. Демек, алардын өз ара семантикалык катышы, б.а., затты бир жакка таандык кылып көрсөтүү мааниси сакталат. Бирок мындай түзүлүштөгү атрибутивдик катыштын түгөйлөрүнүн ар бири сүйлөмдө өз алдынчалыкка (автономияга) ээ боло албайт. Анткени мындай учурда синтетикалык формасы түшүрүлгөн багыныңкы түгөй аныкталгычка карата атрибутивдик катышта келгени менен, анын аныкталгыч катары колдонулган багындыруучу түгөйү сүйлөмдө башка

сөздөргө карата толук маанилик катыш түзө албайт. Ошондуктан багыныңкы түгөй атрибутивдик катыштын өз алдынчалыкка ээ болгон аныктоочтук бөлүгү катары каралбастан, аныкталгычка карата анын маанилик жактан толуктап туруучу конкретизатору катары каралат. Демек, мындай түзүлүштөгү атрибутивдик конструкциянын түгөйлөрү синтаксистик өз ара бөлүктөргө (сүйлөм мүчөлөрүнө) ажыратылбастан, семантика- грамматикалык мүнөзү боюнча бирдиктүү бир бүтүндүктү түзүп, сүйлөмдө башка сөздөргө карата белгилүү бир синтаксистик катышта келиши жагынан анын жогорку изафеттик биринчи түрүнөн кескин айырмаланат: 1. *Үмүт оту жылт этет жүрөгүндө. (Ч.А.)* 2. *Усундар кылымдар бою батышка оошуп, түрк тукумдарына аралашат. (К.О.)* Кечээ жер бети кара эле. (Ч.А.)

Келтирилген мисалдардагы изафеттик конструкциялардын синтетикалык формалары түшүрүлгөн үмүт, түрк, жер деген багыныңкы түгөйлөрүсүз алардын аныкталгыч катары колдонулган багындыруучу түгөйлөрү оту жылт этет, тукумдарына аралашат, бети кара эле деген сыяктуу сүйлөмдө башка сөздөр менен толук маанилик катыш түзө албайт, же контексттеги мурдагы маанисинде эмес, такыр башка маанини билдирет (бети кара эле, оту жылт этет).

Демек, изафеттик конструкциянын түгөйлөрүн сүйлөмдө синтаксистик бөлүктөргө ажыратууга анын багыныңкы түгөйүндө синтетикалык форманын түшүрүлүшү же толук берилиши белилүү даражада чечүүчү ролду ойнойт. Ошондуктан мындай конструкциялардагы түгөйлөрдүн жогоркудай түзүлүш өзгөчөлүктөрүнө карата топторго бөлүштүрүүнүн жана анын айрым бир принциптерин окуп-үйрөнүүнүн практикалык чоң мааниси бар.

Кыргыз тилиндеги факт-материалдарга таянганда, изафеттик конструкциянын түгөйлөрүндө синтетикалык формалардын толук берилиши же анын багыныңкысында түшүрүлүп айтылышы төмөнкүдөй айрым бир принциптерге негизделерин байкоого болот.

§ 33. Изафеттик конструкциянын түгөйлөрүндө синтетикалык формалардын толук берилиши жана анын принциптери

Кыргыз тилинде изафеттик конструкциянын түгөйлөрүндө синтетикалык формалардын толук берилиши: а) алардын тутумундагы сөздөрдүн лексика-семантикалык мүнөзү аркылуу шартталат; б) алардын грамматикалык табиятына негизделет; в) ал түгөйлөрдүн сүйлөмдө өз ара орун алуу багыты да чечүүчү ролду ойношу мүмкүн.

Демек, атрибутивдик катыштагы түгөйлөрдүн синтетикалык формаларынын толук сакталышы ушул принциптерге негизделет да, ал төмөнкүдөй бир катар факторлорго байланыштуу болот:

1. Эгерде багыныңкы түгөй адамдардын аты-жөнү аркылуу уюшулса (мындай учурда багындыруучу түгөй адамдардын кандайдыр бир нерсеге ээ экендигин же тууган-туушкандык катышын билдирет): 1. *Бабайдын үйүнүн ортосундагы тектир эсеме тушту. (М.Э.) Чоронун туру аянычтуу. (Ч.А.)* 2. *Ракыянын дайнын билбей, заманасы куурулду. (Ш.С.)* 3. *Бул күнү Абдыракмандын үйүнө кабарчы келди. (К.К.)* 4. *Кашкар Татынын каалгасына турум согуп жаткан. (Ш.С.)*

2. Багыныңкы түгөй зат атооч эмес, затташкан башка сөз түркүмдөрүнөн болсо: 1. *Жаш окумуштуунун байкоосунда шаар көлдөн окчун, Жыргалаң ченде болгон болуу керек. (К.О.)* 2. *Алтынчынын окуу китептерин сурады. (Н.Б.)* 3. *Жоктун жону катуу. (М.)*

3. Атрибутивдик конструкциянын түгөйлөрү өз ара обочо жайгашса, б.а., алардын ортосуна башка сөздөр кошулуп айтылса: 1. *Майрамдын үчүнчү күнү Гаврилдикине ала-кула кийинген көп конок келди. (М.Э.)* 2. *Жер таңдын жарык шооласына чаңкайып бөлөнгөн. (Ш.Б.)* 3. *Табигаттын ушул көркүнө көрк кошуп, айтылбаган сырларын бири-бирине жомоктогондой. (К.Ж.)* Айрыкча, Мусакожонун күтүрөгөн жылкысына эсеп жок. (Ш.Б.)

Эгерде жогорку атрибутивдик конструкциялардын түгөйлөрүнүн ортосуна үчүнчү, жарык, ушул деген сөздөр кошулуп айтылбаганда, майрам күнү Гаврилдикине көп конок келди деген сыяктуу илик жөндөмө формасынын түшүрүлүп айтылышы стилдик нормага ылайык келмек.

4. Багыныңкы түгөйдүн милдетин ат атоочтор аткарса (негизинен, жактама ат атоочтор): 1. *Менин ырдагым келди, кыңылдап ун чыгарып койдум. (К.Жус.)* 2. *Отурган кары-жаш дебей баары анын сөзүн кубатташты. (Ш.Б.)* 3. *Тигилердин нан жеп жатканын көрүп, мен да бир аз чалап жуттум. (М.Э.)* 4. *Сенин ишиңде кемчилик жок деп ким айтты. (Ч.А.)*

5. Багыныңкы түгөй таандык уланды формасында келсе: 1. *Жалпы Нарын аймагына Куртканын кызыл буудайынын уну, кара таруусунун шагы даңазалуу. (Ш.Б.)* 2. *Казак жигит калкынын таржымалынан, өзгөчө узундар жайын, дуулат уруулары тууралуу баяндады. (К.О.)* 3. *Түмөндөгөн түркүн кештесинин боёкторун кун нурунун алтын буусуна буулап жаткандай. (К.Ж.)*

6. Багындыруучу түгөй айрым бир сапаттык сын атоочтор жана зат атоочтор эмес, башка сөз түркүмдөрү аркылуу уюшулса: 1. *Тааныш курбу-курдаштарынын баары Асылканды жакшы көрүшчү. (У.А.)* 2. *Баарын айтам, короо-жайдын жоктугун, жемдин, чөптүн жетишсиздигин айтам. (Ч.А.)* 3. *Эл тиричилик кылган малдын үчтөн экиси коромжу болду. (К.О.)* 4. *Бирин-эки мал күткөн чарбалардын көчүү-коңуусу аяктаган. (Т.С.)*

7. Аныкталып турган заттын кимге же эмнеге таандык экендигин бөлүп, баса көрсөтүү зарылдыгы туулса: 1. *Колхоздун кеңсесинин жанындагы көк шиберде уй*

мүйүз тартып олтурган эл. (Ш.Б.) 2. Асман саратан жайдагы. Соңкөлдүн түзүндөй мелтиреп тунук, таза. (Ш.Б.) 3. Айылдын четиндеги кош терек али да көз алдыма элестейт. (Ч.А.)

8. Атрибутивдик конструкция бир эле сөздүн кайталанышы аркылуу уюшулуп, андагы таандык же сапаттык белгилер күчөтүлүп айтылса: 1. Жылкыга жигиттин жигити жарайт. (К.Ж.) 2. Адамдын адамдыгы кыйынчылыкта сыналат. (К.Ж.) Сооронбайдын байбичеси бул аймактагы уздун узу, иштүүнүн иштүүсү аталган кыз-келиндерди чакырып, жүз баштуу боз уйдун ички жасалгасын бүтүртмөк болду. (Ш.Б.)

Бирок мындай түзүлүштөгү атрибутивдик конструкциянын түгөйлөрү семантикалык жактан бир бүтүндүктү түзгөндүктөн, алар өз ара синтаксистик бөлүктөргө ажыратылбайт.

§ 34. Изафеттик конструкциянын багыныңкы түгөйүндөгү синтетикалык форманын түшүрүлүп айтылышы жана анын принциптери

Башка түрк тилдери сыяктуу эле кыргыз тилинде да изафеттик конструкциянын багыныңкы түгөйүндө синтетикалык форманын түшүрүлүшүнүн эң негизги жана бирден-бир фактору болуп багыныңкы түгөйдүн аныкталгычка карата предметтик же нерселик белгиси катары колдонулушу эсептелет. Мына ушул предметтик белги аныкталгычтын башка заттардан айырмаланып турушун шарттап, ошол эле учурда аны маанилик жактан толуктап, тактап, конкреттештирип турат.

Демек, изафеттик конструкциянын багыныңкы түгөйлөрүндө синтетикалык форманын толук берилиши же түшүрүлүп айтылышы ар бир тилдин ички законченемдүүлүгүнө негизделген принциптер, факторлор менен шартталган көрүнүш болуп эсептелет. Айталы, сиздин сөзүңүз, менин китебим деген түзүлүштөгү атрибутивдик конструкциялардын (изафеттик конструкция) багыныңкы түгөйлөрүндөгү синтетикалык форманы түшүрүп, сиз сөзүңүз, же мен китебим түрүндө колдонууга мүмкүн эмес. Анткени I, II жактагы жактама ат атоочтор сиз, мен өзүлөрүнөн кийинки зат атоочтук аныкталгычтар менен синтетикалык формасыз толук маанилик катыш түзө албайт. Тескерисинче, Кочкор району, мал чарбачылыгы сыяктуу түзүлүштөгү изафеттик конструкциялардын багыныңкы түгөйлөрүнө малдын чарбачылыгы же Кочкордун району деп тиешелүү синтетикалык форманы жалгап айтууга болбойт. Анткени мындай конструкция синтетикалык формадагы атрибутивдик катыштын маанилик талабына жооп бербейт.

Демек, ар кандай эле изафеттик конструкциянын багыныңкы түгөйүндөгү синтетикалык форманы түшүрүп айтууга мүмкүн болбогондой эле анын багыныңкы түгөйүндөгү түшүрүлүп айтылган синтетикалык форманы калыбына келтирүүгө да мүмкүн эмес.

Тилдеги мындай көрүнүш атрибутивдик катышта турган түгөйлөрдүн лексика-грамматикалык табиятына, башка бир учурда алардын сүйлөм тутумунда семантика-грамматикалык мүнөзү боюнча өз алдынчалыкка ээ же ээ эместигине да байланыштуу болушу мүмкүн. Кээде алардагы синтетикалык форманын түшүрүлүшү же толук берилиши стилдик максаттарга да негизделиши ыктымал.

Демек, мындай конструкциялардын түгөйлөрү кепте колдонулушу жагынан туруктуу мүнөзгө ээ болуп, тилдин өнүгүү процессинде семантика-структуралык жактан биротоло калыптанып, биринин маанисин экинчиси толуктоонун, конкреттештирүүнүн натыйжасында өз Яра ажырагыс бир бүтүндүккө айланып кеткен. Мына ушуга байланыштуу, бул түгөйлөр ажыратылса, алардын бирдиктүү мааниси бузулат. Ошондуктан аларды синтаксистик катыш бөлүктөргө (аныктооч, аныкталгыч) ажыратууга мүмкүн эмес. Мына ушул өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу изафеттик конструкциянын ушул түрү анын синтетикалык формалуу үчүнчү түрүнөн төмөнкүдөй бир катар семантика-грамматикалык белгилери боюнча айырмаланат.

1. Атрибутивдик конструкциянын синтетикалык форма- көрсөткүчү түшүрүлгөн багыныңкы түгөйү багындыруучу аныкталгычты өзүнө окшош бирдей заттардан айырмалоочу белги катары колдонулат. Мындай учурда багындыруучу аныкталгыч бир түргө кирүүчү бирдей, окшош заттардын жалпы аты катары келет да, багыныңкы түгөй ошол жалпыланган заттын бир гана түрү, бөлүгү катары колдонулуп, багындыруучу затты маанилик жактан

конкреттештирет, толуктайт. Кыргыз тилинде мындай конструкция кеңири колдонулгандыгына байланыштуу алардын түгөйлөрүнүн маанилик катыштары да ар түрдүү мүнөзгө ээ: 1. *Кыргыз жерине бул алтоо жаңы келишти. (А.Т.)* 2. *Жүрөк оорусунан азап чеккенине көп жыл болду. (Ч. А.)* 3. *Бара-бара Берлин шаарын алабыз. (А.Т.)*

Мисалдардагы аныкталгычтардын (жер, оору, шаар) абстракттуу мүнөздөгү жалпыланган маанилери синтетикалык формалары түшүрүлгөн багыныңкы түгөйлөрдүн белгилүү бир улутка, объектиге жана жер-суу атына тиешелүү болгон белгилик өзгөчөлүктөрү боюнча конкреттештирилип, башка заттардан ушул белгилери боюнча айырмаланып турат.

Демек, аныкталгыч өзүнө окшош бирдей заттардан багыныңкы түгөй аркылуу төмөнкүдөй бир катар бөтөнчөлүктөрү боюнча айырмаланып турушу мүмкүн:

а) Улуттук, уруулук өзгөчөлүгү боюнча: 1. *Күчтүүлөр менен биригүүнү эңсеген Кытай императору усундардын башчысына кызын тартуулаган. (К.О.)* 2. *Кытай кызы шаарга алынып келинген. (К.О.)* 3. *Кышында, Ысык-Көл кыргыз элинин сыймыгы го чиркин! (Ж.Т.)* 4. *Ал айрыкча казак, өзбек акындарынын өлөңдөрүнө маашырланды. (Ш.Б.)*

б) Аныкталгычты өзүнө окшош башка заттардан айырмалоочу белги катары жер-суу аттарынын колдонулушу өтө активдүү мүнөзгө ээ: 1. *Байымбет Түркстан, Пишпек, Нарын төрөлөрүнүн жардыктарын окуса да, оюна эч нерсе жуктура албады. (Ш.Б.)* 2. *Анжиян кыргыздарынан башкасы бүтүндөй Пишпек уездине карайт. (Ш.Б.)*

в) Район, шаарлардын, уюмдардын, чарбалардын, мекемелердин, газета-журналдардын, көчөлөрдүн аттары аныкталгычтын башкалардан айырмалануучу туруктуу мүнөздөгү белгиси катары келет: 1. *Токтогул поэзиясы күндөрүнүн салтанаттары Ош, Таш-Көмүр шаарларында өткөрүлүп, акыры Токтогул районуна келди. («КМ»)* 2. *«Жеңиш» колхозу мамлекетке дан тапшыруу планын райондо биринчилерден болуп аткарды. (К.Б.)* 3. *Сыдыгалиев көчөсүнө эмне учун ушул аттын берилишин билген киши аз чыгар. («КМ»)* 4. *«Кыргыз туусу» газетасы мындан ары жумасына эки гана жолу чыга турган болду. («КМ»)*

г) Конкреттүү алынган зат же объект аныкталгычка карата белги катары колдонулушу мүмкүн: 1. *Эл ичинде эл жүрөт, эт ичинде курт жүрөт. (М.)* 2. *Көл жээгинен камандын азуулары табылган. (К.О.)*

д) Аныкталгычтын белгиси катары мезгилдик маанидеги сөздөрдүн колдонулушу мүмкүн: 1. *Кыш чилдеси кыйнаса, кыйын болот жалчыга. (Т.Мол.)* 2. *Күз айы — күрөш, жаз айы — жарыш. 3. Март. айынын аягында Сатарбек борборго жөнөмөк болду. (Ш.А.)*

е) Милдет, кызмат түшүнүктөрү аныкталгычка карата белги катары келиши мүмкүн: 1. *Жумушчу-дыйкан милиция башкармасынан жана өкмөт орундарынан биз, комсомол жаштары, суранабыз. (Т.С.)* 2. *Шаарда кылмыштуулук көбөйүп, укук коргоо органдарынын иштери барган сайын татаалдашууда. («КТ»)*

ж) Аныкталгыч кыймыл-аракеттин аты же анын процесси аркылуу да аныкталат: 1. *Туут компаниясы быйыл жылдагыдан эрте башталды. 2. Төл алуу учурунда Танабайда бел чечип тыныгуу деген болбойт. (Ч.А.)* 3. *Сатарбек уктоо бөлмөсүнө эмнегедир көңүлсүз башбакты. (Ш.А.)*

з) Аныкталгычтар кандайдыр бир өзүнө мүнөздүү болгон белгилик өзгөчөлүктөрү боюнча башкалардан айырмаланышы мүмкүн: 1. *Көл жээгинен*

байыркы жез доорунда колдонулган буюмдар табылды. (К.О.) 2. Бири-бирине тизмектешип кеткен аркайган чокулуу Тескей Ала-Тоосу шаңкайып көрүнөт. (А.Т.)

2. Атрибутивдик конструкциянын багыныңкы түгөйүндө синтетикалык форманын түшүрүлүшүнүн экинчи жолу алардын аныкталгычка карата бир өңчөй түзүлүштө колдонулушуна байланыштуу. Мындай учурда багыныңкы түгөйдүн синтетикалык формасы болуп эсептелген илик жөндөмөнүн мүчөсү атайын стилдик максатка ылайык, б.а. бир эле форманын бир сүйлөмдө кайталанышына жол бербөө үчүн анын эн акыркысынан башкасында түшүрүлүп айтылат. 1. *Тырп этип учуп, талаадан чөп-чар, жүн, кебездин үзүндүлөрүн тиштеп келишет.* (Ш.Б.) 2. *Бул жайлоолор — миңдеген кой, эчки, уй, жылкылардын мекени.* (К.Ж.) 3. *Биздин ушул филармониябыз нечендеген обончу, ырчы, комузчу, куудулдардын жаркын таланттарына канат байлап жетилтти, алга сүрөдү.* («КМ»)

Бирок бир өңчөй багыныңкы түгөйлөрдүн синтетикалык формалары бардык учурда эле түшүрүлө бербейт. Айрым учурларда аларга атайын логикалык басым жасап, алардын маанисин башкалардан бөлүп көрсөтүү зарылдыгы туулса, мындай учурда багыныңкы түгөйлөрдүн синтетикалык формалары толук сакталат: 1. *Көкөмерендин, Ат-Башынын, Ала-Буканын суулары Нарын дарыясынын негизги куймалары болуп эсептелет.* (Кырг. физ. геогр.) 2. *Ракия атасынын, Анваранын, Вапиянын шекшоботун билбей, заманасы куурулуп, Сары-Камышка кайра барды.* (Ш.С.)

Ал эми атрибутивдик конструкциянын багындыруучу түгөйүнө мүнөздүү болгон синтетикалык форманын (таандык уландынын) түшүрүлүп айтылышы анча мүнөздүү көрүнүш эмес. Кыргыз тилинде багындыруучу аныкталгычтын синтетикалык формасынын түшүрүлүшү, негизинен I, II жактагы жактама атоочтордун багыныңкы түгөй катары колдонулушунда учурайт. Мындай өзгөчөлүк I, II жактагы жактама ат атоочтордун семантикасына, б.а., алардагы жак-таандык маанилердин күчтүүлүгүнө байланыштуу болуп, багындыруучу түгөйлөрдүн кайсы жакка таандык болуп тургандыгы грамматикалык форма-көрсөткүчсүз эле белгилүү болуп турушу менен шартталат: 1. *Биздин доорго чейинки үчүнчү кылымдарда усундардын ушул чөлкөмдө жашаганы жазмаларда айтылган.* (К.О.) 2. *Силердин колхоздо эле тургум келет, силер менен дос, тууган болоюн деген оюм бар.* (К.Б.) 3. *Биздин айыл тээтиги тоонун арасында.* (А.Т.)

Бирок жогоркудай аныкталгычтарда синтетикалык форманын түшүрүлүп айтылышы атайын туруктуу норма катары эсептелбейт. Алардын багыныңкы түгөйлөргө карата сан, жак, түр боюнча тиешелүү синтетикалык формалар (ым, -ың, -лар) аркылуу ээрчип айтылган учурлары аз эмес: 1. *Биздин жайланганыбыз менен жумушуңуз болбосун.* (А.Т.) 2. *Биздин келишибиздин себеби — сага ушуларды айтуу, түшүндүрүү.* (К.К.) 3. *Менин айтайын дегеним кыска, көңүл коюп уксаң, Чоро.* (Ч.А.) 4. *Апыртсам, сиздин күлгөнүңүз, атүгүл сүйлөгөнүңүз адамдан башкача экен.* (К.Ж.)

Мындай толук ээрчишүү багындыруучу түгөй катары атоочтуктар жана кыймыл атоочтор, ошондой эле айрым бир затташкан башка сөз түркүмдөрү колдонулган учурларда болот: 1. *Сенин жамандыгың болбосо, жаштыгың калган жок.* 2. *Биздин келишибиз Ажар менен Сансыз үчүн күтүлбөгөн окуя болду.* (К.Ж.)

Ал эми калган учурларда, б.а., багындыруучу түгөй катары зат атоочтор колдонулганда, анын синтетикалык формалары түшүрүлүп да, түшүрүлбөй да келе берет: 1. *Биздин кишилерибиз так ушул Кузьмичтей илимге эрки күчтүү*

болуш керек. (А.Т.) 2. Биздин айлыбызда сизге окшогон билимдүү, ары ачык-айрым, боорукер адамдардын көп болушун каалар элем. (Ч.А.)

Мисалдарда көрсөтүлгөн багындыруучу түгөйлөрдөгү синтетикалык формаларды биздин кишилер так ушул Кузьмичтей..., же биздин айылда сизге окшогон билимдүү адамдар... деп түшүрүп айтууга да болот, а түгүл бул кыргыз тилинин стилдик нормасына көбүрөөк мүнөздүү.

Ал эми зат атооч аныкталгычтардагы синтетикалык формалардын толук сакталышы көпчүлүк учурларда стилдик максаттарга — ага атайын басым түшүрүп айтуу максатына байланыштуу болот.

Грамматикалык жактан аныкталгычтагы синтетикалык форманын түшүрүлүшү анын (аныкталгычтын) синтаксистик жактан автономияга ээлигине, б.а., өз алдынча туруп, сүйлөмдө башка сөздөр менен байланыш-катыш түзүү мүмкүнчүлүгүнө таасирин тийгизбейт. Демек, мындай түзүлүштөгү атрибутивдик конструкциянын түгөйлөрү өз ара синтаксистик бөлүктөргө (сүйлөм мүчөлөрүнө) ажыратууга болот.

IV г л а в а

БЫШЫКТООЧТУК КАТЫШ

§ 35. Бышыктоочтук катыш, анын грамматикалык мааниси

Кандай гана синтаксистик катыш болбосун, ал сүйлөм тутумунда гана уюшулуп, өз ара багыныңкы жана багындыруучу деп аталган структуралык элементтердин бирдигинен турат да, алардын өз ара байланыш-катышы белгилүү бир грамматикалык маанинин же бир нече маанилердин системалык бирдигине негизделет.

Бышыктоочтук катышта да аны түзүп турган синтаксистик элементтердин багыныңкы түгөйү бышыктооч болот да, ал бышыкталгычтар менен ар түрдүү синтаксистик катыштарда болуп, ошол катыштардын маанилик табиятына ылайык ар кандай кырдаалдары боюнча аларды бышыктап, тактап турат. Ал эми «ошол бышыкталып жаткан сөздөрдүн ар кыл касиетин айкындоо жагынан, сүйлөмдүн башка айкындооч мүчөлөрүнө караганда, маселен, аныктооч мүчөлөр менен толуктооч мүчөлөргө караганда, бышыктооч мүчөлөрдүн синтаксистик аткарган милдети алда канча кеңири да, ар кыл да келет»¹. Бул, баарыдан мурда, бышыктоочтук катыштын грамматикалык маанилеринин көп жактуулугуна, ар түрдүүлүгүнө байланыштуу: 1. *Мындай патиp нандарды Сапардын айлында да жасаша турган.* (Ж.М.) 2. *Сыртта гүлүн жаңыдан ачкан алча көрүндү.* (К.Жус.) 3. *Бара жатканда да, келе жатканда да Данияр аттарды тындырбай айдап жүрүп отурду.* (Ч.А.) 4. *Даңкандан аткан таштары, Төө мылтыктын огундай, Төбөсүндө чыркырап.* («Манас») 5. *Адам даңк үчүн от менен сууга кирет.* 6. *Бир жолу туз таткан жериңе миң жолу салам бер.* (М.) 7. *Шержан эртең базарга барганы тоодон бир топ мал айдаттырды.* (М.Э.)

Мисалдардагы белгиленген атооч сөздөр багындыруучу түгөй катары колдонулган этиштик баяндоочторго карата орун, мезгил, сыпат, өлчөм жана максат маанилик катыштарында келип, алар менен бышыктоочтук катышты түзүп турат. Мына ушул маанилик катыштар бышыктоочтук катыштын грамматикалык маанилери катары келип, алардын өз ара 1) орун бышыктоочтук катыш, 2) мезгил бышыктоочтук катыш, 3) сыпат бышыктоочтук катыш, 4) себеп бышыктоочтук катыш, 5) сан-өлчөм бышыктоочтук катыш жана 6) максат бышыктоочтук катыш деген түрлөргө ажырашын шарттайт.

Бышыктоочтук катыштын негизин түзүп турган грамматикалык маанилердин уюшулушу анын түгөйлөрүнүн жана ошол түгөйлөрдү өз ара байланыштыруучу грамматикалык каражаттардын лексика-семантикалык мүнөздөрү аркылуу шартталган бир катар факторлорго, принциптерге негизделет. Бул жагынан алганда, бышыктоочтук катышка мүнөздүү болгон грамматикалык маанилердин уюшулушунда багыныңкы түгөйлөргө өзгөчө роль таандык. Анткени бул процессте алардын (багыныңкы түгөйлөрдүн) лексика-семантикалык табияты көпчүлүк учурларда чечүүчү фактор катары келет: 1. *Күндүз деле, түндө деле жалгыз жүрөм.* (А.У.) *Бул аймакта жазында да, жайында да чымын көп болот.* («ЛЖ») *Эки-уч күндөн кийин келет де.* (И.М.) *Күздөн бери каттабай койдун го.* (Ч.А.) 2. *Жатканда элеси жанымдан кетпейт.* (А.Т.)

¹ Жапаров А. Аталган эмгек, 171-6

Эртеси эртең менен диванда олтурсам, оозгу бөлмөдөн апам баш бакты. (А.А.) — Мына кызым, — ал колундагысын алыстан эле көрсөтө баштады. (А.А.) Тигил жактан балыкчылардын ырдаганы шашпай угулуп турду. (М.Г.) 3. — Уркуя чогулушта жакшы сүйлөдү, — деди райкомдун өкүлү. (Н.Б.) Алымдар араңдан зорго элдин алдына чыгышты. (К.Б.) 4. Азаматтын жакшысы. азыраак сүйлөп, көп тыңшайт. Аргымактын жакшысы азыраак оттоп, көп жуушайт. (М.) Жыл сайын обкомго бир нече жолу докладга чакырар эле. (А.У.)

Жогорку мисалдардагы багыныңкы түгөй катары келген атооч сөздөрдүн биринчи учурда (күндүз, түндө, жазында, жайында ж.б.) мезгилдик, экинчисинде (жанымдан, алыстан, бөлмөдөн) орундук, үчүнчүсүндө (жакшы, араңдан зорго) сыпаттык жана төртүнчү учурдагы (азыраак, көп, бир нече жолу) өлчөмдүк семантикасы алардын багындыруучу түгөй катары колдонулган этиш сөздөргө карата болгон ошол маанилердеги бышыктоочтук катыштарын шарттап турат. Мындай учурда багыныңкы түгөйлөрдүн лексикалык маанилери бышыктоочтук катыштын грамматикалык маанилери катары да эсептелет. Ошондуктан өзүлөрүнүн лексикалык маанилерине ылайык келүүчү бышыктоочтук катышты уюштурууда багындыруучу түгөйдүн да, аларды өз ара байланыштыруучу грамматикалык форма-көрсөткүчтөрдүн да семантикалык өзгөчөлүктөрүнөн көз каранды болбойт. Ал эми бышыктоочтук катыштын структуралык калган элементтери (багындыруучу түгөй, байланыштыруучу каражат) аны кошумча түрдө грамматикалык жактан жабдып турат.

Айрым бир учурларда бышыктоочтук катыштын уюшулушу толук маанилүү сөздөрдү өз ара байланыштыруучу грамматикалык каражаттардын семантикасы аркылуу да шартталып турушу мүмкүн: 1. *Жайында болсо кузгундан мурда туруп, малдарын өрүшкө чыгарат. (А.Т.)* 2. *Кемпир ушундан улам коркконунан чыйылдаган ун менен кыйкырып жиберди. («АТ»)* 3. *Чарчагандыктан катуу уктап калыпмын. (М.Э.)* 4. *Ал антаңдап шашкан бойдон короого кирди. (К.Ж.)* 5. *Наташа булкуна сүйлөп, бакты, көздөй кетти. (К.Бек.)* 6. *Аттуу-жөөлүү болуп чубаган кыргыздар Какшаалды карай бет алды. (К.Б.)*

Мисалдардын белгиленген атооч сөздөрдүн кыймыл-аракетке карата болгон мезгилдик, себеп, сыпат жана багыттык маанилердеги бышыктоочтук катыштары мурда, уламдыктан, бойдон, көздөй, карай деген грамматикалык каражаттардын семантикасы менен тыгыз байланышта каралууга тийиш. Анткени синтаксистик ушул конструкциялардан жогорку грамматикалык каражаттарды түшүрүп айтууда алар такыр башка катыштагы конструкцияга айланат. Салыштырыңыз: 1. *Жайкысын болсо кузгундан мурда туруп, малдарын өрүшкө чыгарат. — Жайкы,- сын болсо кузгундан мурда турган жан болбойт.* 2. *Чарчагандыктан катуу уктап кетипмин. — Чарчаган Асан катуу уктап кетиптир.* 3. *Аттуу-жөөлүү болуп чубаган кыргыздар Какшаалды карай бет алды. — Аттуу-жөөлүү болуп чубаган кыргыздар Какшаалды бет алды.*

Салыштырылган мисалдардын биринчи учурларындагы мезгилдик (кузгундан мурда туруп), себеп (чарчагандыктан уктап кетипмин) жана багыттык, орундук (Какшаалды карай бет алды) катыштардагы бышыктоочтук конструкциялар грамматикалык каражаттары түшүрүлгөн экинчи учурларында синтаксистик такыр башка катыштагы конструкцияларга — кыйыр объектилик (кузгундан мурда турган), атрибутивдик (чарчаган Асан) жана тике объектилик (Какшаалды. бет алды) конструкцияларга айланган. Демек, жогоркудай айрым бир кырдаалдарда бышыктоочтук катышты түзүп турган структуралык

элементтердин ичинен түгөйлөрдү өз ара байланыштырып туруучу грамматикалык каражаттардын семантикасы активдүү мүнөзгө ээ болот да, толук маанилүү сөздөрдүн ортосундагы бышыктоочтук катыштын уюшулушунда эң негизги чечүүчү фактор катары келет.

Сүйлөмдө мейкиндик жөндөмө формаларында келген айрым бир сөздөрдүн семантикасына өзгөчө роль таандык. Мындай учурларда багындыруучу түгөй катары колдонулган этиш сөздөр орундук, багыттык семантикада болот да, ушул маанилик өзгөчөлүгүнө байланыштуу өзүлөрү башкарып турган мейкиндик жөндөмө формаларындагы сөздөрдүн орун бышыктоочтук катышта келишин талап кылып турат: 1. *Туткундарды Сибирге — азапка, кыйноого айдап бара жатышты. (Т.М.)* 2. *Ошонун эртеси Касым согушка жөнөдү. (Ч.А.)* 3. *Поезд казактын даркан талаасы менен эркин дем ала күпүлдөп, мени жаңы турмушка, жаңы күрөшкө, жаңы эмгекке алып кетип бара жатты. (Ч.А.)*

Мисалдардагы азапка, кыйноого, согушка, турмушка, күрөшкө, эмгекке деген барыш жөндөмө формасындагы атооч сөздөрдүн этиштик баяндоочторго карата орун бышыктоочтук катышта келиши аларды башкарып турган этиш сөздөрдүн айдап бара жатышты, жөнөдү, алып кетип бара жатты деген сыяктуу багыттык маанилери аркылуу шартталып турат. Болбосо азапка, кыйноого, согушка, эмгекке, турмушка деген сөздөр орундук эмес, таза объектилик маанини билдирет. Бул — бир, экинчиден, ушул эле түзүлүштөгү ушул эле сөздөр жогоркудай багыттык эмес, башка маанидеги этиш сөздөргө башкарылса, мындай учурда алар орун бышыктоочтук эмес, кыйыр объектилик катышта келет. Салыштырыңыз: 1. *Талиптин же өлүү, же тирүүсүн билбей, жаш өмүрү гүлдөй соолуп, оор азапка, кайгыга ошондо калар. (К.Т.)* 2. *Толгонай ошондо кара жолтой согушка наалат айтты. (Ч.А.)* 3. *Ошондон тартып мен жаңы турмушка, жаңы күрөшкө, жаңы эмгекке аралаштым. (Ч.А.)*

Ошентип, белгилүү бир грамматикалык түзүлүштөгү толук маанилүү сөздөрдүн өз ара орун, мезгил, себеп, максат мүнөзүндөгү грамматикалык маанилеринин системасынан турган жана ошол маанилердин чегинде өнүккөн, калыпташкан синтаксистик категориялардын эң негизги бир түрү болуп эсептелген бышыктоочтук катыш, жогоруда көрсөтүлгөндөй, семантика-структуралык бир катар принциптердин негизинде уюшулуп, активдүү колдонулгандыгы жана маанилик ар түрдүүлүгү боюнча айкындоочтук катыштын башка түрлөрүнөн айырмаланып турат.

§ 36. Бышыктоочтук катыштагы түгөйлөрдүн грамматикалык түзүлүшү

Кыргыз тилинде бышыктоочтук катыштын грамматикалык маанилеринин ар түрдүүлүгү анын грамматикалык түзүлүшүнүн ар кылдуулугун шарттап туруучу фактор катары каралыш керек. Анткени бышыктоочтук катыштын багыныңкы түгөйүнүн (бышыктоочтун) маанилик көп жактуулугу анын грамматикалык түзүлүшү ар түрдүү болгон бир нечелеген сөз түркүмдөрүнүн базасында уюштурулушуна негиз түзгөн. Айталы, бышыктоочтук катыштардын системасындагы сыпаттык катыш, негизинен, сөз өзгөртүүчү категорияга ээ болбогон тактооч, чакчыл, сын атооч сыяктуу сөз түркүмдөрүнүн базасында уюшулуп, бышыкталгыч менен (негизинен, кыймыл-аракет менен) эч кандай грамматикалык каражаттарсыз маанилик жактан гана ыкташа байланышуу үлгүсүнө калыпташкан: 1. *Насыбайын бур тартып, анда-санда бир тартып, андан бөлөк эрмек жок, арстан эр кетип баратыр. («Манас»)* 2. *Жаман атты жакшы бакса, тулпар болот, жаман кушту жакшы бакса, шумкар болот. (М.)* 3. *Мергенчи акырын гана жылмайды. (К.Ж.)*

Ал эми орун бышыктоочтук катыштын табияты кыймыл-аракетке карата колдонулган мейкиндик жөндөмө формаларындагы сөздөргө жана багыттык, орун-аралык маанидеги жандоочтук жана айрым бир ыкташуу байланыштарына негизделген: 1. *Алыкулдун жыйырма үчтөгү курагы, басмада иштеп жүргөн. (К.Жус.)* 2. *Супанын четинде атасы кечинде алып келип койгон аттын ээри турат. (Ж.М.)* 3. *Өйдө-төмөн көп чапса, күлүктүн чери жазылат. (М.)* 4. *Кыздар кайдадыр бир жакка кетишкен. (К.Б.)* 5. *Бурулча колуна конвертин алып, Стамбектин үйүн көздөй кете берди. (К.Б.)*

Айрым бир бышыктоочтук катыштын, өзгөчө мезгил бышыктоочтук катыштын түгөйлөрүнүн ортосундагы өз ара байланыш формалары ар түрдүү болуп, өз ара:

а) ыкташа байланышат: 1. *Мен бул теректердин сырын кийин түшүндүм. (Ч.А.)* 2. *Мурун барган конуш алат, кийин барган өрүш алат. (М.)* 3. *Азыр алып келишет, ошондо көрөсүңөр. (Ж.Б.)*

б) башкаруу формасы аркылуу байланышат: 1. *Бир кезде эшик алдына араба токтоду. (К.Б.)* 2. *Бир короодо турсак да, бир жумада бир көрөм. (К.Жус.)* 3. *Кечке алардын арасында болдум. 4. Орозодо көчкөн эрмек. Жашында жигит шок болот. (М.)* 5. *Таң азандан атка минген Шамбет жайлоого чейин жете барды. (Т.С.)*

в) жандоочтор аркылуу байланышат: 1) *Күлүк ат чапкан сайын арбытат. (М.)* 2. *Эки күндөн бери кайрадан жумшак кар жаап, Үч-Эмчек тоосу жактан сыдырым жел сокту. (С.С.)* 3. *Келерим менен эки бутум зыркырап ооруп, төшөктө үч ай жатып калдым. (К.Ж.)*

Демек, бышыктоочтук катыштын түгөйлөрүнүн байланыш-катыш формаларынын мындай ар түрдүүлүгү, биринчиден, жогоруда белгиленгендей, алардын грамматикалык маанилеринин ар түрдүүлүгүнө негизделсе, экинчиден, анын (бышыктоочтук катыштын) багындыруучу түгөйүнүн милдетин аткаруучу кыймыл-аракеттин лексика-грамматикалык ар кандай мааниде келген ар кандай формадагы сөздөр менен байланыш-катыш түзүүдөгү ийкемдүүлүк касиетине негизделет.

Ошентип, бышыктоочтук катыштын түгөйлөрүн өз ара байланыштыруучу грамматикалык формалардын бүтүндөй системасы анын грамматикалык түзүлүшүн аныктоочу негиз катары каралат да, алар синтаксистик катыш мүнөзү боюнча төмөнкүдөй эки чоң топко бөлүнөт:

А. Аналитикалык формадагы б ы ш ы к т о о ч т у к к а т ы ш .

Б. Синтетикалык формадагы бышыктоочтук катыш.

Бышыктоочтук катыштын жогоркудай структуралык негизги түрлөргө бөлүнүшү анын багыныңкы түгөйлөрүнүн грамматикалык түзүлүшүнө негизделет да, багындыруучу түгөйлөрдүн лексика-грамматикалык табияты, түзүлүш өзгөчөлүктөрү эске алынбайт.

Бышыктоочтук катыштын структуралык эн негизги элементи болуп эсептелген багындыруучу түгөй адатта этиш сөздөрдөн болуп, ал бышыктоочтук катыштын дээрлик бардык маанилик түрлөрүн өз кучагына камтыйт жана аны уюштуруунун эн кеңири тараган түрү катары эсептелет: 1. *Асманда бирин-серин майда жылдыздар жымыңдайт.* (М.Э.) 2. *Тоо башына күн нуружай-баракат төгүлө баштады.* (К.Б.) 3. *Мен кубанычымдан жашып да олтурам.* (А.Т.) 4. *Бу сапар көз алдыга танкаларга ок атар замбирекчилер чыкты.* (Ч.А.) 5. *Ач киши аш үчүн айлык жол басат.* (М.) 6. *Жаңы лентаны аппаратка коюш үчүн кино- механик электрди күйгүзө салды.* (Ч.А.)

Бышыктоочтук катыштын ушул түрүнүн (бышыктооч+кыймыл-аракет) тилде активдүү колдонулушу бышыктоочтун грамматикалык табиятынын мүнөздүү түрдө кыймыл-аракет менен тыгыз байланыштуулугу менен түшүндүрүлөт. Ошондуктан сүйлөмдө бышыктооч болуп түшкөн сөздөр баяндоочтук функциядагы накта этиш сөздөр менен гана эмес, этиштик негиздер аркылуу жасалган жана синтаксистик ар кандай милдеттерди аткарган этиштин функционалдык формаларына да башкарыла берет:

I. *Мамбет башын көтөрүп, шуулдап жел кирип турган эшикке көз чаптырды.* (К.Б.) *Базарга бараткандардан жол тийбейт.* (К.Ж.) *Бул жерге келгендердин көпчүлүгү айылдыктар.* (Ч.А.)

II. *Түптүн чоң көпүрөсүнөн өтө бериште бир жаны чыкты дейсиң, өмүрдө мындай коркуп көргөн эместир.* (М.Э.) *А, шум дүйнө, ... биздин тушта минтип окуш кайда...* (Т.С.) *Өтө шашып, тынчсыздануу менен Арзыматты күтүүдөмүн. Бирок кыз-келиндердин мындай ушак кылууга да акылары бар эле.* (Т.С.)

Биринчи топтогу мисалдарда шуулдап, базарга, бул жерге деген сөздөр жана сөз тизмектери сүйлөмдө аныктоочтук (кирип турган, келгендердин) жана кыйыр толуктоочтук (бараткандар дан) милдеттерди аткарып турган атоочтуктар менен сыпат жана орун бышыктоочтук катыштарды түзүп турат. Ал эми экинчи топтогу мисалдарда болсо көпүрөсүнөн, биздин тушта, өтө шашып, мындай деген сөздөр жана сөз тизмектери сүйлөмдө мезгил бышыктооч (өтө бериште), сүйлөмдүн ээси (минтип окуш), баяндоочу (күтүүдөмүн) жана кыйыр толуктооч (ушак кылууга) функцияларында келген кыймыл атоочторго карата орун, мезгил жана сыпат бышыктоочтук катыштарда колдонулду.

Демек, сүйлөмдүн бышыктооч мүчөлөрү накта этиштер менен кандай байланыш-катыш жасаса, этиштин функционалдык формалары менен да ошондой эле байланыш-катышта келе берет.

Бышыктоочтук катыштын багындыруучу түгөйү катары айрым бир атооч сөздөрдүн да келиши мүмкүн, бирок алар колдонулушу жагынан этиштерге караганда өтө чектелген мүнөздө болот да, анын бардык маанилик түрлөрүнө таралбайт: 1. *Иш көптө темир аз, уста көптө көмүр аз. Аргымак бирде жалдуу, бирде жалсыз, азамат бирде малдуу, бирде малсыз.* (М.) 2. *Суусамырда жайкысын күн салкын. Көз алдымда өлүм.* (К.Ж.)

Мисалдардын биринчи учурунда белгиленген атооч сөздөр жатыш жөндөмө формасында келип, аз, жалдуу, жалсыз, малдуу, малсыз деген атооч сөздөргө карата мезгил бышыктоочтук катышта колдонулса, экинчи учурларда ошол эле

формадагы жана -сын мүчөсү жалганган атооч сөздөр салкын, өлүм деген атооч сөздөр аркылуу уюшулган багындыруучу түгөйлөр менен орун, мезгил бышыктоочтук катыштарды түзүп турат. Мындай түзүлүштөгү бышыктоочтук катыш орун жана мезгил бышыктоочтук катыштарга гана мүнөздүү.

Демек, бышыктоочтук катыштын багындыруучу түгөйлөрүнүн этиш жана атооч сөздөр аркылуу уюшулушу анын структуралык дагы бир өзгөчөлүгүн түзөт.

§ 37. Аналитикалык формадагы бышыктоочтук катыш, анын уюшулуш принциби жана грамматикалык түзүлүшү

Кыргыз тилиндеги аналитикалык формада турган бышыктоочтук катыш, негизинен, бышыктоочтук катыштын бардык маанилик түрлөрүн өз кучагына камтыйт. Мында структуралык негиз катары багындыруучу түгөй эсептелет да, ал адатта кыймыл-аракет, процесс маанисиндеги сөздөрдөн жасалат. Мындай өзгөчөлүк жалпы бышыктоочтук катыштын грамматикалык табиятына мүнөздүү. Анткени ар кандай сапаттык, сан-өлчөмдүк белги-касиеттер атрибутивдик катышка кандай мүнөздүү болсо, бышыктоочтук катышка да ошондой эле даражада тиешелүү. А түгүл, бышыктоочтук катышта мындай маанилер категориалдык мүнөзгө ээ.

Ал эми сапаттык, сан-өлчөмдүк маанидеги сөздөрдүн сүйлөмдө башка сөздөргө карата болгон катыш мүнөзү багындыруучу түгөйлөрдүн лексика-грамматикалык табияты аркылуу гана аныкталат: 1. *Бийик үйлөр салынды.* 2. *Самолёт бийик учту.* 3. *Жакшы адам таап сүйлөйт.* 4. *Жакшы айтылган сөз жүрөктө сакталат.* 5. *Жети кишинин бири кыдыр.* 6. *Жети өлчөп, бир кес.* (М.)

Берилген мисалдардагы бийик, жакшы, жети деген сөздөр лексика-грамматикалык табияты боюнча сапатты, санды билдирген бирдей эле сөздөр экенине карабастан, синтаксистик ар башка катыштын чегинде каралышы, б.а., биринчи учурларда атрибутивдик, экинчи учурларда бышыктоочтук катыштын системасында каралышы, алардын багындыруучу түгөйлөрүнүн заттык, нерселик (үйлөр, адам, кишинин) жана кыймыл-аракеттик (учту, айтылган, өлчөп) табияты менен шартталат.

Демек, бышыктоочтук катыштын багындыруучу түгөйүнүн мүнөздүү түрдө кыймыл-аракет маанисинде келиши аны синтаксистик башка катыштардан айырмалап туруучу белги да, ошол эле учурда бышыктоочтук катышты уюштуруучу туруктуу структуралык негизги элемент да болуп саналат: 1. *Дардаке андан аз, көп, сапаттуу, сапатсыз дебей ала берди.* (Ш.Б.)

2. *Тойчубек тоодогу малчыларда үч-төрт күн болуп, үйгө жаңы эле келген.* (К.Б.) 3. *Согуштун иш кагазынан алиги арызды ушундан улам издегем.* («ЛЖ») 4. *Сейит Жамиланы издеп, кырманга эки ирет келип кетти.* (Ч.А.) 5. *Жанатан илээлеп баспай келаткан Беккул карышкырларды көрөрү менен, бизди көздөй безилдеп чуркады.* (М.Э.) 6. *Билим алсам, адам бол- сом, өссөм деп келгем.* (Ш.Б.)

Мисалдардагы белгиленген сөздөр жана сөз тизмектери этиштер менен бышыктоочтук катыштын бардык маанилик түрлөрү боюнча аналитикалык формада байланышып турат.

Ырас, кыргыз тилинде өтө сейрек учурда аналитикалык формадагы бышыктоочтук катыштын багындыруучу түгөйлөрү этиш эмес, атооч сөздөрдөн болот: 1. *Кечээки студент бүгүн өндүрүштүн ээси.* 2. *Мындан он жылча мурун Талип колхоздун белдүү тамеки өстүрүүчүсү болсо, азыр башкы агроном.* («КМ») 3. *Степан али түпкүрдө.* («КМ»)

Кыргыз тилинде мындай түзүлүштөгү бышыктоочтук катыш, негизинен, мезгилдик мүнөздө болуп, сүйлөмдөн этиштик маанидеги багындыруучу түгөйлөрү түшүрүлгөн, баяндоочу зат же сын атоочтордон болгон сүйлөмдөрдө гана кездешет.

Ал эми аналитикалык формадагы бышыктоочтук катыштын маанилик түрлөрү анын багыныңкы түгөйлөрүнүн лексика-грамматикалык табияты менен шартталып, алар ар кандай сөз түркүмдөрүнүн базасында уюшулат. Ушул

өзгөчөлүгүнө ылайык алардын бышыкталгыч менен болгон байланыш-катыш формалары же грамматикалык түзүлүшү ар кандай мүнөздө болушу мүмкүн: 1. *Алыста Ала-Тоонун чокулары агарып көрүнөт. (К.Б.)* 2. *Анткени Алтынкөкүл Раушанды алып качуу үчүн, Жолой мурун эле камынып жүргөн. (К.Ж.)* 3. *Бадачы абышка качкан уйлардын артынан түшүп, жогору өрдөштү көздөй айдап кетип бара жатты. (К.Б.)* 4. *Колго түшүп, шерменде болуп бети ачыларда, Ысмайыл Мырзакулду эки жолу атып жиберди. (Ч.А.)* 5. *Ошондо сага убагында келбей калганым үчүн айыптуумун. (Ч.А.)* 6. *Сатарбек отпускасы бүтүп, эртең борборго барганы камынып жатты. (Ш.А.)*

Бул мисалдардагы белгиленген агарып, мурун эле, жогору өрдөштү көздөй, эки жолу, келбей калганым үчүн, борборго барганы деген сөздөр кыймыл-аракетке карата эч кандай грамматикалык каражаттарсыз жана жандоочтор аркылуу байланышып, аны менен сыпат, мезгил, орун, өлчөм, себеп, максат катыштарын түзүп турат.

Ошентип, аналитикалык формадагы бышыктоочтук катыштын багындыруучу түгөйү мүнөздүү түрдө кыймыл-аракет маанисиндеги сөздөрдөн болуп, багыныңкы түгөйлөрү бышыктоочтук катыштын грамматикалык маанилерине ылайык келүүчү сөз түркүмдөрүнөн уюшулат да, алар өз ара синтаксистик байланыштын ыкташуу жана жандоочтук деп аталган формалары аркылуу тутумдашат.

Демек, бышыктоочтук катыштын ушул түрүнүн (аналитикалык формадагы) грамматикалык түзүлүш өзгөчөлүгү катары анын багыныңкы түгөйлөрүнүн формалдык-структуралык мүнөзү эсептелет да, грамматикалык ушул белгисине карата төмөнкүдөй түрлөргө бөлүнөт:

1. Ыкташуу байланыш формасындагы бышыктоочтук катыш.
2. Жандоочтук байланыш формасындагы бышыктоочтук катыш.

§ 38. Ыкташуу байланыш формасындагы бышыктоочтук катыш жана анын түзүлүшү

Ыкташуу формасындагы бышыктоочтук катыш белгилүү бир форма менен мазмундун бирдигине негизделет. Бул жагынан алганда, бышыктоочтук мындай катыштын грамматикалык түзүлүш өзгөчөлүгү багындыруучу түгөйдүн этиштер аркылуу уюшулушуна гана негизделбестен, багыныңкы түгөйлөрдүн семантика-грамматикалык табияты аркылуу да аныкталат. Тагыраак айтканда, укташуу формасындагы бышыктоочтук катыштын багыныңкы түгөйлөрү, негизинен, сыпаттык, сан-өлчөмдүк, мезгилдик айрым бир орундук маанидеги сөздөрдөн, сөз түркүмдөрүнөн болуп, багындыруучу түгөй катары келүүчү кыймыл-аракет менен эч кандай грамматикалык каражаттарсыз маанилик жактан байланыш-катыш жасайт: 1. *Жаман киши кырс болот.* 2. *Калпты чындай айтса, чын чычайып жолдон чыгат.* 3. *Мурун чыккан кулактан кийин чыккан мүйүз озуптур.* 4. *Алып алты болбойсуң, жегенден жети болбойсуң. (М.)* 5. *Өйдө-төмөн жүгүрүп, Жашынарга жер таппай, Шашып жүргөн андан көп. («Манас»)* 6. *Жарагын белге чалынып, Жаратканга жалынып, Бир кудайга зар айтып, Бил баштаган нар айтып, Минтип жолго салыптыр. («Манас»)* 7. *Биз ашуунун белинен ылдый түшкөндө, кун жаап кирди. (К.Ж.)*

Мисалдардагы белгиленген сын, сан атоочтор, тактоочтор жана чакчылдар кыймыл-аракет менен (болот, жолдон чыгат, жат, озуптур, болбойсуң, жолго салыптыр, түшкөндө, жүгүрүп) сыпаттык, сандык, орундук жана мезгилдик катышта келип, эч кандай грамматикалык каражаттарсыз маанилик жактан байланышып, бышыктоочтук катыштын ыкташуу деп аталган грамматикалык өзүнчө түзүлүшүн айкындап турат.

Ал эми бышыктоочтук катыштын калган түрлөрүндө түгөйлөрдүн өз ара ыкташуу формасында келиши активдүү мүнөзгө ээ эмес: 1. *Толубай төрдөгү жылкыларын көргөнү Баймурат менен жогору бир жылганы өрдөп чыгып кетти. (М.Э.)* 2. *Толубайлар ГПУдан коркуп, төрт-беш кун үйлөрүнө келбей, тоодо болду. (М.Э.)*

Мисалдардагы белгиленген сөздөр кыймыл-аракет менен ыкташа байланышып, алар менен максат жана себеп катыштарын түзүп турат. Демек, ыкташуу байланыш формасындагы бышыктоочтук катыш анын айрым түрлөрүндө колдонулушу боюнча активдүү мүнөзгө ээ болуп, кээ бирлеринде сейрек учурай турганына карабастан, негизинен, бышыктоочтук катыштын бардык түрүн өз кучагына камтыйт.

Ошентип, ыкташуу формасындагы бышыктоочтук катыштын жасалышы, жөндөмө категориясына ээ болбогон сын атооч, сан атооч, чакчыл жана тактооч сөз түркүмдөрүнүн базасына негизделип, алардын кыймыл-аракет менен болгон байланыш-катышы аркылуу шартталып турат.

Мындай түзүлүштөгү орун, сыпат, мезгил, сан-өлчөм бышыктоочтук катыштардын уюшулушунда алардын багыныңкы түгөйлөрүнүн лексикалык маанилери негизги ролду ойносо, максат, себеп катыштарынын грамматикалык маанилери сүйлөмдүн ички мазмуну аркылуу аныкталат.

§ 39. Жандоочтук байланыш формасындагы бышыктоочтук катыш жана анын түзүлүшү

Бышыктоочтук катыштын байланыштын жандоочтук формасы аркылуу уюшулушу алда канча кеңири, маанилик катыштары боюнча да ар кыл. Бул, биринчиден, жандоочтордун башка атооч сөздөргө салыштырганда, кыймыл-аракет процесси менен байланыш-катыш жасоо мүмкүнчүлүгүнүн ары кеңирилиги, ары активдүүлүгү менен түшүндүрүлсө, экинчиден, бышыктоочтук катыш маанилеринин ар тараптуулугуна, көп жактуулугуна негизделет.

Ошентип, толук маанидеги атооч сөздөрдүн кыймыл-аракет же анын процесси менен жандоочтор аркылуу байланышып, бышыктоочтук ар түрдүү катыштарда келиши жандоочтук байланыш формасындагы бышыктоочтук катыш деп аталат. 1. *Ошого чейин Толубай шексиз киши болуп, жайраңдап аралашып жүрө берди. (М.Э.)* 2. — *Айланайын, абакебайлар ээй! — деп, күрөгүн таянган бойдон талып калган немедей бизге жалдырап туруп калыптыр. (М.Э.)* 3. *Эшикке чыккандан кийин Башарындыкына бара кетелиби деп алар менен акыл салып көрдүм. (М.Э.)* 4. *Биз келген жакты көздөй бирин-серин жолоочулар өтүп турат. (М.Э.)* 5. *Өзүнүн корккондугун Анарханга сездирбеш үчүн тамагын жасап, оң жагындагы ташка акырын сүйөнө кетти. (К.Ж.)* 6. *1931-жылдын март айына чейин «Малай артели» 28 түтүнгө жетти. (М.Э.)* 7. *Калман бай, кулактардын тизмесин тактоо үчүн эртең районго бармак. (М.Э.)*

Мисалдардагы белгиленген жандоочтук сөз тизмектери кыймыл-аракетке карата мезгил, сыпат, орун, себеп, сан-өлчөм, максаттык катыштарды түзүп турат. Алардагы. багыныңкы жана багындыруучу түгөйлөрдүн ортосундагы жогоркудай бышыктоочтук катыштардын уюшулушу, көпчүлүк учурларда жандоочтордун семантикасына негизделет. Демек, жандоочтор толук маанилүү сөздөрдү өз ара байланыштырып туруучу ийкемдүү грамматикалык форма гана эмес, алардын ортосундагы синтаксистик ар кыл катыштарды тейлеп туруучу семантика-грамматикалык каражат да болуп саналат. Бирок толук маанилүү сөздөрдүн ортосундагы бышыктоочтук катыш бардык учурда эле жандоочтордун семантикасы аркылуу аныктала бербейт. Жандоочтор аркылуу уюшулган бышыктоочтук катыштын маанилик жактан аныкталышында жандоочтор менен тизмектеле айтылган атооч сөздөрдүн семантикасы да чоң роль ойнойт. 1. *Бир күнү Толубайдын үйүндө тун ортосуна чейин от өчпөй, жылтылдап жатты. (М.Э.)* 2. *Ал бул жерге жыгылып, көпкө чейин жатты.* 3. *Таң азандан атка минген Шамбет жайлоого чейин жете барды. (Т.С.)* 4. *Чоко кечетен бери жол тосуп, азыр үйүн көздөй басты. (К.Ж.)* 5. *Сатарбек ишке алагды болуп, чоң атасы менен көптөн бери көрүшө элек болчу. (Ш.А.)* 6. *Биз Ак-Суудан бери чыгып калган кезде, төмөн карай кетип бараткан бир эшекчен бала так алдыбыздан кезигип, бизди көрүп токтой калганы. (М.Э.)*

Мисалдардагы чейин, бери жандоочтук сөз тизмектеринин биринчи, экинчи учурларда мезгилдик, үчүнчү учурларда орундук катыштарда келиши алар менен тизмектеле айтылган атооч сөздөрдүн (түн ортосуна, көпкө, жайлоого, кечетен, көптөн, Ак-Суудан) семантикасы, б.а., орундук, мезгилдик маанилери аркылуу шартталып турат. Демек, жандоочтор аркылуу уюшулган бышыктоочтук катыштын катыштык мааниси бир учурда жандоочтордун, башка бир шартта жандоочтор тизмектеле айтылган атооч сөздөрдүн семантикасы аркылуу аныкталат.

Кыргыз тилинде жандоочтук сөз тизмегинин атооч сөздөр менен байланышып, бышыктоочтук катышта келген учурлары да кездешет: *Ат качаган*

болгон соң, аштан-тойдон калган соң, күлүктүгү не пайда. Катының сулуу болгон соң, аркырап беттен алган соң, сулуулугу не пайда. (М.) Мелмилдеген көк асман чигиттеп койгон пахта сымал тааныш, көзгө жылуу. (Т.С.)

Мисалдардагы белгиленген жандоочтук сөз тизмектери атооч сөздөргө (не пайда, тааныш, көзгө жылуу) карата себеп, сыпат катыштарында колдонулган. Бирок мындай түзүлүштөгү бышыктоочтук катыш кыргыз тилине анча мүнөздүү эмес.

Ошентип, жандоочтук байланыш формасындагы бышыктоочтук катыш грамматикалык түзүлүшү боюнча атооч сөз менен жандоочтордун ажырагыс тизмегинин кыймыл-аракетке карата болгон байланыш-катышынан турат.

§ 40. Синтетикалык формадагы бышыктоочтук катыш, анын уюшулуш принциптери жана грамматикалык түзүлүшү

Синтетикалык формадагы бышыктоочтук катыштын түгөйлөрү өз ара жөндөмө категориясынын форма-көрсөткүчтөрү аркылуу байланыш жасайт. Мындай форма-көрсөткүчтөр катары мейкиндик жөндөмө формалары (барыш, жатыш, чыгыш) эсептелет да, багыныңкы түгөйлөр кыймыл-аракет, сейрек учурларда атооч сөздөр менен ушул жөндөмө формалары аркылуу байланышып, синтетикалык формадагы бышыктоочтук катышты уюштурат: 1. *Теңине албагандын тегерегине жолобо.* 2. *Биздин көчөдө да майрам болор. (М.)* 3. *Алда нерседен шектенгендиктен Ак-Бугу тарапка башын көтөрдү. (И.М.)* 4. *Басмачылар менен күрөшүүдө Ысмайыл көп баатырдык кылган. (К.Ж.)* 5. *Эртеси Кең-Сууга жете келдик. (М.Э.)* 6. *Тарбия үйдөн башталат. («УС»)*

Мисалдардагы белгиленген мейкиндик жөндөмөлөрүндөгү сөздөр кыймыл-аракетке, атооч сөз тизмектерине карата орун, себеп, мезгил маанилеринде бышыктоочтук катышты түзүп турат.

Мейкиндик жөндөмөлөрү тегинде зат атоочко тиешелүү категория катары, негизинен, кыйыр объектиге мүнөздүү грамматикалык форма болуп эсептелет. Анткени кыйыр объект өзүнүн грамматикалык мааниси боюнча заттык, объектилик маанидеги сөздөрдүн базасында уюшулуп, анын негизги грамматикалык формасы болуп мейкиндик жөндөмөлөрү эсептелинери белгилүү. Бирок зат атоочтордун системасына кирген сөздөр лексикалык маанилери боюнча бир кылка эмес. Алардын негизги тобу заттардын, нерселердин, кубулуш, окуялардын конкреттүү аттарын билдирсе, айрымдары абстракттуу түшүнүктөрдүн аттары катары келет. Ал эми айрым бир топтору мейкиндик, орун абалдык жана мезгилдик маанилерди да билдирет.

Демек, зат атоочтордун лексикалык маанилеринин мына ушундай ар түрдүүлүгү алардын сүйлөмдө мейкиндик жөндөмө формаларын кабыл алып, кыйыр объектилик мааниден сырткары кыймыл-аракетке карата бышыктоочтук катышта келишин да шарттап турат. Мына ушундан улам грамматикалык түзүлүшү бирдей болгон синтаксистик ар башка катыштар келип чыгат да, натыйжада, аларды бири-биринен айырмалоочу жана алардын ар биринин катыш мүнөзүн аныктоочу кандайдыр бир принциптер¹ талап кылынат. Мейкиндик жөндөмөлөрүндөгү атооч сөздөрдүн сүйлөмдө кыймыл-аракетке карата болгон бышыктоочтук же кыйыр объектилик катыш мүнөзү төмөнкүдөй семантикалык принциптерге негизделиши мүмкүн.

1) Синтетикалык формадагы бышыктоочтук катыштын багыныңкы түгөйлөрүнүн семантикасына негизделет.

Мындай учурда бышыктоочтук катыштын багыныңкы түгөйү катары эсептелген бышыктоочтор мейкиндик, орундук, мезгилдик маанидеги зат атоочтор аркылуу уюшулат да, мейкиндик жөндөмө формаларын кабыл алып, сүйлөмдө кыймыл-аракетке карата бышыктоочтук катышта келет. Мындай зат атоочтордун грамматикалык маанилери туруктуу мүнөздө болот. Ошондуктан бышыктоочтук катышты уюштурууда багындыруучу түгөйлөрдүн семантикалык өзгөчөлүктөрүнө, алардын кандай сөз түркүмдөрү аркылуу уюшулганына, негизинен, көз каранды абалда болбойт. Ошол себептүү мындай маанилик жактан туруктуу мүнөздөгү сөздөр кандай гана лексика-семантикалык топтогу

¹ Бул маселе боюнча 3—5-параграфтарды караңыз.

этиштерге же атооч сөздөргө башкарылбасын, өзүлөрүнүн орундук, мезгилдик маанилерин сактайт: 1. Бул жерде жакында эле адамдар болушкан экен. (К.Ж.) 2. Адырдан, тоодон, талаадан ак кептерди үндөдү. (Ж.Б.) 3. Темиркандын шаарына тентип кетип сен калдың. («Манас») 4. Ал өлкөлөрдө азыр ачарчылык. (К.Ж.) 5. Бизге караганда Өзбекстанда пахтанын түшүмү начар. (Б.Ж.) 6. Жаш кезинде Каныбек мындай азаптардын далайын башынан өткөрдү. (К.Ж.) 7. Берерге бешимде кымыз. (М.)

Тескерисинче, мейкиндик жөндөмөлөрүндө турган сөздөр багындыруучу түгөйгө карата заттык, объектилик мааниде келсе, мындай конструкциялар кыйыр объектилик катыштын системасында каралат: 1. Касапчыга мал кайгы, кара эчкиге жан кайгы. 2. Жигитке жетимиш өнөр аздык кылат. (М.) 3. Нурбай мергенчиликтен атасы Тургундан үйрөнгөн. (К.Б.) 4. Жаманда намыс болбойт, соргокто уят болбойт. (М.)

Жогорудагы белгиленген барыш, жатыш, чыгыш жөндөмө формаларындагы сөздөр бышыктоочтук катыштай эле, ар кандай лексика-грамматикалык маанидеги сөздөргө карата башкарылып турганына карабастан, өзүлөрүнүн баштапкы объектилик, заттык маанилерин сактап, кыйыр объектилик катышты уюштуруп турат.

Демек, этиштик жана атоочтук башкаруу формасындагы (мейкиндик жөндөмө формалары аркылуу) сөздөрдүн синтаксистик катыш мүнөзүн аныктоо алардын бышыктоочтук же кыйыр объектилик маанисине негизделет.

Ушул маселени бышыктоочтук конструкцияларга карата конкреттүү алганда, мейкиндик жөндөмө формаларындагы багыныңкы түгөйлөрдүн орундук жана мезгилдик маанилери алардын семантикасына ылайык орун жана мезгил бышыктоочтук катыштын уюшулушунун негизги принциптеринин бири катары каралат.

Ал эми башка сөз түркүмдөрүнүн мейкиндик жөндөмөлөр формасында келип, синтетикалык формадагы бышыктоочтук катышты уюштурушу алардын грамматикалык жактан бышыктоочтук мааниде кайрадан уюшулушуна негизделет. Анткени зат атоочтордон башка сөз түркүмдөрүнө, негизинен, жөндөмө категориясы мүнөздүү болбогондугуна байланыштуу башка сөз түркүмдөрүнүн мейкиндик жөндөмө формалары менен өзгөрүшү мезгилдик, мейкиндик жана орундук маанилердеги зат атоочтук аныкталгычтардын түшүрүлүшү менен шартталат.

Кыргыз тилинде мындай сөз түркүмдөрүнө сын атоочтор, атоочтуктар, шилтеме ат атоочтор, сейрек учурда сан атоочтор кирет да, алар түшүрүлгөн зат атоочтук аныкталгычтардын мейкиндик форма-көрсөткүчтөрүн кабыл алуу менен бирге, мезгилдик жана орундук маанилерде кайрадан уюшулат: 1. Ат жеткенге (жеткен жерге) тай жетпейт. Ой жеткенге (жеткен жерге) бой жетпейт. (М.) 2. Анда (ал кезде) сен бу дүйнөгө келе элек болчусуң. (Т.С.) 3. Ошондо (ошол кезде) Беккулдун сегизге (сегиз жашка) чыккан кези. (М.Э.) 4. Атты арыганда (арыган кезде) көр, эрди карыганда (карыган кезде) көр. (М.) 5. Каныбек жашынан (жаш кезинен) тири карак, чыйрак болуп өстү. (К.Ж.) 6. Мен да ошондо (ошол убакта) сага акыл бере алган жокмун. (Ч.А.)

Мисалдардагы мейкиндик жөндөмө формаларында турган анда, ошондо, сегизге, арыганда, жашынан деген сөздөрдүн кыймыл-аракетке карата мезгил жана орун бышыктоочтук катыштарда келиши, жогоруда көрсөтүлгөндөй, кезде, жашка, кезинен, убакта деген сыяктуу мезгилдик жана орундук маанидеги аныкталгычтардын түшүп калышы менен түшүндүрүлөт.

Мындай аныкталгычы түшүрүлгөн бышыктоочтор маанилик жактан так эмес, жалпыланган, абстракцияланган мүнөздө болот. Ошондуктан жогоркудай мезгилдик, орундук маанидеги сөздөр маанилик жактан ажырагыс бир бүтүндүктө каралат:

1. Каш карайган учурда айыл тарапка бет алышты. (К.О.)
2. Ошол учурда машинадан түшкөн Жолдошбек Кекиликовичти көрө койдум. (Э.М.)
3. Эки тоо беттешкен жерде күкүм. Эки адам беттешкен жерде бүтүм. (М.)
4. Бороон болордо ар дайым ушундай болуп турат. («АТ»)

2) Синтетикалык формадагы бышыктоочтук катыштын багындыруучу түгөйлөрүнүн семантикасына негизделет.

Мейкиндик жөндөмөлөр формасындагы зат атоочтордун кыймыл-аракетке карата бышыктоочтук катышта келиши аларды башкарып турган кыймыл-аракеттин орундук, багыттык семантикасы менен да байланыштуу. Мындай учурда бышыктоочтук катыштагы түгөйлөрдүн багыныңкысы ар кандай лексикалык маанидеги зат атоочтордон болот: *Жоого барсаң, баарың бар, Доого барсаң, бириң бар. (М.) Жапар бүгүн күндөгүсүнөн эрте туруп, ишке кетти. (К.Б.) Акыл жаштан чыгат, асыл таштан чыгат. (М.)*

Мисалдардагы мейкиндик жөндөмө формаларында турган объектилик маанидеги сөздөрдүн (жоого, доого, ишке, таштан, жаштан) бышыктоочтук катышта колдонулушу багындыруучу этиш сөздөрдүн багыттык, орун-аралык семантикасы аркылуу гана аныкталат.

Ушул эле сөздөр багыттык эмес, башка маанидеги этиштер аркылуу башкарылса, кыймыл-аракетке карата кыйыр объектилик катышта келет: Жаман жолдош жоого алдырат. Жаман менен жолдош болсоң, доого каласың. Жапар бүгүн күндөгүсүнөн эрте туруп, ишке киришти. Асыл таштан ар түрдүү баалуу буюмдар жасалат.

Демек, мейкиндик жөндөмө формаларында турган сөздөрдүн бышыктоочтук же объектилик катышта колдонулушуна аларды башкарып турган кыймыл-аракеттин семантикасы негиз болот. Мына ушул өзгөчөлүгүнө байланыштуу жогоркудай объектилик маанидеги зат атоочтор (жоого, доого, таштан, ишке) атооч сөздөргө же багыттык эмес, башка маанилердеги этиш сөздөргө башкарылса, дайыма аларга карата кыйыр объектилик катышта келет.

Ошентип, синтетикалык формадагы бышыктоочтук катыштын грамматикалык табияты орун, мезгил, себеп, сан-өлчөм сыяктанган маанилик катыштарга негизделип, мейкиндик жөндөмө формаларындагы сөздөр менен кыймыл-аракет жана атооч сөздөрдүн өз ара байланышынан уюшулат: 1. *Бөрк астында бөрү жок бе, ээк алдында жоо жок бе. (М.)* 2. *Ооругандыктан бир нече кун катары менен жумушка келбей калган. (Т.А.)* 3. *Атка мингенде билдим сенин ким экениңди. (К.О.)* 4. *Балалуу үйдө сыр жок, оорутуу үйдө ыр жок. (М.)* 5. *Тоодон топ түштү. (Таб. — Мөндүр.)* 6. *1975-жылы мамлекетке сүт өндүрүү боюнча районубуз жылдык планды 107,3 процентке аткарды. («СК»)* 7. *Сиз кыйналдыңыз сагынычтан, кусадан. («АТ»)* 9. *Күлжандын сунушун бир добуштан кабыл алдык. (Н.Б.)*

Мисалдардагы белгиленген барыш, жатыш, чыгыш жөндөмө формаларындагы сөздөр этиш сөздөрдөн жана сөз тизмектеринен турган сүйлөмдүн баяндоочторуна карата орун, себеп, мезгил, сан-өлчөм, максат жана сыпат маанилериндеги бышыктоочтук катышты түзүп турат. Демек, синтетикалык формадагы бышыктоочтук катыш анын (бышыктоочтук катыштын) бардык маанилик түрлөрүн өз ичине камтыйт. Бул жагынан алганда,

алар өз ара жалпылыкты түзгөнү менен, кепте колдонулуш даражасы, синтетикалык формалардын таралыш мүнөзү боюнча бири-биринен кескин айырмалуу. Айталы, синтетикалык формадагы бышыктоочтук катыштардын тилде эн кеңири тараган түрү — орун бышыктоочтук катыш. Ошондуктан анын грамматикалык түзүлүшү бышыктоочтук катышка мүнөздүү болгон бардык синтетикалык формаларга негизделет: 1. *Акырын басып барып, терезеден карады.* (Н.Б.) 2. *Силер тарапта жазгы кош айдоо аяктап калды деп угабыз.* (Ш.Б.) 3. *Бул күнү Дүйшөн мектепке эрте келди.* (Ч.А.) 4. *Куфайкасынын сыртынан эч нерсе билинбеди.* (И.М.) 6. *Элебес кан майданда каза тапты.* (Т.С.)

Мисалдарда орун бышыктоочтук катыш синтетикалык формалардын бардык көрсөткүчтөрү — барыш, жатыш, чыгыш жөндөмө мүчөлөрү жалганган сөздөр аркылуу уюшулган.

Сан-өлчөм бышыктоочтук катыш да: 1. *Арууке быйыл он сегизге чыгат.* (А.С.) 2. *Жакшылап бакса, Кочкор өрөөнүндө арпанын түшүмү ар гектардан 50 центнерден ашат.* 3. *Элемандын Төштүгү он алтыда жаш бала («Эр Төштүк») деген сыяктуу бардык мейкиндик жөндөмө формаларынын катышуусунда жасалат.* Бирок орун бышыктоочтук катышка салыштырганда анын башка түрлөрүнүн кепте колдонулушу анча активдүү мүнөзгө ээ эмес.

Ал эми себеп, сыпат бышыктоочтук катыштардын уюшулушуна, негизинен, чыгыш жөндөмө формасы гана мүнөздүү: 1. *Аксакалыңыз оңкосунан кулап түштү.* (Ш.Б.) 2. *Республикалардын бардык өкүлдөрү менен танышып чыктык кагаз жүзүнөн.* (Ж.М.) 3. *Өмүр менен өлүмдүн жигин ажырата албаган манап айласыздан жалынгандай.* (Ш.Ү.) 4. *Кызуу экен, ич деп кыйнаганынан эле ичип жибербедимби.* («АТ»)

Максат бышыктоочтук катышка синтетикалык формалардын ичинен барыш жөндөмөнүн формасы гана тиешелүү: 1. *Жоошбай бул оюн ишке ашырмакка жыйын болуп жаткан жерге атайын жөнөдү.* (Т.С.) 2. *Кыз көрмөккө аттанган жигиттердей атайын каада күтүшпөдү.* (К.Ө.)

Ал эми жатыш жөндөмөнүн мүчөсү синтетикалык формадагы мезгил бышыктоочтук катыштын грамматикалык көрсөткүчү катары келет: 1. *Үйүңдүн байлыгын көчкөндө билесиң.* 2. *Отузунда ордо буза албаган кыркында кырдан аша албайт.* 3. *Тирүүсүндө сыйлабаган өлгөндө ыйлабайт.* (М.)

Демек, синтетикалык формадагы бышыктоочтук катыш анын бардык маанилик түрлөрүнө карата бирдей даражада мүнөздүү эмес. Алардын айрымдарынын, айрыкча орун бышыктоочтук катыштын структуралык түрлөрүнүн ичинен эн кеңири тараган түрү катары эсептелинип, колдонулушунун кеңирилиги менен өзгөчө айырмаланса, башкаларында бул кырдаал анча активдүү мүнөзгө ээ эмес, же синтетикалык айрым гана форма-көрсөткүчтөрдүн тиешелүүлүгү менен чектелген болот.

Ал эми синтетикалык формадагы бышыктоочтук катыштардын уюшулушу да семантикалык жана айрым бир структуралык принциптерге негизделиши мүмкүн. Тагыраак айтканда, түгөйлөрдүн өз ара тигил же бул бышыктоочтук катышта колдонулушу багыныңкы түгөйдүн семантикасына көбүрөөк байланыштуу болот: 1. *Эр төркүнү эшиктен кайтат, катын төркүнү төрдөн кайтат.* 2. *Күндө эрте туруп, уй жайган жерге барабыз.* (М.Э.) 3. *Бир короодо турсак да, бир жумада бир көрөм.* (К.Жус.) 4. *Быйылкы тушум ар гектарынан араң 25 центнерге жетти.* («КТ»)

Мисалдардагы белгиленген мейкиндик жөндөмө формаларында келген сөздөрдүн кыймыл-аракетке карата орун, мезгил жана сан-өлчөм бышыктоочтук

катыштарда келиши алардын эшиктен, төрдөн, уй жайган жерге, бир жумада жана 25 центнерге деген сыяктуу орун, мезгил, өлчөм маанилери менен тыгыз байланыштуу. Бул, баарыдан мурда, мындай маанилердеги мейкиндик жөндөмө формаларында келген сөздөрдүн синтетикалык катыштын башка түрлөрүндө колдонулбастыгы, б.а., синтаксистик башка функцияларды — аныктоочтук, толуктоочтук милдеттерди аткара албастыгы менен түшүндүрүлөт.

Синтетикалык формадагы бышыктоочтук катыштын уюшулушу кээде багындыруучу түгөй катары келген этиш сөздөрдүн семантикасына да тыгыз байланыштуу болушу мүмкүн. Анткени синтетикалык форма Кашаң атка миң камчы. Жумуру башта бир өлүм. Ашы бар аяктан аттаба деген сыяктуу кыйыр объектилик катышта анын грамматикалык түзүлүшүнүн негизин түзөт. Бирок жогоркудай эле заттык, нерселик, маанидеги сөздөр сүйлөмдө орундук, багыттык маанидеги этиштерге башкарылып, бышыктоочтук катышта кайрадан уюшулат: *1. Байбичелер чогулуп алып Камканыкына келишти. (Т.С.) 2. Данияр турар замат сайда тушалган аттарга жөнөдү. (Ч.А.) 3. Бу жолу Танабай туз эле башкарманын өзүнө кирмек. (Ч.А.)*

Мисалдардагы белгиленген Камканыкына, аттарга, өзүнө деген сөздөр өз алдынча турганда накта заттык, объектилик маанилерди билдирет. Ал эми жогорку учурларда алардын кыймыл-аракетке карата орун бышыктоочтук катышта келиши өзүлөрү башкарылып турган ошол этиш сөздөрдүн келишти, жөнөдү, кирмек деген сыяктуу багыттык, орундук маанилери менен түздөн-түз байланышта каралат. Демек, кыргыз тилинде орун бышыктоочтук катыштын уюшулушунун айрым бир критерийи катары сүйлөмдө мейкиндик жөндөмө формаларында келген сөздөрдүн орундук, багыттык маанидеги этиш сөздөргө башкарылышы эсептелинет.

Синтетикалык формадагы бышыктоочтук катыштын уюшулушу айрым учурларда түгөйлөрдүн өз ара маанилик катыштары же сүйлөмдүн ички мазмуну аркылуу да аныкталат: *1. Тим эле муздагынан мээ какшайт. (Н.Б.) 2. Сүйүү адамдардын өмүрүндө максатташтыгынан келип чыгат. (Ч.А.) 3. Данакан жалгандан эле кыйкырды. (Т.С.) 4. Ошентип, машинага деп чогулткан акчабыз четинен жоголо баштады. («КМ»)*

Мисалдардагы белгиленген бышыктоочтук конструкциялардын биринчи, экинчисинде себеп, ал эми үчүнчү, төртүнчүсүндө сыпат бышыктоочтук катыштарда келиши анын тигил же бул түгөйүнүн лексика-семантикалык бөтөнчө ролуна, болбосо белгилүү бир грамматикалык түзүлүш өзгөчөлүгүнө эмес, алардын (түгөйлөрдүн) өз ара ички биримдик маанисине, мазмундук табиятына негизделген. Ошондуктан ошол эле багыныңкы түгөйлөр башка контекстте, башка сөз оромдорунда келсе, алардын синтаксистик катыш мүнөзү да өзгөрүүгө учурашы мүмкүн. Салыштырыңыз: *1. Тим эле муздагынан мээ какшайт — себеп бышыктоочтук катыш. 2. Ошент, муздагынан алып кел — кыйыр объектилик катыш. 3. Жалгандан жаман адат жок — сыпат бышыктоочтук катыш.*

Демек, синтетикалык формадагы бышыктоочтук катыштын уюшулушуна, белгилүү даражада контексттик маани да таасир көрсөтөт.

Кыргыз тилинде мейкиндик жөндөмө формаларында турган сөздөр жогоруда көрсөтүлгөн семантикалык принциптерге ылайык атооч жана этиш сөздөргө башкарылып, синтетикалык формадагы бышыктоочтук катыштын уюшулушун шарттап турат: *1. Анын артынан жоокерлер да чуркашты. 2. Жанында улгайган орус аял олтурат. (К.Б.) 3. Жазында күнгө чалдырбайм, кышында суукка*

тоңдурбайм дегенсиң. (Т.С.) 4. Бар жерде бал да арзан. Малдын жайыты — жазында жайлоо, кышында кыштоо. (М.)

Мисалдардагы белгиленген мейкиндик жөндөмөлөрдө турган мезгилдик, орундук маанидеги сөздөр этиш сөздөргө (чуркашты, олтурат, чалдырбайм, тоңдурбайм) кандай башкарылса, атооч сөздөргө (арзан, жайлоо, кыштоо) да ошол эле үлгүдө башкарылып, аларга карата мезгил жана орун бышыктоочтук катыштарда колдонулду. Демек, синтетикалык формадагы бышыктоочтук катыштын ушул өзгөчөлүгү, б.а., багындыруучу түгөйлөрүнүн атооч же этиш сөздөр аркылуу уюшулушу алардын грамматикалык түзүлүшүнүн ар башкалыгын көрсөтүүчү фактор катары эсептелет да, аларды төмөнкүдөй түрлөргө ажыратууга негиз түзөт: 1. *Атоочтук башкаруу формасындагы бышыктоочтук катыш.* 2. *Этиштик башкаруу формасындагы бышыктоочтук катыш.*

§ 41. Атоочтук башкаруу формасындагы бышыктоочтук катыш

Кыргыз тилинде бышыктоочтук катыштын бул түрү орун жана мезгил маанилериндеги катыштарга негизделип, мейкиндик жөндөмө формаларында келген багыныңкы түгөйлөрдүн атооч сөздөргө башкарылышы аркылуу уюшулат: 1. *Орозодо көчкөн эрмек.* 2. *Жаш кезде шоктук, тайманбастык жакшы, карыганда токтоолук ылайык.* 3. *Түштүктө азыр кун ысык.* 4. *Дос ортосунда доо жок.* 5. *Коногу бар үйдө береке бар. (М.)*

Мисалдарда белгиленген жатыш жөндөмө формасындагы сөздөр эрмек, жакшы, ысык деген сыяктуу сын атооч, зат атооч сөздөргө жана сөз тизмектерине башкарылып, орун жана мезгил бышыктоочтук катыштарда колдонулду. Демек, атоочтук башкаруу формасындагы бышыктоочтук катыш, бир жагынан, бышыктоочтук катыштын маанилик түрлөрүнө карата таралыш деңгээли, жогоруда көрсөтүлгөндөй, чектелген мүнөздө болсо, (орун жана мезгил бышыктоочтук катыштарда гана), экинчи жактан, колдонулуш даражасы боюнча да сейрек болот. Бул өзгөчөлүк, биринчиден, этиштик баяндоочу же атоочтук баяндоочтун жардамчы этиш бөлүгү түшүрүлгөн сүйлөмдөргө, негизинен, макал, ылакаптарга мүнөздүү. Экинчиден, бышыктоочтун грамматикалык табияты атооч сөздөр эмес, этиш сөздөр менен байланыштуу экендиги аркылуу түшүндүрүлөт.

Мындай түзүлүштөгү бышыктоочтук катыштын багындыруучу түгөйү катары зат атооч, сын атоочтор жана атооч сөздөр менен тизмектеле айтылган бар, жок сөздөрү келет да, алардын багыныңкы түгөйлөр менен болгон өз ара маанилик катыштары ошол багыныңкы түгөй болуп түшкөн сөздөрдүн семантикасы аркылуу аныкталат: 1. *Барга күндө майрам, жокко жылда майрам.* 2. *Ишке жаш кезинен бүйрө.* 3. *Эн жерде бөрү жок.* 4. *Жигит кыялы айылга дайын, кыз кыялы үйгө дайын. («УС»)*

Ошентип, атоочтук башкаруу формасындагы бышыктоочтук катыш анын бардык маанилик түрлөрүндө эмес, орун жана мезгил бышыктоочтук катыштардын системасында гана каралат.

§ 42. Этиштик башкаруу формасындагы бышыктоочтук катыш

Бышыктоочтук катыштын эн кеңири тараган түрү этиштин башкаруу формасындагы бышыктооч болуп эсептелет. Анткени бул, биринчиден, бышыктоочтун грамматикалык табияты, жогоруда белгиленгендей, кыймыл-аракет менен түздөн-түз байланыштуу болуп, сүйлөмдө мейкиндик жөндөмө формаларында келген сөздөрдү башкаруу, негизинен, этиш сөздөргө мүнөздүүлүгү менен түшүндүрүлсө, экинчиден, ошол мейкиндик жөндөмө формаларындагы сөздөрдүн орун, мезгил, себеп, сан-өлчөм сыяктуу маанилик ар түрдүүлүгү бышыктоочтук катыштын грамматикалык табияты менен түздөн-түз байланыштуулугуна негизделет. Мына ушул шарт-кырдаалдар этиштик башкаруу формасындагы бышыктоочтук катыштын анын (бышыктоочтук катыштын) бардык маанилик түрлөрүнө таралышына жана алардын тилде активдүү колдонулушуна шарт түзүп турат:

1. *Машина айылдан узар замат, алдыда отурган Капар артына, менин жаным, отурду. (К.Ж.)*
2. *Бул киши жалаң Дүйшөнөналга эмес, кайнатама да башынан ашына эле го?! (С.Ө.)*
3. *Жалаңдаган курч балтаны эң түбүнө кыйгачынан батырды. («АТ»)*
4. *Ошол кезде Ажыбек датка жетимишке келип калган эле. (Т.К.)*
5. *Мен сизге турмуштун оорлугунан тажоганымдан, кыйналганымдан келип олтурам. («КМ»)*
6. *Сатарбек диссертациясын аяктоого эки ай кезексиз отпуску сурамак. (Ш.А.)*
7. *Ушул тоонун күн батыш жагынан жөө чыккыла. (А.Т.)*
8. *Андан авиация окуусуна кирдим. (А.Т.)*

Жогорку мисалдарда көрсөтүлгөндөй, бышыктоочтун бардык маанилик түрү этиштик башкаруу формасында уюшулган. Бирок алардын (бышыктоочтук тигил же бул катыштагы) багыныңкы түгөйлөрүнүн этиш сөздөргө башкарылыш мүнөздөрү бирдей эмес. Бышыктоочтук катыштын айрым маанилик түрлөрү абсолюттук мүнөзгө ээ болсо, б.а., бардык формалар (барыш, жатыш, чыгыш жөндөмө формалары) аркылуу байланышса, кээлери этиш сөздөр менен башкаруунун айрым формалары аркылуу гана байланыш-катыш жасайт. Этиштик башкаруу формасындагы бышыктоочтук катыштын маанилик түрлөрүнүн ортосундагы мындай айырмачылыктар алардын ар биринин спецификалык табиятына негизделген айрым бир семантикалык жана грамматикалык факторлорго байланыштуу каралыш керек.

§ 43. Орун бышыктоочтук катыш жана анын грамматикалык түзүлүшү

Бышыктоочтук катыштын кандай гана маанилик түрү болбосун, ал белгилүү бир грамматикалык мааниге ээ болот да, ошол маанилик бөтөнчөлүгүнө байланыштуу белгилүү бир сөз топторунун, сөз түркүмдөрүнүн базасында уюшулуп, табиятына ылайык келген белгилүү бир форма-көрсөткүчтөргө ээ болот. Демек, бышыктоочтук катыштын ар бир маанилик түрү ар биринин синтетикалык катыш өзгөчөлүгүнө ылайык келген грамматикалык маани, ал маанини туюндуруучу сөз топтору жана ошол сөз топторунун грамматикалык мүнөзүнө тиешелүү болгон белгилүү бир формалардын бирдиги аркылуу уюшулат.

Бул жагынан алганда, орун бышыктоочтук катыш грамматикалык мааниси боюнча түгөйлөрдүн бири экинчисинин, б.а., багыныңкы түгөйү багындыруучу түгөйдүн мейкиндик, аралыктагы алган ордун, багытын билдирүү кырдаалына ээ болуп турууга тийиш. Ал эми түгөйлөрдүн ортосундагы грамматикалык ушул орундук маани белгилүү бир лексикалык маанидеги сөз топтору жана алардын грамматикалык табияты шарттап турган белгилүү бир форма-көрсөткүчтөрдүн жардамы аркылуу ишке ашырылат. Кыргыз тилинде бул кырдаал өтө ар түрдүү мүнөздө болуп, бир учурда багыныңкы түгөйлөрдүн лексика-семантикалык жана грамматика-структуралык табияты аркылуу шартталса, башка бир шартта багындыруучу түгөйлөрдүн жогоркудай белги-бөтөнчөлүктөрүнө негизделет. Ошондуктан орун бышыктоочтук катыштын грамматикалык табиятын аныктоо аны уюштурган түгөйлөрдүн ар бир учурдагы маани бөтөнчөлүктөрүнө, грамматикалык түзүлүшүнө, ролуна тыгыз байланыштуу болот. Ушул принциптен алганда орун бышыктоочтук катыштагы багыныңкы түгөйлөр төмөнкүдөй бир катар структуралык негиздердин бирдигинен турушу мүмкүн.

а) Мейкиндик жөндөмө мүчөлөрү (барыш, жатыш, чыгыш) өз ара орун бышыктоочтук катышта келген зат атооч же зат атоочтук категорияга өткөн башка атооч сөздөр менен этиш жана айрым бир атооч сөздөрдү байланыштырат, ошол эле учурда ал орун бышыктоочтук катыштын структуралык өзүнчө бир түрүн аныктоочу грамматикалык форма-көрсөткүч катары да келет. Бирок мейкиндик жөндөмө формаларындагы сөздөрдүн бардыгы эле сүйлөмдө багындыруучу түгөйлөргө карата орун бышыктоочтук катышты уюштура бербейт. Бул төмөнкүдөй бир катар семантика-грамматикалык принциптерге негизделет:

1) Мейкиндик жөндөмө формаларындагы сөздөрдүн — багыныңкы түгөйлөрдүн орундук, багыттык семантикасына: 1. *Эгер сен жанымда болсоң, мага алты сааттай сезилбес эле. (А.Т.)* 2. *Мындай кооз гүлдөр алыста болбосо, жакында жок.* 3. *Тарбагатай башынан Ашкан журтум барсыңбы? Капкалуу Бээжин шаарынан Чыккан чороң мен бармын. Каканчыга бет алып, Калың аскер жүрүптүр. («Манас»)* 4. *Мен жакшы билем, спорт боюнча республикада биринчи.* 5. *Жайлоодо кун салкын, жакадагыдай чымын-чиркей көп болбойт.* 6. *Эң алдында Калман, анын артында райкомдун өкүлү — Кентай. (М.Э.)*

Мисалдардагы белгиленген мейкиндик жөндөмөлөрүндөгү сөздөр менен кыймыл-аракет процессиндеги сөздөрдүн сан, сын, зат атоочторго башкарылып, орун бышыктоочтук катышта келиши жанымда, алыста, шаарынан, Каканчыга, жайлоодо, алдында, артында деген сыяктуу алардын орундук маанилери аркылуу шартталып турат.

2) Мейкиндик жөндөмө формаларындагы сөздөрдү башкарып турган кыймыл-аракеттин орундук, багыттык семантикасына: 1. *Катарлашып кырк*

баатыр, Кандыктан орун алыптыр. («Манас») 2. Бир күнү эртең менен маңдайкы кыядан төрт-беш атчан чубап түшүп, туура эле Толубайдыкына келатты. (М.Э.) 3. Саалай датка, Санжыбек, Сарттан келди токсон миң. («Манас»)

Мисалдардагы кандыктан, Толубайдыкына, сарттан деген сөздөр жеке алганда, заттык, объектилик маанидеги сөздөр, бирок сүйлөмдө алар башкарылып турган орундук, багыттык маанилердеги орун алыптыр, келатты, келди деген этиштердин таасири астында орундук, багыттык маанилерде кайрадан уюшулган. Эгерде жогорку мейкиндик жөндөмөлөрүндөгү сөздөр орундук багыттык маанидеги эмес, башка маанилердеги этиш сөздөргө же атоочторго башкарылса, мындай учурда алгачкы объектилик, заттык маанилерин сактайт, б.а., аларга карата объектилик катышта келет: *Кандыктан түштү. Толубайдыкына жакын.* Демек, мейкиндик жөндөмө формаларындагы сөздөрдүн кыймыл-аракетке карата болгон орун бышыктоочтук катышынын эн негизги принциби катары багындыруучу түгөйдүн орундук, багыттык семантикасы эсептелүүгө тийиш.

б) Мындан сырткары, орун бышыктоочтук катыштын уюшулушунун дагы бир структуралык түрү катары анын багыныңкы түгөйүнүн орун, аралык жана багыттык маанилердеги сөздөр аркылуу жасалып, кыймыл-аракет менен эч кандай грамматикалык каражаттарсыз байланышын көрсөтүүгө болот. Бул кырдаал кыймыл-аракет менен маанилик жактан байланышууга жөндөмдүү келген грамматикалык белгилүү бир категориядагы сөз топторуна мүнөздүү келип, орундук маани мүнөздүү болбогон башка сын, сан маанисиндеги атооч сөздөргө таралбайт. Демек, кыргыз тилинде мындай түзүлүштөгү орун бышыктоочтук катыш, баарыдан мурда, анын грамматикалык табиятына шайкеш келген орун маанисиндеги тактоочтордун жана тактоочтор категориясындагы айрым бир сурама ат атоочтордун базасында калыпташкан болот: *1. Ары барсын эки күн, Бери келсин эки күн деп, Эр үрбү айтып салганы. («Манас») 2. Өйдө тартса, өгүз өлөт — ылдый тартса, араба сынат. (М.) 3. Бир убакта аялы мага бир таарды колтуктатып, кайда жатарымды көрсөткөнү оозгу үйүнө жетелеп алып келди. (М.Э.) 4. — Тиги кайдан жүрөт? (М.Э.)*

Мисалдардагы биринчи, экинчи сүйлөмдөрдө тактоочтордун (ары, бери, өйдө, ылдый), үчүнчү, төртүнчү сүйлөмдөрдө сурама ат атоочтордун (кайда, кайдан) орундук, багыттык маанилери кыймыл-аракетке карата орун бышыктоочтук катыштын уюшулушуна негиз түзгөн.

Демек, мындай мүнөздөгү орун бышыктоочтук катыш конкреттүү алганда, грамматикалык жактан орун тактооч+кыймыл-аракет жана орун сурама ат атооч + кыймыл-аракет түзүлүшүндө келет.

в) Орун бышыктоочтук катыштын түгөйлөрү өз ара жандоочтор аркылуу да байланышышы мүмкүн. Бирок ар кандай эле жандоочтор менен кыймыл-аракеттин байланышы орун бышыктоочтук катышты уюштура бербейт. Бул үчүн түгөйлөрдү өз ара байланыштыруучу жандоочтордун орундук, багыттык семантикасы чечүүчү ролду ойнойт: *1. Космос мейкиндигин карай чыйыр салып, алгачкы кадамдарын шилтешет. 2. Калмактын Жолой балбаны Асманды көздөй атканы. («Манас») 3. Берегилер бүгүн таңга жуук Чоң-Таштан чыгып, Талды-Сууну көздөй жол тарткан. (М.Э.)*

Мисалдардагы белгиленген зат атоочтор (мейкиндигин, асманды, Талды-Сууну) менен этиш сөздөрдүн (чыйыр салып, атканы, жол тарткан) өз ара бышыктоочтук катышта келиши аларды грамматикалык жактан

байланыштыруучу форма-көрсөткүч катары колдонулган карай, көздөй деген жандоочтордун багыттык семантикасы аркылуу шартталып турат.

Мындай түзүлүштөгү конструкциянын башка бир учурларда орун бышыктоочтук катышта келишине жандоочтор менен тизмектеле айтылган атооч сөздөрдүн орундук мааниси да кошумча түрдө таасир көрсөтөт же орун бышыктоочтук катыштын уюшулушунун кошумча түрдөгү фактору катары эсептелет: 1. *Ийнине чейин кумга көмүлгөндөй болуп, же ары кете албай, же бери кете албай ыргалып калды. (К.Б.)* 2. *Кээде кар бөксөгө дейре кыламыктап, Ала-Тоо жаңы бүркөнгөн зор шейшебин дагы бир аз төмөн түшүрөт. (Т.С.)* 3. *Көлдүн ортосунан бери Түптүн батыш тарабына чейин мелмилдеп жаткан кең талаа — атактуу Ак-Куйрук деген жер. (М.Э.)*

Мисалдардагы орундук, багыттык маанидеги жандоочтор менен тизмектеле айтылган ийнине, бөксөгө жана ортосунан, батыш тарабына деген атооч сөздөрдүн орундук семантикасы кыймыл-аракетке карата орун бышыктоочтук катыштын уюшулушун кошумча түрдө шарттап турат.

Демек, орун бышыктоочтук катыштын түгөйлөрү өз ара, жалпысынан, бир гана грамматикалык мааниге (орундук мааниге) негизделгени менен, структуралык жактан, жогоруда көрсөтүлгөндөй, өтө ар түрдүү мүнөздө болушу мүмкүн. Мына ушул өзгөчөлүгүнө, тагыраак айтканда, түгөйлөрдү өз ара орун бышыктоочтук катышта байланыштыруучу каражаттардын грамматикалык жалпы мүнөзүнө карата аларды төмөнкүдөй түрлөргө бөлүштүрүүгө болот.

А. Синтетикалык формадагы орун бышыктоочтук катыш.

Б. Аналитикалык формадагы орун бышыктоочтук катыш.

§ 44. Синтетикалык формадагы орун бышыктоочтук катыш

Синтетикалык формадагы орун бышыктоочтук катыштын түгөйлөрүн өз ара байланыштыруучу грамматикалык эн активдүү форма катары мейкиндик жөндөмөлөрүнүн формалары эсептелет да, багыныңкы түгөй сүйлөмдө, негизинен, этиш сөздөргө, сейрек учурда атоочтук баяндоочторго башкарылат: 1. *Кой короого кирген мезгилде төмөндө эки-уч караан көрүндү.* 2. *Данияр арабанын үстүндө турган экен.* (Ч.А.) 3. *Бар жерде бал да арзан.* 4. *Анын ысмы республикага таанымал.* («ЛЖ»)

Мисалдардагы мейкиндик жөндөмө формаларында келген багыныңкы түгөйлөр биринчи, экинчи учурларда этиштерге, үчүнчү, төртүнчүсүндө атооч сөздөргө башкарылган. Демек, синтетикалык формадагы орун бышыктоочтук катышты багындыруучу түгөйлөрүнүн грамматикалык ушул өзгөчөлүгүнө байланыштуу аларды атоочтук башкаруу формасындагы орун бышыктоочтук катыш жана этиштик башкаруу формасындагы орун бышыктоочтук катыш деген сыяктуу түрлөргө бөлүштүрүүгө болот жана структуралык жактан мындай майда топторго бөлүштүрүү төмөнкүдөй айрым бир максаттарга негизделүүсү мүмкүн: орун бышыктоочтук катыштагы түгөйлөрдүн өз ара маанилик өзгөчөлүктөрүн алардын ар бир түрүндө кеңири ачып берүү; алардын ар бир түрүнүн өз ара да структуралык жактан ар кыл экендигин белгилөө; тилде колдонулуш даражасын чагылдыруу; жыйынтыгында, орун бышыктоочтук катыштын ушул структуралык түрүнүн (синтетикалык) лексика-грамматикалык табиятын мүмкүн болушунча кеңири ачып берүү.

§ 45. Атоочтук башкаруу формасындагы орун бышыктоочтук катыш

Кыргыз тилинде мындай түзүлүштөгү орун бышыктоочтук катыш сан жагынан да, кепте колдонулуш чөйрөсү жагынан да чектелген мүнөздө болот. Анткени бышыктоочтук мындай катыштын багындыруучу түгөйү катары, негизинен, көпчүлүк атооч сөздөр колдонулганы менен, багыныңкы түгөйдүн милдетин орундук маанидеги зат атоочтор гана аткарат. Ал эми башка сөз түркүмдөрү бул мааниде, негизинен, субстантивдешпейт. Бул — бир. Экинчиден, башкаруу формасындагы орун бышыктоочтук катыштын грамматикалык көрсөткүчтөрү болуп эсептелген мейкиндик жөндөмө формаларынын атооч сөздөр менен болгон байланыш-катышынын ийкемсиздигине, пассивдүүлүгүнө негизделет.

Демек, орун бышыктоочтук катыштын багыныңкы түгөйү орундук маанидеги зат атоочтор аркылуу уюшулуп, багындыруучу түгөй болуп түшкөн сөздөрдүн семантикасына карата ар кандай орундук кырдаалдарды билдирип турушу мүмкүн:

1. Багыныңкы түгөй жатыш жөндөмө формасында туруп, белгилүү бир санга, сандык иретке тиешелүү орунду билдирет: *1. Мен жакшы билем, спорт боюнча республикада биринчи. («КМ») 2. Ал жактагысын ким билет, азыр бул жерде бешөө. («КМ»)*

Жатыш жөндөмө формасындагы багыныңкы түгөйлөр объектиге тиешелүү болгон белгилүү бир орунду, жайды же анын (орундун) кандайдыр бир сапатка, өзгөчөлөнгөн белгиге болгон карым- катышын, тиешелүүлүгүн, мүнөздүүлүгүн билдирет: *1. Атайын жасалган текчелерде дары-дармек, түркүн идиштер, тарелкалар. (Т.С.) 2. Ар бир ит өз короосунда кожоюн. (М.) 3. Суусамырда жайкысын кун салкын. 4. Көөдөк адам үйдө баатыр, жоодо жок. (М.)*

Мындай түзүлүштөгү, б.а., жатыш жөндөмө формасындагы багыныңкы түгөй менен атооч сөздөрдүн орун бышыктоочтук катышы, негизинен, алар катышкан сүйлөмдөрдөгү этиштик баяндоочтордун түшүрүлүп айтылышы аркылуу шартталган болот.

3. Жатыш жөндөмө формасында турган орундук маанидеги сөздөрдүн сүйлөмдө аз, көп, бар, жок деген сөздөргө башкарылышы кыргыз тилинде активдүү мүнөзгө ээ. Мындай учурда орундук маанидеги багыныңкы түгөйлөр сүйлөмдө катышкан объектинин белгилүү бир орунга ээлигин же ээ эместигин, анын (объектинин) белгилүү бир орунда молдугун же жетишсиздигин билдирет. *1. Үйдө баркы жоктун талаада кош баракаты бар. 2. Ичпес жерде аш көп, кечпес жерде суу көп. 3. Базарда миң киши бар, ар ким сүйгөнүнө салам берет. (М.)*

4. Чыгыш жөндөмө формасында турган багыныңкы түгөйлөр объектинин багытталган же чыккан ордун, ошондой эле белгилүү бир аралыкта жайгашкан орун-жайды да билдирет: *1. Эр элдин оң жагынан каалоосу, жел жагынан паанасы. (М.) 2. Согуш майданынан сагынычтуу салам кат! (Т.С.) 3. Кымбаттуу иним, Москвадан салам! (М.А.)*

5. Орун бышыктоочтук катыштын багыныңкы түгөйү барыш жөндөмө формасын кабыл алып, багындыруучу түгөй катары колдонулган белги же объектинин белгилүү бир аймакка таралгандыгын билдирет: *1. Ал бу район, облусуң түгүл, бүткүл республикага белгилүү адам. («КМ») 2. Тыныбектин адамгерчилигинен да сүткор, таш боордугу бул аймакка кеңири маалым. (К.К.)*

§ 46. Этиштик башкаруу формасындагы орун бышыктоочтук катыш

Мындай түзүлүштөгү орун бышыктоочтук катыштын башкаруу формасындагы багыныңкы түгөйлөрү кыймыл-аракеттин болуп өткөн, боло турган жана болуп жаткан ордун, багытын, чыккан жерин билдире турган маанилерде келүүчү мейкиндик жөндөмөлөргө негизделет.

Демек, мейкиндик жөндөмөлөрүндөгү сөздөрдүн өз ара орун- аралык, мейкиндик маанидеги байланыш-катышы орун бышыктоочтук катыштын грамматикалык маанисин түзөт. Ал эми башкаруу формасындагы орун бышыктоочтук катыштын уюшулушунда багындыруучу түгөй катары, негизинен, бардык этиш сөздөр эсептелгени менен, алардын бул функцияда колдонулуш мүнөзү бирдей эмес. Мындай айырмачылык, баарыдан мурда, этиш сөздөрдүн семантикасы менен түздөн-түз байланышта болуп, бул жагынан кет, кел, чурка, отур, жат, бар, жүр, жибер, жөнө деген сыяктуу багыт, орун аракетин билдирүүчү этиштердин ролу өзгөчө белгиленет да, калган маанилердеги этиш сөздөрдүн сүйлөмдө атооч сөздөрдү орун бышыктоочтук катышта башкаруу табияты алардын экинчи пландагы милдети катары каралат. Демек, башкаруу формасындагы орун бышыктоочтук катыштардын уюшулушунда жана алардын кепте колдонулуш мүнөзүнүн активдүүлүгүн жөнгө салууда орун, багыт маанилериндеги этиш сөздөргө өзгөчө роль таандык.

Ал эми этиштик башкаруу формасындагы орун бышыктоочтук катыштын багыныңкы түгөйлөрү грамматикалык табиятына ылайык жөндөмө категориясына ээ болгон сөз топторунун, негизинен, зат атооч сөздөрдүн базасында уюшулат: 1. *Тоо бизди өз улан-кызындай аскасына, бийигине, жонуна чакырды. (Т.С.)*

2. *Көчтүн алды араңдан зорго ашуунун белине жетти. (Ж.Т.)*

3. *Айылда эмгек кыймылы эрте башталат экен деп жүрсөм, шаарда андан да эрте башталат экен, көрсө. (К.Ө.)* 4. *Ысык- Көлдө дүйнөнүн башка жерлеринде кездешпей турган алабуга (осман) деген балык жашайт. («КП»)* 5. *Бул жигитти кээде столовойдон, кээде трактор айдап жүргөн жеринен көрчүмүн. (К.Ж.)* 6. *Мына бул катты. окучу, райондон келген имиш. (К.Ж.)*

Жогорку мисалдардагы мейкиндик жөндөмө формаларындагы сөздөр менен этиштердин өз ара орун бышыктоочтук катыштарда келиши алардын (багыныңкы жана багындыруучу түгөйлөрдүн) орун-аралык, мейкиндик, багыттык маанилерине негизделген.

Ал эми калган сөз түркүмдөрүнүн мейкиндик жөндөмө формаларында туруп, кыймыл-аракетке карата орундук мааниге ээ болушу, негизинен, алардын субстантивацияланышы аркылуу шартталып турган болот. Айталы, 1. *Биз жакта мындай жалбырактар болбойт. (Ч.А.)* 2. *Бизде бак-дарактар бүрдөй баштаган учурда, аларда сууктун мизи араң кайткан учур болот («КП»)* деген сүйлөмдөрдүн экинчи вариантында биринчисинде толук берилген мезгилдик маанидеги сөз (жакта) түшүрүлгөн да, анын грамматикалык формасын (жатыш жөндөмөнүн мүчөсүн) анын дал алдынан орун алган жактама (биз) жана шилтеме (ал) ат атоочтор кабыл алып, синтетикалык функциясы боюнча да түшүрүлгөн сөздүн эсебинен кыймыл-аракетке карата орундук катышта трансформацияланган. Демек, ушул принципте орундук мааниге ээ болушу башка сөз топторунун ичинен кыргыз тилинде, негизинен, шилтеме ат атоочторго жана айрым бир атоочтуктарга мүнөздүү: 1. *Чакыргандан (чакырган жерден) калба, өзүң басып барба. 2. Ат жеткенге (ат жеткен жерге) тай жетет, ой жеткенге (ой жеткен*

жерге) бой жетет. 3. Сен чоң үйгө кирсең, алар ошондо (ошол үйдө) олтурушат. (Э.М.)

Мисалдардагы атоочтук жана шилтеме ат атоочтордун мейкиндик жөндөмө формаларын кабыл алып, кыймыл-аракетке карата орун бышыктоочтук катышта колдонулушу жогоруда көрсөтүлгөн орун, жай маанилериндеги зат атоочтордун түшүрүлүшү менен шартталган. Ушул принципте орун, багыт маанилериндеги зат атоочтордун эсебинен башка сөз түркүмдөрү, сын, сан атооч сөздөр, негизинен, субстантивдешпейт. Анткени алардын лексикалык табиятына мындай маани мүнөздүү эмес. Ал эми мейкиндик жөндөмөлөр аркылуу өзгөргөн башка сөз түркүмдөрү мезгилдик, объектилик, сейрек учурларда себеп жана максат маанилеринде келет. Экинчиден, башка сөз түркүмдөрү орун бышыктоочтук катыштын уюшулушунун негизги бир жолу болгон багыттык маанидеги этиштерге башкарылып, алар менен орундук мааниде байланыш-катыш түзүү мүмкүнчүлүгүнө ээ эмес, же адабий нормага анча ылайык келбейт.

Демек, этиштик башкаруу формасындагы орун бышыктоочтук катыш кандай гана сөз топторунан уюшулбасын, багыныңкынын багындыруучу түгөйгө карата орундук катышта колдонулушу негиз катары эсептелинип, ал өз кезегинде түгөйлөрдүн орун, жай, багыт маанилериндеги сөздөрдөн жасалышын же алардын (багыныңкы түгөйлөрдүн) ушул маанилерде кайрадан уюшулушун талап кылып турат.

Ал эми түгөйлөрдүн өз ара грамматикалык жактан байланышы, эреже катары, мейкиндик жөндөмө формалары аркылуу ишке ашырылат да, алардын жалпы биримдиги багындыруучу түгөйгө карата этиштик башкаруу формасындагы орун бышыктоочтук катыш деп аталган грамматикалык өзүнчө бир түзүлүш өзгөчөлүгүнүн (түрүнүн) форма-көрсөткүчү катары эсептелген мейкиндик жөндөмөлөрүнүн ар бир формасы өзүнчө грамматикалык түзүлүш катары каралып, этиштик башкаруу формасындагы орун бышыктоочтук катышты да өз ара а) **-га + кыймыл-аракет** түзүлүшүндөгү орун бышыктоочтук катыш, б) **-да + кыймыл-аракет** түзүлүшүндөгү орун бышыктоочтук катыш, в) **-дан + кыймыл-аракет** түзүлүшүндөгү орун бышыктоочтук катыш деген майда топторго бөлүштүрүүгө негиз түзөт.

§ 47. -га + кыймыл-аракет түзүлүшүндөгү орун бышыктоочтук катыш

Мындай түзүлүштөгү орун бышыктоочтук катыштын уюшулушу төмөнкүдөй факторлорго: а) барыш жөндөмөсү жалганган негиздин семантикасына, б.а., мейкиндик, орундук мааниде турушуна; б) багындыруучу түгөйдүн, б.а., башкарып турган кыймыл-аракеттин багыттык мааниде колдонулушуна негизделет.

Бирок орун бышыктоочту уюштуруучу жогорку факторлор көпчүлүк учурда бири-бирине ылайыкташкан мүнөздө болот. Тагыраак айтканда, багыттык маанидеги этиштер көпчүлүк учурда мейкиндик маанидеги сөздөрдүн барыш жөндөмө формасында келишин талап кылып турса, барыш жөндөмө формасында турган мейкиндик, орундук маанидеги сөздөрдүн, негизинен, багыттык маанидеги этиштерге башкарылышы мүнөздүү: 1. *Бул күнү Дүйшөн мектепке эрте келди. (Ч.А.)* 2. *Москвага күн сайын миллиондон ашык адам келип турат. («КМ»)* 3. *Жапар кечкурун кырманга келди. (К.Б.)* 4. *Талаага таруу чачтым. (Таб. — Асман, жылдыз.)*

Мисалдардагы белгиленген орун, жай маанисиндеги зат атоочтор *келди, келип турат, чачтым* деген орун, багыт маанилериндеги этиш сөздөргө башкарылып, орун бышыктоочтук катыштын уюшулушу эки тараптуу шартталып турат. Бирок орун маанисинде келген барыш жөндөмө формасындагы сөздөрдүн бардык учурда эле сүйлөмдө жогоркудай орундук, багыттык маанилердеги этиштерге башкарылышы милдеттүү түрдөгү көрүнүш эмес. Алар кыймыл-аракет, абал ж.б. ар түрдүү маанилердеги этиштерге башкарылып да, орун бышыктоочтук катыштын уюшулушунун негизин түзөт: 1. *Али Москва поезди кете элек, жүкчөн адамдар күтүү залына, перронго котолошуп батпайт. («АТ»)* 2. *Аскалуу капчыгайдын жаңырыгы алда кайда, ойго даана угулуп жатты. (К.Ж.)*

Мисалдардагы белгиленген барыш жөндөмө формасында келген атооч сөздөр багыттык эмес, башка маанидеги этиш сөздөргө башкарылганына карабастан, өзүлөрүнүн залына, перронго, ойго деген сыяктуу орундук семантикасы алардын багындыруучу түгөйгө карата орун бышыктоочтук катышта келишин толук түрдө шарттап турат. Демек, мындай учурда багыныңкы түгөйдүн орундук мааниси негизги ролду ойнойт да, орун бышыктоочтук катыштын уюшулушунда багындыруучу түгөй катары келген этиш сөздөрдүн семантикасына, негизинен, көз каранды абалда болбойт. Орун маанисиндеги атооч сөздөрдүн функционалдык мындай туруктуулугу алардын этиштер менен байланышынан гана эмес, атооч сөздөргө карата башкарылышынан да ачык көрүнөт: *Кетмен, күрөк, чалгы деген сыяктуу шаймандар айылга керек. Биздин үй вокзалга жакын ж.б.*

Ал эми багыттык маанидеги этиштердин барыш жөндөмө формасындагы атооч сөздөрдү башкарышы орундук, мейкиндик маанидеги сөздөр менен гана чектелбейт. Алар мындан сырткары заттык же объектилик маанидеги сөздөрдү да башкара берет. Бирок багыттык маанидеги этиштер кандай гана маанидеги сөздөрдү барыш жөндөмө формасында башкарбасын, алардын орундук, мейкиндик мааниде колдонулушун шарттайт: 1. *Керездер Кычанга кетишти. (Ш.Б.)* 2. *Атаң Шамбет экөө казатка чогуу кеткен. (Т.С.)* 3. *Дос башка карайт, душман ашка карайт. (М.)* 4. *Козубай күндөгүсүндөй бүгүн да отунга кеткен. (К.Б.)*

Мисалдардагы барыш жөндөмө формасында турган объект маанисиндеги сөздөрдүн орундук катышта кайрадан уюшулушу аларды башкарып турган этиштердин багыттык мааниси аркылуу гана шартталган.

Тескерисинче, жогорудагы багыттык маанидеги этиштерге карата орундук катышта келген зат атооч сөздөр багыттык эмес, башка маанидеги этиштер менен байланышса, кыйыр объектилик катышта келет. Салыштырыңыз: Керездер Кычанга келишти (орун бышыктоочтук катышта) — Керездер Кычанга айтышты (кыйыр объектилик катышта) — Козубай беш кадак жүгөрүнү бир көтөрүм отунга алмашты (кыйыр объектилик катышта).

Ошентип, *-га + кыймыл аракет* түзүлүшүндөгү орун бышыктоочтук катыштын уюшулушу бир учурда барыш жөндөмө формасы аркылуу башкарылып турган багыныңкы түгөйлөрдүн орун-аралык, мейкиндик семантикаларына негизделсе, башка бир учурда багындыруучу түгөйлөрдүн орундук, багыттык маанилери менен түздөн-түз байланыштуу болот. Мындан сырткары, орун, жай, багыт маанилери боюнча түгөйлөрдүн өз ара шартташкан абалда келиши кыргыз тилинде өтө кеңири учурайт.

Ал эми таза семантикалык планда алганда, мындай түзүлүштөгү орун бышыктоочтук катыштын багыныңкы түгөйлөрү өзүлөрү башкарылып турган кыймыл-аракеттин орун, жай, багытына байланышкан ар түрдүү кырдаалын билдирип, маанилик жактан тактап, бышыктап турат:

1. Кыймыл-аракеттин белгилүү бир орунга, жайга карай багытталганын билдирет. Мындай учурда багындыруучу түгөй багыттык маанидеги кыймыл-аракет аркылуу уюшулган болот. *1. Каныкей азап көргөндө, Темиркандын шаарына тентип кетип сен калдың. («Манас») 2. Чын эле, колхозго барасыңбы? (К.Ж.) 3. Миргүл ичинен тына сабакка, мектепке кетти. («АТ»)*

2. Кыймыл-аракеттин белгилүү бир орунду, жайды карай багытталганын билдирет. Мындай учурда деле багындыруучу түгөй багыттык маанидеги кыймыл-аракеттен жасалат, бирок мында кыймыл-аракет белгилүү бир орун, жайга карай эмес, тескерисинче, орун, жайды карай багытталат: *1. Жигит өлөр жерине күлүп барат. 2. Ат тойгон жерине качат, азамат туулган жерине шашат. (М.) 3. Биздин айылдын өлгөндөн калганы жер кезип отуруп, Турпанга жеттик. (С.Ө.)*

3. Кыймыл-аракеттин таралган же пайда болгон ордун билдирет: *1. Буйрук түрк тилине которулуп, көчөдөн-көчөгө, мааледен-маалеге таркатылды. (Т.К.) 2. Адылдын алда качанкы согуш күндөрүндө көргөн керемет тушу айыл арасына, тоо ичине дүң дей түшкөн. (С.Ө.) 3. Экран анын бул көрүнүшүн көз алдыга жүгүртүп келип такады. (Ч.А.) 4. Доол соккон жерине алты кулач алтын так алып келип курганы. («Манас»)*

4. Кыймыл-аракеттин орунга, жайга эмес, кандайдыр бир белгилүү объектиге багытталганын билдирет: *1. Алты катын азага барса, ар кимиси өз арманын айтат. (М.) Эр Төштүктүн тоюна элчи келип илинди. («Манас») 3. Айтып сөзгө кандырып, жолго баатыр салыптыр. («Манас»)*

Мындай маанилик катыштагы бышыктоочтук конструкциянын багындыруучу түгөйү сөзсүз түрдө багыттык маанидеги этиштерден уюшулат. Эгерде жогоркудай объектилик маанидеги зат атоочтор багыттык эмес, башка маанидеги кыймыл-аракетке башкарылса, анда бышыктоочтук эмес, объектилик катышта келет.

5. Эгерде барыш жөндөмө формасындагы багыныңкы түгөйдү башкарып турган этиш орундук, кыймыл-аракет маанисинде болсо, багыныңкы түгөй кыймыл-аракеттин болуп өткөн, болуп жаткан жана боло турган ордун билдирет: *1. Сөз жүрөккө сакталат. (М.) 2. Кегинди ичиңе кат, камчыңды койнуңа кат. (М.) 3.*

Кырк баатыр келди төрөгө, кырка отурду дөбөгө. («Манас») 5. Эртеси таң заарынан кыштактагылар сарайга, кеңсаларга чогулушту. (С.Б.)

Мындай маанидеги конструкциянын орун бышыктоочтук катышта колдонулушу анын багыныңкы түгөйүнүн туруктуу мүнөздөгү орундук мааниси аркылуу шартталган болот.

Айрым учурларда ыр түзүлүшүндөгү сүйлөмдөрдө орундук маанидеги сөздөр кыймыл-аракет менен эч кандай грамматикалык каражаттарсыз байланышып, анын бир жакка багытталган ордун билдирип калышы мүмкүн: Кылба деп айтып салыптыр, Кыямат кетип калыптыр. Анча малын сарп кылган, Акырет кеткен адамга, Ааламда мындай ким экен? («Манас»)

Жогоруда белгиленген орун бышыктоочтордо муун өлчөмүн сактоо максатында барыш жөндөмөсүнүн форма-көрсөткүчү түшүрүлүп берилген.

§ 48. -да + кыймыл-аракет түзүлүшүндөгү орун бышыктоочтук катыш

Мындай түзүлүштөгү орун бышыктоочтук катыштын уюшулушу андагы багыныңкы түгөйлөрдүн семантикасына, б.а., орундук маанисине негизделет да, грамматикалык мааниси боюнча кыймыл-аракеттин мейкиндиктеги болуп өткөн, болуп жаткан жана боло турган ордун билдирет: 1. *Биз машинанын сол жагында олтурабыз. (К.Ж.)* 2. *Илгери Чүйдүн баш жагында бир абышка-кемпир жашаган экен. (К.Ж.)* 3. *Биз силердин оң жагыңарда болобуз. (А.Т.)* 4. *Ысык-Көлдө жүгөрү өстүрүүгө жакшы шарттар түзүлгөн. («СК»)* 5. *Ага окшогон балдар ар кайсы куурайдын түбүндө кыңылдап жатышат. (Ж.М.)*

Мисалдардагы белгиленген орун бышыктоочтук катыштын багыныңкы түгөйлөрү орундук маанидеги сөздөр аркылуу уюшулган. Бул көрүнүш жатыш жөндөмө мүчөсүнүн орундук семантикасына тикеден-тике байланыштуу болуп, ушул маанилик өзгөчөлүгүнө ылайык мүнөздүү түрдө орундук маанидеги сөздөргө жалганышы алардын кыймыл-аракетке карата орун, жай катыштарында колдонулушун өтмө катар шарттап турат. Демек, багыныңкы түгөйлөр маанилик ушул табиятынан улам кандай гана маанидеги этиштерге башкарылбасын, синтаксистик табигый функциясын өзгөртпөйт: 1. *Жүргүлө, калган сөздү жолдо сүйлөшөбүз. (К.Ж.)* 2. *Сыртта, тааныш капчыгайда, адаттагыдай түнкү жел удургуйт. (Ч.А.)* 3. *Сарала өгүздүн үстүндө ойку-кайкы түгөнбөс жолдо ээн-жайкын эрмектешти. (Ш.Б.)* 4. *Космодромдо биз ошол эле «Космостук» үйдө уктадык. (Николаев)* 5. *Жамила жолдун ортосунда сестейип катып калды. (Ч.А.)*

Мисалдарда жатыш жөндөмө формасында келген орун маанисиндеги атооч сөздөр кептик, психикалык, орундук ж.б. маанилердеги этиш сөздөргө башкарылып турганына карабастан, алар менен орун бышыктоочтук катышты түзүп турат. Ошондуктан жатыш жөндөмөнүн формасы өзүнүн семантикалык табиятына байланыштуу кыймыл-аракетке карата кыйыр объектилик катышка караганда орундук катышта алда канча ийкемдүү да, активдүү да колдонулат.

Демек, мындай түзүлүштөгү орун бышыктоочтук катыштын уюшулушу багыныңкы түгөйлөрдүн семантикасына байланыштуу болуп, алар кыймыл-аракеттин орун маанисине байланышкан төмөнкүдөй ар түрдүү кырдаалдарын билдирет:

1. *Багыныңкы түгөй кыймыл-аракеттин белгилүү бир мейкиндиктеги ордун билдирет. Орун бышыктоочтук катыштын ушул маанилик түрү анын негизги тобун, өзөгүн түзөт да, маанилик жактан кыймылсыз статикалык мүнөздө болот: 1. Ашканада аял көп болсо, аш жакшы бышпайт. 2. Ажалдуу төө жарда ойнойт. (М.) 3. Жат кишиникинде, чоочун жерде биринчи болгондуктанбы, андан кийин деле ал уктай алган жок. (Ж.М.)*

2. Кыймыл-аракеттин кандайдыр бир таралыш ордун, басып өткөн жолун, аралыгын билдирет: 1. *Жаз жарышы. эрте башта лып, чарба жетекчилери көбүнчө талаада, тоодо чапкылап, эртеден кечке тынышпайт. («СК»)* 2. *Алыкулдун жыйырма үчтөгү курагы, басмада иштеп жүрөт. (К.Жус.)* 3. *Космос мейкиндигине чыйыр салып, алгачкы кадамдарын шилтешет. («КМ»)*

3. Кыймыл-аракеттин адаттанган, кандайдыр объект аркылуу шартталган туруктуу ордун билдирет: 1. *Алар тоо арасында өмүр сүрүшөт. (К.Бек.)* 2. *Ушакчы көп жерде ынтымак болбойт. (М.)*

3. *Мылтыктын үнү угулган жерде закондун үнү угулбайт. (Ж.М.)*

4. *Эненин баскан жеринде береке түгөнбөйт. (М.)*

4. Кыймыл-аракеттин белгилүү бир объектиге карата алган орун тартибин, катарын билдирет: 1. *Шамбеттин артында Чаргын келе жатат. (Т.С.)* 2. *Авалбек жүк салынган каптын үстүндө экинчи катарда отурган. (Ч.А.)* 3. *Көчтүн ири алдында чапчактай кара бээ минген зайып жүгүнүн үстүнө кызыл шырдак жабылган каймал жетелеп келет. (Т.К.)*

5. Кыймыл-аракеттин качандыр бир белгисиз убакта болуп өткөн ордун билдирет: 1. *Бул шаарда хандар куунап, кулдар куурап өткөн экен. (К.Ж.)* 2. *Чынында эле, бул жерде адамдар болушкан экен. (К.Ж.)* 3. *Ал Казакстанда, Кашкелең заводунда өлгөн. (Ы.Б.)* 4. *Жок, андай эмес, Өзгөндө пайгамбарым турган экен. (К.Ж.)*

6. Кыймыл-аракеттин белгилүү бир объектидеги ээлеген ордун билдирет: 1. *Уулдары, кыздарынын бардыгы бирөөлөрү ишинде, бирөөлөрү окуусунда жүрүшөт. («АТ»)* 2. *Ушул мектепти бүтүшкөн уландар жана кыздар азыр өнөр жайларда, транспортто, айыл чарбасында, маданий турмуш жана мамлекеттик мекемелерде иштешет. («ЖЛ»)* 3. *Мал чарбасында, талаачылык жумушунда иштеп жүрдү.*

7. Кыргыз тилинде жатыш жөндөмө формасындагы орун бышыктоочтук катыштын уюшулушунун эң активдүү жолу катары жардамчы атоочтордун жана жардамчы атоочтук функциядагы четинде, түбүндө, жерде деген сыяктуу сөздөрдүн колдонулушун көрсөтүүгө болот. Мындай сөздөр дайыма орундук мааниде колдонулат да, маанилик жактан абстракттуу мүнөздө болуп, өзүлөрүнөн мурда маанилерин конкреттештирип туруучу аныкталгыч сөздөрдүн колдонулушун талап кылып турат жана алар менен синтаксистик ажырагыс бир бүтүндүктү түзөт. Мындай түзүлүштөгү багыныңкы түгөйлөр кыймыл-аракеттин белгилүү бир затка, объектиге таандык болгон ордун билдирет жана андагы орундук маани көпчүлүк учурларда бүтүндүн бөлүгү түрүндө да келет: 1. *Эл арасында эл жүрөт, мал арасында мал жүрөт. (М.)* 2. *Төмөндө, очоктун жанында, олтуруп жылынып алам. («КМ»)*

3. *Арып-ачкан кыргыздар Турпан жеринде да чекелери жылыбады. (М.Э.)* 4. *Бөрк астында бөрк жок дебе, ээк астында төө жок дебе. (М.)* 5. *Эл ичинде эр жүрөт, жең ичинде кол жүрөт. (М.)* 6. *Супанын четинде атасы кечинде алып келип койгон аттын ээри турат. (Ж.М.)* 7. *Бак түбүндө, күңүрттө, кыз күткөн жигиттердин карааны селеет. (К.Жус.)* 8. *Данияр адатынча тик түшкөн жардын башында отуруптур. (Ч.А.)* 9. *Көл бетинде жалгыз ак куу сузуп жүрдү. (К.Жус.)*

Мындай түзүлүштөгү орун бышыктоочтук катыш, жогоруда айтылгандай, кепте колдонулушунун өтө кеңирилиги жана таандык байланыштагы составдуу түзүлүшү боюнча анын өзгөчө бир тобун түзөт.

§49. -дан + кыймыл аракет түзүлүшүндөгү орун бышыктоочтук катыш

Этиштик башкаруу байланыш формасындагы орун бышыктоочтук катыштын ушул түрү орун маанисиндеги сөздөр менен этиштердин семантикалык жактан өз ара шартташкан бирдиги аркылуу уюшулат. Тагыраак айтканда, чыгыш жөндөмөнүн формасында келген орун маанисиндеги сөздөр өзүлөрүнүн семантикасына ылайык көпчүлүк учурларда чык, кел, кет, кир, башта деген сыяктуу багыттык маанидеги этиштерге башкарылат: 1. *Конок кирсе эшиктен, ырыскы кирет тешиктен. (М.)* 2. *Мен, Акмарал Бугубаева, ушул жерден окууга келген элем. (К.Ж.)* 3. *Сүйүнө чуркап үйдөн чыктым. («АТ»)* 4. *Дал ошол окуучулар ойдон да келет, кырдан да келет. (К.Ж.)* 5. *Биз Пишпекке келгенде, алдыбыздан жылмая күлүп, бирөө чыкты. («АТ»)* 6. *Нарын дарыясы эки Нарындан башталат.* 7. *Күндө өтөмүн терезеңдин түбүнөн. (М.Ал.)*

Кыргыз тилинде орундук маанидеги сөздөрдүн ар кандай маанидеги этиштерге башкарылган учурлары да сейрек болбойт: 1. *Капчыгай гүлдөп, андан-мындан «а-аа-а» деп аскалар жаңырды. (Ш.Ү.)* 2. *Короолорго тигилген боз үйлөрдөн, алачыктан тутун көчөнү көздөй булап жатты. (С.Ө.)* 3. *Адырдан, тоодон, талаадан ак кептериң үндөдү. (Ж.Б.)* 4. *Келечекте Токтогул көлүнөн Казакстан менен Өзбекстандын 300 миң гектардан ашык жерине суу жеткирилет. («СК»)* 5. *Акырын басып барып, терезеден карады. (Н.Б.)*

Мындай орун бышыктоочтук катыштын багындыруучу түгөйлөрү орун же багыт маанисиндеги этиштер аркылуу уюшулбаганына байланыштуу алардын (орун бышыктоочтук катыштардын) жасалыш, уюшулуш негиздери багыныңкы түгөйлөрдүн

(чыгыш жөндөмө формасындагы атооч сөздөрдүн) семантикасына, б.а., милдеттүү түрдө орундук мааниде колдонулушу менен түздөн-түз байланыштуу каралат. Салыштырыңыз: 1. *Фронттогу туугандарга кат жазмакка столго келсем, терезеден почточу кыздын төбөсү көрүнөт.* 2. *Адамдын байлыгы анын акылынан көрүнөт.*

Салыштырылган сүйлөмдөрдөгү чыгыш жөндөмө формасында келген терезеден, акылынан деген сөздөр бир эле этишке (көрүнөт) башкарылып турганына карабастан, ага карата ар башка синтаксистик катыштарды — биринчисинде орун бышыктоочтук, экинчисинде кыйыр объектилик катыштарды түзүп турат. Мындай грамматикалык бирдей эле түзүлүштөгү жана бир эле этишке башкарылган сөздөрдүн синтаксистик милдеттеринин ар башкалыгы алардын орундук жана объектилик семантикаларына негизделген.

Тескерисинче, айрым бир кырдаалдарда орун бышыктоочтук катыштын уюшулушу багындыруучу этиш сөздөрдүн семантикасы аркылуу да шартталып турушу мүмкүн. Мындай учурларда багыныңкы түгөйлөр объект маанисиндеги сөздөрдөн болот да, багындыруучу түгөйлөрдүн багыттык семантикасына байланыштуу аларга карата орун бышыктоочтук катышта келет: 1. *Алтын жерден чыгат, баатыр элден чыгат.* 2. *Жүрөк сыры тилден чыгат.* 3. *Асыл таштан чыгат, акыл жаштан чыгат. (М.)*

Мисалдардагы жер, эл, тил, таш, жаш деген сөздөр өз алдынча турганда таза объектилик, заттык маанидеги сөздөр. Ал эми алардын жогорку учурларда орундук катышта келиши багындыруучу түгөйдүн (чыгат) багыттык семантикасына негизделет да, бирок кандайдыр бир деңгээлде объектилик маанилери да сакталат. Эгерде жогорку эле сөздөр багыттык эмес, башка маанидеги этиштерге башкарылган болсо, анда алар менен өзүлөрүнүн алгачкы

маанилеринде объектилик мааниде катыш жасайт: *Бул үй таштан курулган. Эр мактанып, элден ашпайт* ж.б.

Мына ушундайча, -дан + кыймыл-аракет түзүлүшүндөгү орун бышыктоочтук катыштын уюшулушу, жасалышы түгөйлөрдүн өз ара орундук катыштарды шарттоочу семантикаларына негизделип, ошол эле учурда орундук катыштын өзү да ар түрдүү маанилик кырдаалдардан турушу мүмкүн:

1. Чыгыш жөндөмө формасынын семантикасына байланыштуу ушул түзүлүштөгү орун бышыктоочтук катыштарда багыныңкы түгөйлөрдүн кыймыл-аракеттин чыккан орду катары келиши өтө мүнөздүү көрүнүш болуп эсептелет: 1. *Аркы өйүздөгү чабышка берки өйүздөн жулунат.* (М.) 2. *Челектен келатасыңбы?* (И.М.) 3. *Кыян суулар жон-жондон кулап түштү.* (Ч.А.)

Жогорку мисалдардагыдай багыныңкы түгөйлөр кыймыл-аракеттин чыккан ордун билдирүү жагынан жалпылыкты түзгөнү менен, түгөйлөрдүн маанилик айрым бир өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу:

а) Кандайдыр бир орун-жайга, объектиге туш келген, келип жеткен же аны карай багыт алган кыймыл-аракеттин чыккан ордун билдирет: 1. *Сарпайыңыз кут болсун, сардалым! — деп тыштан Лайлыкан кирип келди.* (К.Ж.) 2. *Анан ошол тоодон Атымбүбү энем тушуп келди.* (М.М.) 3. *Өткөн күздө колхоздон мага телеграмма келди.* (Ч.А.)

б) Кандайдыр бир белгисиз жакка багытталган кыймыл-аракеттин ордун билдирет: 1. *Жоң, ата, мен мындан он уч күн мурун эртең менен жаныңдан кеткенмин.* (А.Т.) 2. *Азыр кетир биринчи жайыттан.* (Н.Б.) 3. *Малдуулар тээ төмөнтөн, Сары-Жайыктын түзүнөн түп көтөрө жөнөшчү эле.* (Ч.А.)

в) Бүтүндүн бөлүгүнө таралган кыймыл-аракеттин чыккан ордун билдирет: 1. *Бир убакта терезе түбүнөн кандайдыр бир укмуштуу ышкырык сызгырылып, шуулдаган добуш созолонду.* («АТ») 2. *Ары жактагы Ключевая деген көчөнүн жанынан жана ортосунан булак чыгып, кара баткактуу ылай суу жатчу.* (С.Ө.) 3. *Көзүмдөн акса мончок жаш, көңүлдүн кирин жуугансыйт.* (А.Т.)

2. Кыймыл-аракеттин мурунку абалынан өзгөргөн ордун билдирет: 1. *Эки жетим жетелешкен бойдон ошол талаадан качып кеттик.* (С.Ө.) 2. *Дүйшөн ордунан секирип тура келди.* (Ч.А.) 3. *Көчөдө жаткан жеринен көтөрүп алды эле го.* («АТ»)

3. Кыймыл-аракеттин белгилүү бир объектиге карата алган ордун, катар тартибин билдирет: 1. *Суу жердин астынан купуя күңгүрөнүп, өз алдынан убара.* (Ч.А.) 2. *Азыр тез жөнөгүлө анын артынан.* (А.С.) 3. *Кандайдыр бир кара мышыктын көлөкөсү экөөбүздүн ортобуздан өтө качкансый баштады.* (К.Ж.)

4. Кыймыл-аракеттин мейкиндиктен, аралыктан, кандайдыр бир объектиден алган ордун билдирет: 1. *Оң тараптан каалга көрүнөт.* («АТ») 2. *Тыштан атаман башка жанбаш бакпайт.* (С.Ө.) 3. *Залдагы президиумдан орун алды.* (Ч.А.)

5. Кыймыл-аракеттин болуп өткөн же боло турган ордун билдирет: 1. *Мен биринчи диссертациямды Москвадан коргодум.* (Ч.А.) 2. *Аны мен бир жерден көргөндөй болуп, көзүмө жылуу учурады.* («АТ») 3. *Жерден эми бир гана замбирекчи өйдө турду.* (Ч.А.)

6. Багыныңкы түгөй кыймыл-аракет тийише турган, тийишип өткөн же тийишип турган орун катары келет: 1. *Дүйшөн мени бекем кучактап, чачымдан, маңдайымдан өптү.* (Ч.А.) 2. *Бөрү этектен, жоо жакадан алганда.* 3. *Мени кучактап, башыман сылап, төбөмдөн өөп ыйлап кирди.* («АТ»)

Мындай маанидеги орун бышыктоочтук конструкциялардын айрым багыныңкы түгөйлөрүндө орундук мааниден сырткары объектилик маанинин да оттенкасы сакталат.

7. Кыймыл-аракеттин кайдан аткарыла турган же көндүм болгон, адатка айланган ордун билдирет: 1. *Жарыңды гүл арасынан тап, бактыңды эл арасынан тап.* 2. *Ынтымак алды үйдөн башталат.* 3. *Байлыкты эмгектен изде, теңдикти күрөштөн изде.* 4. *Алтынды чыккан жерден каз.* 5. *Атты ашуудан сына.* (М.)

8. Кыймыл-аракеттин таралган ордун билдирет: 1. *Дүйнөлүк океандан адам өзүнө керектүү көп нерселерди алып жатат.* (География окуу китебинен.) 2. *Күндөрдүн биринде Айдаркулдан, Ат-Башыдан, кат алды.* («АТ») 3. *Айылдан бирдемелер сатып алып жүрүшкөн.* (С.Ө.)

§ 50. Аналитикалык формадагы орун бышыктоочтук катыш

Аналитикалык формада келген орун бышыктоочтук катыштагы түгөйлөр кээде атайын грамматикалык форма-көрсөткүчсүз өз ара белгилүү бир орун тартибинде келип (багыныңкы түгөйү мурун, багындыруучу андан кийин жайгашат) маанилик жактан байланышса, башка бир учурда жандоочтор аркылуу байланышат: 1. *Жоошбай өйдө-төмөн ойдолойт, эки жагын каранат.* 2. *Тигил чочуп колун ары тартып алды. (Т.С.)* 3. *Бери караңыз, байбача, төгөрөк ирик төрт сом. (Т.С.)* 4. *Жоошбайлар эми тиги жылкы базарын көздөй жөнөштү. (Т.С.)* 5. *Сыпайлар Мамай, Нанай кыштактарынан тартып талап, Науман төө этектеп, Көк-Жар, Ала-Букага чейин жетип токтоду. (Т.К.)*

Мисалдардагы белгиленген өйдө-төмөн, ары-бери деген орундук маанидеги тактоочтор кыймыл-аракет менен маанилик жактан гана байланышса, төртүнчү, бешинчи сүйлөмдөрдөгү орун бышыктоочтук катыштын түгөйлөрү өз ара көздөй, тартып, чейин деген жандоочтор аркылуу байланышкан. Демек, багыныңкы түгөйлөрдүн грамматикалык ушул түзүлүш өзгөчөлүгүнө байланыштуу аларды өз ара ыкташуу байланыш формасындагы орун бышыктоочтук катыш жана жандоочтук байланыш формасындагы орун бышыктоочтук катыш деген топторго бөлүштүрүүгө болот.

§ 51. Ыкташуу байланыш формасындагы орун бышыктоочтук катыш

Орун бышыктоочтук катыштын структуралык ушул түрүндө кыймыл-аракетке карата багыныңкы түгөй катары төмөнкү сөз топтору келиши мүмкүн:

а) Орун маанисиндеги тактоочтор

Кандай гана сөз түркүмү болбосун, ал башкалардан айырмаланган белгилүү бир лексика-грамматикалык касиеттерге ээ болот да, ошол өзгөчөлүгүнө байланыштуу сүйлөмдө белгилүү бир сөз топтору же сөз түркүмдөрү менен белгилүү бир формада байланыш-катыш түзөт. Ушул жагынан алганда, тактоочтордун лексика-семантикалык табияты кыймыл-аракеттин сыпатын, мезгил, сан-өлчөм, орундук ж.б. түрдүү белги-кырдаалдарын билдирүү менен тыгыз байланышта болот. Ал эми грамматикалык мүнөзү жагынан, негизинен, сөз өзгөртүүчү категориясына ээ эместиги менен айырмаланып, ушул өзгөчөлүгүнө байланыштуу кыймыл-аракет же кыймыл-аракеттик маанидеги сөздөр менен маанилик жактан эч кандай грамматикалык каражаттарсыз ыкташа байланышып, аны менен бышыктоочтук катышта келиши мүнөздүү. Демек, тактоочтор кыймыл-аракет маанисиндеги сөздөргө карата бышыктоочтук катышты түзүүнүн морфологиялык негизги базасы болуп саналат.

Ал эми орун бышыктоочтук катыштын тактоочтор аркылуу уюшулушу тактооч сөздөрдүн ичинен орундук маанидегилерине тийиштүү: *1. Ал жанында отурган адамдар менен тааныштырды. 2. Алдыда кандай милдет турганын айкын билгениңер жакшы да. (Э.М.)*

Мына ошентип, ыкташуу байланыш формасындагы орун бышыктоочтук катыш орундук маанидеги тактоочтордун базасында уюшулуп, маанилик жана формалдык жактан тактоочтордун ушул тобунун үлгүсүндө калыпташкан болот да, бышыкталгычка карата ар түрдүү маанилик катыштарда келет:

1. Кыймыл-аракеттин мейкиндиктеги белгилүү бир ордун билдирет: *1. Аны эстесем, үстүмө оор жук түшкөнсүйт. (К.Б.) 2. Тоо жактан келаткан Соке абышка алдынан Ыманбайды жолуктурду. (Т.С.) 3. Жакшы адам жанда турганда, жабыгам деп ойлобо. (К.Ж.)*

2. Кыймыл-аракеттин бир багытталган ордун билдирет: *1. Айылдан узап баратып, күтүүсүздөн эле атынын башын артка бурду. (Т.С.) 2. Нурбай болсо төмөн чуркады. (К.Б.) 3. Өйдө тартсаң, өгүз өлбөсүн, ылдый тартсаң, араба сынбасын. (М.)*

3. Кыймыл-аракеттин чыккан ордун билдирет: *1. Туш-туштан кубаттоолор угулду. (Т.С.) 2. Айылдын четине келгенде, жан-жактан чогулган бир нече караандын Садыктын үйүн көздөй басканын көрдүк. (М.Б.) 3. Элдин ичинде ушул сыяктуу нааразы сөздөр туш-тараптан жаңырды. (М.Б.)*

4. Кыймыл-аракеттин карама-каршы багытын билдирет. *1. Искак күмүш жалдуу чабдар аргымактын тизгинин жыя кармап, алды-артынан карап турду. 2. Бир келин шоонага чүпүрөк байлап, коломтодогу күлгө ойдолотуп, ары-бери сүйрөдү. (К.Б.) 3. Өйдө-төмөн көп чапса, тулпардын чери жазылат. (М.Э.)*

Мындай түзүлүштөгү бышыктоочтор орундук мааниден сырткары сыпат маанисин да билдирет.

5. Кыймыл-аракеттин кандайдыр бир аралыкка багытталган же аралыктан алган ордун билдирет: *1. Тээ артта калган темир жолдо поезддер гудокторду алыска-алыска созолонтот. (Ч.А)*

2. Келаткан кишиге дүнүйгөн бак алыстан көрүнө турган. (Т.С.)

3. Эдигей шапалагын тарсылдата карга чапкылап, Каранарга жакыныраак келди. (Ч.А.) 4. Адепсизден алыс кач. (М.)

6. Кыймыл-аракеттин кандайдыр бир белгисиз жакка багытталган же белгисиз жактан чыккан ордун билдирет: 1. Аскалуу капчыгайдын жаңырыгы алда кайда кетип жатты. (К.Ж.)

2. Сатарбек кайдадыр бир жакка, мейманга бара тургансып, жасана кийинип алган. (Ш.А.) 3. Түндүн коюу тынчтыгын бузгансып, алда кайдан жылкылардын кишенегени, иттердин үргөнү үзүл-кесил угулат. (С.Ө.)

7. Кыймыл-аракеттин орун, чек жагынан сүйлөөчүгө жакын же алыс экендигин көрсөтөт. Мындай касиетке, көбүнчө, ат атоочтон пайда болгон тактоочтор ээ¹: 1. Адыргы кырккан анда өлөт, өрмөк соккон мында өлөт. (М.) 2. Тетигинде Кыр-Жондон ашкан топ атчан туз эле Тынымбектикин карай тартты. (К.К.)

3. Мында көбүнчө мал кыштаткан байлар турушат. (М.Э.)

б) Тактоочтук функциядагы ат атоочтор

Кыргыз тилинде ат атоочтордун кыймыл-аракет менен аналитикалык формада байланыш-катыш түзүшү өтө эле сейрек көрүнүш болуп эсептелет. Ал эми алардын бул формада кыймыл-аракет менен байланышып, орун бышыктоочтук катышта келиши, негизинен, орун тактоочтук категориядагы кайда, кайдан деген сурама ат атоочтор менен гана байланышта каралат да, кыймыл-аракетке карата төмөнкүдөй маанилик катыштарда колдонулат:

1. Кыймыл-аракеттин чыккан ордуна байланышкан белгисиздикти суроо үчүн колдонулат: 1. — Ой, жарыктык Куке, кайдан келе жатасыз, периштедей болуп? (Т.С.) 2. — Кана айтчы, кайдан келатам дедиң? (С.Ө.) 3. — Кайдан жүргөн немелер экен. (К.К.)

2. Кыймыл-аракеттин багытына жана алган ордуна байланышкан белгисиздикти суроо маанисин билдирет: 1. — Андан көрө айтчы, мени кайда алып барасыңар? (Т.С.) 2. — Кайда жүрөт жанагы ит кубар кудай урган? (Т.С.) 3. — Бу ат улоону мынча тердетип, кайда шашып баратасың?

3. Кыймыл-аракеттин бир нерсеге ээ болуу же пайда болуу, табылуу ордуна байланышкан белгисиздикти суроо маанисин билдирет: 1. — Бул ышкындарды кайдан терип алдың дебейсиңерби? — Куйручук отургандарга кыдырата карап, саамга унчукпады. (Т.С.) 2. — Кайдан табылат кара сүрдүн үйүрү? — Тыныбектин ою бу жагы Олуя-Ата, тыягы Кетмен-Төбөгө чабыттады. (К.К.)

Сурама ат атоочтордун кыймыл-аракет менен жогоркудай маанилик катыштарда колдонулушу, негизинен, диалогдук кепке мүнөздүү.

4. Кыймыл-аракеттин ордуна байланыштуу белгисиздикти суроо эмес, акыл, насаат маанисинде, жалпыланган абстракттуу түрдөгү маанини билдирет. Мындай маани дидактикалык чыгармаларда — макал, ылакаптарда, учкул сөздөрдө кездешет: 1. Аргымакты жаман деп, бууданды кайдан табасың? 2. Агаинди жаман деп, тууганды кайдан табасың. 3. Ак саманды жаман деп, чөптү кайдан табасың. 4. Аз тууганды жаман деп, көптү кайдан табасың. (М.)

5. Кыймыл-аракетке карата «бардык жерде» деген мааниде колдонулат: 1. Атаңдын көрү десеңчи! Кайда калбаган дүнүйө! (Оозеки кептен.) 2. Кайда тамбайт шордуулардын көз жашы. (А.Т.) 3. Кайда барсаң да, Мамайдын көрү. (М.) 4. Кайда калбаган бир эмгек, дагы бир жолу аракеттенип көрөйүн деп ойлоду Бокен. (К.К.)

¹ Кыргыз адабий тилинин грамматикасы. «Илим», 1980, 284-6.

§ 52. Жандооч байланыш формасындагы орун бышыктоочтук катыш

Кыргыз тилиндеги аналитикалык формадагы орун бышыктоочтук катыштын өзүнчө бир структуралык түрү катары жандооч менен кыймыл-аракеттин ортосундагы орундук катышты көрсөтүүгө болот. Демек, кыргыз тилинде кыймыл-аракетке карата орун, аралык, мейкиндик жана багыттык маанилер толук маанилүү сөздөр менен карай, көздөй, ары, бери, чейин, дейре деген жандоочтордун тизмеги аркылуу берилет.

1. Карай, көздөй барыш, табыш жөндөмө формаларындагы атооч сөздөрдү кыймыл-аракет менен байланыштыруучу грамматикалык форма катары келип, кыймыл-аракеттин багытталган ордун билдирет: *1. Ал базардын борбордук көчөсү менен батышты карай жөнөдү. (М.Э.) 2. Алексей көлдү көздөй чуркады. («АТ») 3. Корозчо боло албаганына ардана түшкөн Ыманбай үйүн карай шылкыя басты. (Т.С.)*

2. Ары, бери жандоочтору чыгыш жөндөмө формасындагы орундук, мейкиндик маанисиндеги атооч сөздөр менен тизмектеле айтылып, өзүлөрүнүн лексикалык маанилерине жараша кыймыл-аракеттин чыккан ордун же, тескерисинче, кыймыл-аракеттин багытталган мейкиндиктик маанилерди билдирет: *1. Кара- Кыядан ары да канча жол жүрүп, эми бийикке такалышты. (С.Ө.) 2. Мындан ары дагы он чакырымча жол жүрүүгө туура келет. (М.Э.) 3. Кашкар-Сайдан бери тынбай жол жүрүп келебиз.*

3. Чейин, дейре жандоочтору мейкиндик маанидеги барыш жөндөмө формасында турган сөздөр менен тизмектеле айтылат да, кыймыл-аракеттин мейкиндикке, белгилүү бир орун-жайга багытталган чегин билдирет: *1. Жаңы гана бүчүр ала баштаган өрүктөр тирүүлүккө баш ийгенсип, коктуга чейин жапырыла өсүптүр. (М.Ган.) 2. Мени Балыкчыга чейин ала кетиңизчи. (Ч.А.) 3. Сымкана айлына дейре дагы канча жүрөбүз. (С.Ө.) 4. Ушундан ары. поездге түшүп, Москвага дейре кетет дешти. (Ч.А.)*

Кыргыз тилинде мейкиндик жөндөмө формаларындагы жер деген сөз көп учурларда өзүнүн алгачкы лексикалык маанисинен алыстап, жандоочтор сыяктуу эле толук маанилүү сөз менен, негизинен, атоочтуктар менен, кыймыл-аракетти өз ара байланыштыруучу грамматикалык форма катары кызмат аткарат. Мындай учурда жер деген сөз мейкиндик жөндөмө формаларында келет да, кыймыл-аракеттин ордун, бир жакка багытталган абалын билдирет: *1. Сөздү угар жерге айт, сууну сиңер жерге куй. 2. Чапкан жерде чамынды калат. 3. Ат тойгон жерине качат, азамат туулган жерине шашат. (М.)*

Демек, жер деген сөз мейкиндик жөндөмө формаларын кабыл алып, толук маанилүү сөздү кыймыл-аракет менен байланыштыруучу форма катары келет жана алардын ортосундагы орундук катышты шарттап туруучу «семантикалык форма» болуп да эсептелет.

4. Баштап, тартып жандоочтору орун маанисиндеги чыгыш жөндөмө формасында турган атооч сөздөр менен тизмектеле айтылат да, кыймыл-аракеттин башталган ордун билдирет: *1. Ушундан тартып, тааныш жердин чети көрүнө баштады. (М.Э.) 2. Ак-Суудан баштап, Кыргыз-Сайга чейинки ээн жер менен Беккулду эшекке мингизип, өзүм куйругунан кармап алып сабап жүрүп отурдум. (М.Э.) 3. Түптүн батыш жагынан тартып, көлдүн ортосун көздөй созулуп жаткан бир эни-чени жок кең талаа бар. (М.Э.)*

Мындай түзүлүштөгү орун бышыктоочтук катыш тартып, баштап деген жандоочтор менен тизмектеле айтылган атооч сөздөрдүн орундук маанисине негизделет.

Орун бышыктоочтук катыштын толук маанилүү сөз менен жогорку жандоочтордун тизмегинин кыймыл-аракетке карата болгон катышы аркылуу уюшулуш принциптери бирдей эмес. Бул, баарыдан мурда, жандоочтордун семантикалык мүнөзүнүн ар түрдүүлүгү менен тыгыз байланыштуу. Тагыраак айтканда, карай, көздөй жандоочтору кыймыл-аракетке карата орундук, мейкиндик маанилерде гана колдонулат же моносемиялуу мүнөздө болот. Ошол себептүү толук маанилүү сөз менен карай, көздөй жандоочторунун тизмегинин кыймыл-аракетке карата болгон орун бышыктоочтук катышы ошол жандоочтордун орундук, багыттык семантикасы аркылуу гана шартталат.

Ал эми ары, бери, дейре, тартып, баштап жандоочтору кыймыл-аракетке карата орундук, мейкиндик маанилерден сырткары мезгилдик маанилерди да билдирет, же полисемиялуу мүнөздө болот. Ошол себептүү толук маанилүү сөздөр менен жогорку жандоочтордун тизмегинин кыймыл-аракетке карата болгон орун бышыктоочтук катышы ошол толук маанилүү сөздөрдүн орундук семантикасы аркылуу гана шартталат. Демек, мындай жандоочтордун кыймыл-аракетке карата болгон орундук же мезгилдик катыш мүнөздөрү өзүлөрү тизмектеле айтылган толук маанилүү сөздөрдүн орундук же мезгилдик семантикалары аркылуу аныкталат. 1. *Ак Бугу ашуудан ары түшүп кетпесе болгону.* (И.М.) 2. *Ошол журттан бери секиде эмне бар экен?* (К.Ж.) 3. *Керебетте жатып, терезеден ары карасаңыз, түрдүү жыгачтар көрүнөт.* (К.Ж.) 4. *Шаарга чейин дагы беш чакырым жол калды.* (З.С.) 5. *Аяктан Кетмен-Төбө, Нарын, Жумгалга дейре жеткиребиз.* (Ж.М.) 6. *Иши кылып, ушул тоо кыркаларынан тартып башка өрөөн, башка токойлор башталат.* (И.М.) 7. *Мына ушундан, Жумгалдын аягынан баштап, Суусамыр башталат, — деп Күлжан батышты. көздөй кол шилтеди.* (Н.Б.)

Мисалдардагы бери, ары, чейин, дейре, тартып, баштап деген жандоочтор аркылуу сүйлөмдүн баяндоочтору менен байланышкан атооч сөздөрдүн орун бышыктоочтук катышы алардын журттан, шаарга, Жумгалдын аягынан деген сыяктуу орундук, багыттык маанилерине негизделген. Ал эми ушул эле жандоочтор менен тизмектеле айтылган атооч сөздөрдүн мезгилдик мааниси кыймыл-аракет менен мезгил бышыктоочтук катышта келишин шарттап турат: 1. *Ошондон төрт-беш күнгө чейин талмоорсуп жүрдүм.* (К.Т.) 2. *Мындан ары дагы жашап, силердин алдыңарга кадыр салып келерди кудай билет.* (К.Ж.) 3. *Сен төрт жылдан бери машина чаап келатасың, тажрыйбаң чоң.* (Н.Б.) 4. *Кийинки күндөн тартып, курулуштун тегерегинде кишилер иштеп жүрүштү.* («АТ») 5. *Кечки саат алтыдан баштап мектепке келе бериңиз.* (Ш.Б.)

Ошентип, жандоочтук байланыш формасындагы орун бышыктоочтук катыштын уюшулушу, жыйынтыктап айтканда, төмөнкүдөй принциптерге негизделиши мүмкүн:

а) Жандоочтордун орундук, багыттык с е м а н т и к а с ы н а. Кыргыз тилинде мындай жандоочторго карай, көздөй жандоочтору кирет да, тике объект маанисиндеги сөздөр менен тизмектеле айтылганына карабастан, аларды кыймыл-аракетке карата дайыма орундук катышта байланыштырат: 1. *Мен мындай чыгып, буйдага киргенден кийин Беккулду көздөй салдым.* (М.Э.) 2. *Сарайга кирип, бир карагерди жүгөндөп чыгып, амбардын алдынан барып, каамыт кийгизди да, Челекти карай жетеледи.* (М.Э.)

Демек, бул жандоочтор атооч сөздөр менен кыймыл-аракетти тек гана байланыштырбастан, алардын ортосундагы орун бышыктоочтук катышты да тейлеп турат.

б) Жандоочтор тизмектеле айтылган мейкиндик жөндөмө формасындагы (барыш, чыгыш) атооч сөздөрдүн орундук семантикасына. Мындай учурда орун маанисиндеги атооч сөздөр менен тизмектеле айтылган жандоочтор (ары, бери, чейин, дейре, баштап, тартып) алардын маанилерин толуктап, тактап, бышыкталгыч (кыймыл-аракет) менен болгон семантика-синтаксистик катыштарын жөнгө салып турат: 1. Ак- Суудан бери ээн. 2. Кечке ушул Кичи Ак-Сууга чейин жетсек дегенде, эки көзүм төрт. (М.Э.) 3. Ошондон ары сары журт турабы? (К.Ж.)

§ 53. Мезгил бышыктоочтук катыш жана анын грамматикалык түзүлүшү

Мезгил бышыктоочтук катыш багыныңкы түгөйдүн бышыкталгычка карата болгон мезгилдик катышы аркылуу түзүлөт. Бул анын грамматикалык мааниси катары келет да, мындай мезгилдик маани ар түрдүү сөз түркүмдөрүнүн базасында уюшулат.

Мезгил бышыктоочтук катыштын уюшулушунда анын багыныңкы түгөйүнүн ролу зор. Анткени ал кандай гана сөз түркүмүнөн жасалбасын, кандай гана грамматикалык форма-көрсөткүчтө келбесин, бышыкталгычка карата мезгилдик мааниде колдонулушу талап кылынат.

Ал эми багындыруучу түгөй багыныңкы түгөйдүн мезгилдик мааниде колдонулушуна түздөн-түз таасир көрсөтө албайт. Демек, мезгил бышыктоочтук катыш анын багыныңкы түгөйүнүн мезгилдик мааниси менен гана шартталып, кыргыз тилинде ал бышыкталгыч менен төмөнкүдөй грамматикалык формалар аркылуу байланыш-катыш жасайт:

а) Мейкиндик жөндөмө формалары аркылуу. 1. *Ошол минутада менден бактылуу киши жок эле.* 2. *Мына, кыйынчылык дегенди ошондо көрдүм.* (Э.М.) 3. *Короону тазалап, суу апкелүү, эртең мененкиге, кечкиге чочкolorго ботко даярдамай да менин мойнумда. Ошентип, эртеден кечке жан жай албайт.* (М.Э.)

б) Атооч жөндөмө формасында туруп, маанилик жактан ыкташуу жолу аркылуу.

Мындай учурларда бышыктоочтук катыштын багындыруучу түгөйлөрү кыймыл-аракет аркылуу уюшулат да, анын багыныңкы түгөйлөрү мезгилдик маанидеги ар кандай сөз түркүмдөрүнөн, сөз топторунан болуп, багындыруучу түгөй менен грамматикалык каражаттарсыз маанилик жактан ыкташа байланышат: 1. *Келе сала элди койдой ийрип отургузду да, ар кайсы. жерде томпоюн жаткан буюмдарды кылычы менен бир сыйра сайгылап өттү.* (М.Э.) 2. *Бүгүнбү-эртеңби, биякка дагы өкмөт чыгат экен деген кеп бар, бирок алардын качан келерин ачык билген киши жок.* (М.Э.) 3. *Сен эртең бир топ малды базарга айдасаңчы.* (М.Э.)

Мисалдардагы келе сала, бүгүнбү-эртеңби, качан жана эртең деген чакчыл, тактооч жана ат атоочтор белгиленген кыймыл-аракеттер менен маанилик жактан гана ыкташа байланышып, мезгил бышыктоочтук катышты түзүп турат.

в) Жандоочтор аркылуу.

Жандоочтук байланыш формасындагы мезгил бышыктоочтук катыштын уюшулушу жандоочтордун мезгилдик семантикасына негизделет: 1. *Кошту да жандан мурда чыгарып, пландан алда канча ашырып, мөөнөтүнөн мурун айдап, септи.* (М.Э.)

2. *Баягы кеткенден уч кун кийин эгин тарткан арабалар менен бирге Базарбай, Асылкандар көчө келишкен.* (М.Э.) 3. *Мындан келген соң отун жарып, самоор кайнатуу бар.* (М.Э.)

Кыргыз тилинде жогоруда көрсөтүлгөн мурун, кийин, соң деген жандоочтордун мезгилдик маанилери, негизинен, туруктуу мүнөзгө ээ. Ошондуктан алар кандай гана маанидеги атооч сөздөр менен тизмектеле айтылбасын, сүйлөмдө алардын кыймыл-аракетке карата болгон мезгил бышыктоочтук катышын тейлеп турат.

Кээде жандоочтук байланыш формасындагы мезгил бышыктоочтук катыштын уюшулушу ошол жандоочтор менен тизмектеле айтылган атооч сөздөрдүн мезгилдик маанисине негизделет: 1. *Бая мен келгенден бери элдин аягы басылбай бири кирип, бири чыгып, төркү бөлмөдө жаткан байдын көңүлүн сурап*

жатышкан. (М.Э.) 2. Студенттер эртең мененки саат сегизден тартып, имараттын алдына чогула башташты. («ЛЖ») 3. Түштөн мурун башталган саяктардын съезди кара күүгүмгө чейин созулду. («КМ»)

Мындай учурда жандоочтор толук маанилүү сөздөрдү байланыштырып туруучу грамматикалык форма катары гана эсептелбестен, өзүлөрү тизмектеле айтылган атооч сөздөрдүн грамматикалык маанилерин толуктап, тактап, мезгилдик кошумча маани аркылуу билдирип турат.

Демек, мезгил бышыктоочтук катыштын түгөйлөрүн өз ара байланыштыруучу жогорку грамматикалык каражаттар алардын грамматикалык түзүлүшүн аныктоочу негизги критерий катары каралат да, алар синтаксистик катыш мүнөзүнө карата синтетикалык формадагы мезгил бышыктоочтук катыш жана аналитикалык формадагы мезгил бышыктоочтук катыш болуп эки түргө бөлүнөт.

§ 54. Синтетикалык формадагы мезгил бышыктоочтук катыш

Синтетикалык формадагы мезгил бышыктоочтук катыштын уюшулушу, негизинен, багыныңкы түгөйлөрдүн мезгилдик семантикасы менен шартталат. Бул жагынан алганда, мейкиндик жөндөмө формаларында келген мезгил маанисиндеги күз, жаз, кыш, мезгил, убак, кез, кылым, жыл, ай, жума сыяктуу зат атооч сөздөр синтетикалык формадагы мезгил бышыктоочтук катыштын уюшулушунда негизги база катары кызмат аткарат: *1. Кыш айларында айт сөөлөтү аязга жеңдирет. (Т.С.) 2. Айт күндөрүндө кар жаап, не бороон-чапкын борошолоп турса, айттын кандай өткөнү эсте калбайт дечи. (Т.С.) 3. Атам замандан кербенчилердин конуп-түнөп өтүүчү жайыбы, ичи-тышы үнөм от жагып тургандай капкара көө. (М.Э.)*

Мисалдарда белгиленген синтетикалык формадагы мезгил бышыктоочтук катыштын түгөйлөрүнүн грамматикалык (мезгилдик) мааниси жатыш, чыгыш жөндөмө формаларында келген айларында, күндөрүндө, атам замандан деген багыныңкы түгөйлөрдүн (зат атооч сөздөрдүн) мезгилдик маанилерине негизделген.

Ал эми калган сөз түркүмдөрүнүн, б.а., сын, сан атоочтордун, шилтеме ат атоочтордун жана айрым (-ар, -ган формаларындагы) атоочтуктардын кыймыл-аракетке карата синтетикалык формадагы мезгил бышыктоочтук катышта келиши алардын трансформацияланышы аркылуу ишке ашат. Тактап айтканда, кыймыл-аракетке карата мезгил бышыктоочтук катышта келген сын, сан атоочтор, атоочтуктар жана шилтеме ат атоочторго тиешелүү күндө, убакта, кезде, жашында сыяктуу мезгилдик маанидеги аныкталгычтын түшүрүлүшүнүн натыйжасында алар семантика-грамматикалык жактан өзгөрөт. Салыштырыңыз: Ошол кезде Алтынкөкүл Раушан он алты жашта кыз эле — Ошондо Алтынкөкүл Раушан он алты жашта кыз эле.

Мисалдагы салыштыруудан көрүнүп тургандай, шилтеме ат атоочтун (ошол) мезгилдик маани алышы өзүнөн кийинки жатыш жөндөмө формасындагы аныкталгычтын (кезде) түшүрүлүшүнүн натыйжасында анын грамматикалык формасынын (жатыш жөндөмө формасынын) жана мезгилдик маанидеги синтаксистик катышынын шилтеме ат атоочко өтүшүнө (ошондо) негизделген. Ал эми калган сөз түркүмдөрүнүн (сын, сан атоочтордун, атоочтуктардын) жатыш жөндөмө формасында келип, кыймыл-аракетке карата мезгил бышыктоочтук катышы уюштурушу да ушул эле үлгүнүн негизинде ишке ашырылат: *1. Жолду ката ысыкта (ысык күндө) бир тамчы суу көргөнүбүз жок. (М.Э.)*

2. Ошондо (ошол кезде) четки үйдөн бир таранчы жигит бир чака суу менен алдыбыздан чыкты. (М.Э.) 3. Эки күндүн биринде (бир күнүндө) районго чапкылайт да турат. (Н.Б.) 4. Шаарга киргенде (кирген кезде) бөлүнүп кеткенбиз. (М.Э.)

Айрым учурларда мындай мезгилдик аныкталгычтар толук берилет: *1. Ысык күндөрдө сокодогу аттар ылаалап, иш арбыбайт. (М.Э.) 2. Бир күнү түшкү тамактан кийин эс алып жаткан кезде, мен алачыктын артында бит карап отурат элем. 3. Ошол убакта менин жанымдан бирөө өтүп баратып... (М.Э.)*

Мындай учурларда сын атооч, атоочтук жана шилтеме ат атоочтор аныкталгыч катары келген мезгилдик маанидеги сөздөр менен семантика-грамматикалык жактан ажырагыс бир бүтүндүктү түзөт да, мезгил бышыктоочтук катыштын багыныңкы түгөйлүнүн составдык бир элементи катары келет. Анткени жогоркудай мезгилдик маанидеги сөздөр маанилик жактан абстракцияланып, сүйлөмдө өз алдынча туруп кыймыл-аракет менен

толук маанилик катыш түзө албайт. Ошондуктан өзүлөрү маанилик жактан конкреттештирип, толуктап туруучу жогорку сөз түркүмдөрүнүн (сын атооч, атоочтук, шилтеме ат атоочтордун) колдонулушун талап кылып, алар менен семантика-грамматикалык жактан ажырагыс бир бүтүндүктү түзөт. Кыргыз тилинде ушул түзүлүштө же анын мезгилдик аныкталгычынын түшүрүлгөн вариантында уюшулган синтетикалык формадагы мезгил бышыктоочтук катыштардын колдонулушу өтө активдүү мүнөзгө ээ.

Синтетикалык формадагы мезгил бышыктоочтук катыштын грамматикалык түзүлүшүнүн форма-көрсөткүчү катары мейкиндик жөндөмө формалары эсептелет. Бирок алардын колдонулушу кыргыз тилинде бирдей мүнөзгө ээ эмес. Тагыраак айтканда, мейкиндик жөндөмө формаларынын ичинен (барыш, чыгыш жөндөмөлөрүндөгү *Жыйналыш кечкиге калтырылды. Алар таң заардан аттанышты* деген сыяктуу семантика-структуралык үлгүлөрдү эске албаганда), синтетикалык формадагы мезгил бышыктоочтук катыштын негизги структуралык форма-көрсөткүчү болуп жатыш жөндөмөнүн формасы эсептелет.

Мындай түзүлүштөгү мезгил бышыктоочтук катыштын багындыруучу түгөйү адатта этиштерден, ал эми сейрек учурларда атооч сөздөрдөн болот: 1. *Уулунун кабарын укканда, кемпирдин өңүнө жылуулук кире түшкөнсүдү. (Жом.)* 2. *Башкалары ишемби күндөрүндө топ-топ болуп, күүлдөп алып шаарга кирип кетишет. (М.Э.)* 3. *Кичинемде, орок маалында ата-энем мени жетелеп келишип, чөмөлөнүн түбүнө отургузуп коюшчу эле. (Ч.А.)*

4. *Берерге бешимде кымыз, бербеске эртең менен саамал. (М.)*

5. *Кышында бул жердин сүрөтү башкача. (К.О.)*

Мисалдардагы биринчи, экинчи жана үчүнчү сүйлөмдөрдөгү жатыш жөндөмө формасындагы мезгилдик маанисиндеги сөздөр этиштерге кандай башкарылса, төртүнчү, бешинчи сүйлөмдөрдө кымыз, башкача деген атооч сөздөргө ошондой эле даражада башкарылып, алар менен мезгил бышыктоочтук катышты түзүп турат.

Демек, мезгил бышыктоочтук катыштын багындыруучу түгөйлөрүнүн лексика-грамматикалык жактан болгон жогоркудай өзгөчөлүктөрүнө карата аларды: 1) атоочтук¹ башкаруу формасындагы мезгил бышыктоочтук катыш жана 2) этиштик башкаруу формасындагы мезгил бышыктоочтук катыш деген топторго ажыратууга болот.

¹ Бышыктоочтук катыштын орун жана мезгилден башка маанилик түрлөрү атоочтук башкаруу формасында келбейт.

§ 55. Атоочтук башкаруу формасындагы мезгил бышыктоочтук катыш

Кыргыз тилинде атоочтук башкаруу формасындагы мезгил бышыктоочтук катыш жатыш жөндөмө формасында келген мезгилдик маанидеги зат атоочтор жана анын базасындагы айрым сөз түркүмдөрү, сөз топтору менен атооч сөздөрдүн өз ара байланыш-катышынан уюшулат.

Демек, атоочтук башкаруу формасындагы мезгил бышыктоочтук катыш багыныңкы түгөйлөрдүн семантикасы аркылуу (мезгилдик) шартталат да, багындыруучу түгөй катары колдонулган атооч сөздөргө карата төмөнкүдөй маанилик катыштарда келиши мүмкүн:

1) Багындыруучу түгөй катары колдонулган объектинин кайталанып туруучу же адатка айланган мезгилдик кырдаалын билдирет: *1. Жакшы катын жарым ырыс, жаман катын күндө уруш. 2. Байга күндө майрам, күндө той. Кедейге күндө кайгы, күндө ой. 3. Жаман күндө конок, жакшы түндө конок. (М.)*

2) Багындыруучу түгөйдүн белгилүү бир мезгилге тиешелүү болгон кырдаалын, өзгөчөлүгүн билдирет: *1. Малдын жайыты — жазында жайлоо, кышында кыштоо. 2. Берерге айран кышта бар, бербеске айран жазда жок. 3. Суусамыр — Чүй өрөөнүндөгү малчылардын жайында жайлоосу, күзүндө күздөөсү. 4. Кыз кезде баары жакшы, жаман аял кайдан чыгат. (М.)*

3) Багындыруучу түгөйдө сапаттык белгинин качан пайда болорун же ошол сапаттык белгиге мүнөздүү болгон мезгилдик кырдаалды билдирет: *1. Кыш чыгарында катуу, кылыч сынарында катуу. (М.) 2. Сүйлөгөндө адамдан акылдуу, ишке келгенде дудук. (Н.Б.) 3. Тянь-Шань кышта жылуу, жайда салкын. (М.Ал.)*

4) Багындыруучу түгөйдүн өзгөрмөлүү жана конкреттүү эмес, абстракцияланган мүнөздөгү мезгилдик кырдаалын билдирет: *1. Ала-Тоо бирде карлуу, бирде карсыз. Эр жигит бирде малдуу, бирде малсыз. (М.) 2. Анда жайдын ысык кези. (Ч.А.) 3. Ошондо Көкөтөйдүн он сегиздеги курагы. (Т.С.)*

5) Багындыруучу түгөйдүн конкреттүү сан-өлчөмүндөгү мезгилдик кырдаалын билдирет. Мындай түзүлүштөгү мезгил бышыктоочтук катыштын багыныңкы түгөйлөрү сан атоочтук негиз аркылуу уюшулганына байланыштуу аларда мезгилдик мааниден сырткары сан-өлчөмдүк маанинин оттенкалары да сакталат: *1. Обу жок отузунда жаш, эси жок элүүсүндө жигит. 2. Жетик адам жетимишинде элине баш, жетесиз кыркында жаш. (М.) 3. Адам жыйырмасында жылып аккан суу, отузунда от, кыркында кыраңдан чыккан ай. («УС»)*

Кыргыз тилинде атоочтук башкаруу формасындагы мезгил бышыктоочтук катыш макал, ылакаптарда, учкул сөздөрдө гана учураганы болбосо, мейли оозеки кепте болсун, мейли жазууда болсун, дээрлик көп колдонулбайт. Мындай катыштык маани атоочтук башкаруу аркылуу эмес, кыймыл-аракеттик башкаруу аркылуу берилишинин кепте ийкемдүү да, мүнөздүү да көрүнүш экендиги менен түшүндүрүлөт.

§ 56. Этиштик башкаруу формасындагы мезгил бышыктоочтук катыш

Мындай конструкциядагы мезгил бышыктоочтук катыштын багындыруучу түгөйү катары көбүнчө өтпөс этиштер келет да, анын багыныңкы түгөйлөрү мезгил семантикасындагы, негизинен, жатыш жөндөмө формасы менен жабдылган ар кандай сөз түркүмдөрү аркылуу уюшулат. Бул функцияда кыргыз тилинде атоочтуктарга өзгөчө роль таандык:

1. Кыймыл-аракеттин болуп өткөн мезгилдик кырдаалын билдирет: 1. *Кадырбек болсо эриккенде тоого чыкчу. (У.А.)*
2. *Түш оой бергенде уйлар сайгактап, камышты аралай туш-тушка чуркады. (М.Э.)*
3. *Ырас, жүрөк урганы өлгөндө гана токтолот. (К.Ж.)*

Кыргыз тилинде жогорку формадагы атоочтуктар көбүнчө сүйлөмдө өз алдынча туруп, конкреттүү мезгилдик мааниге ээ боло албайт. Көпчүлүк учурда мезгилдик маанини толуктоочу, конкреттештирүүчү мезгилдик маанидеги сөздөрдү талап кылат да, аны менен семантика-грамматикалык жактан ажырагыс бир бүтүндүктү түзөт: 1. *Он беш күн дегенде төшөктөн турдум. (К.Ж.)* 2. *Кийин эс тартып чоңойгондо, мен бул теректердин сырын түшүндүм. (Ч.А.)* 3. *Он сегиз жашка келгенде, акын болдум аталып. (Т.)*

Демек, атоочтуктардын өз алдынча колдонулганына караганда анын жогоркудай тутумдуу келишинде маанилери кеңири жана конкреттүү болот. Мына ушул сыяктуу тутумдуу мезгил бышыктоочтордун дагы бир өзгөчөлүгү катары атоочтуктар аркылуу уюшулган идиомаларды көрсөтүүгө болот: 1. *Бешиктен белиң чыга электе жалган айтканың уят эмеспи. (К.Бек.)* 2. *Аттардын күчүнө салып, каш карайганда айылга жете келдик. (Ж.М.)* 3. *Алар көз байланганда биздикинен аттанышты. («АТ»)*

2. Атоочтуктун **-а// -е+элек** формасы жатыш жөндөмө мүчөсүнүн форма-көрсөткүчүн кабыл алат да, өзү байланышкан кыймыл-аракет менен мезгилдик катышта келип, маанилик жактан иш жүзүнө аша элек, аткарыла элек процессти билдирет:

1. *Эртелеп жөнөсөңөр, күн чыга электе белди ашып кетесиңер.*
2. *Экөө тең үйлөнө элегинде кеткен. (Ч.А.)*
3. *Өзү баарын билип кала электе айтканыбыз дурус болор. (Ч.А.)*

3. Кыргыз тилинде **-ып// -а+ган** формасындагы атоочтуктар жатыш жөндөмө формасын кабыл алып, мезгил бышыктоочтук катышты уюштурат да, кыймыл-аракеттин болуп жаткан ошол учурдагы мезгилдик процессин билдирет: 1. *Шаарга бара жатканда Жамыйланын бардык турпаты, кыял-жоругу Чоңмурундун көз алдына улам тартыла берди. (К.Б.)* 2. *Бара жатканда да, келе жатканда да Данияр аттарды тындырбай айдап жүрүп олтурду. (Ч.А.)* 3. *Кулу жүдөп баратканда, айылдагылардан акыл сурады. (К.О.)*

4. Кыргыз тилинде жатыш жөндөмө формасындагы атоочтуктардын синтаксистик милдети, негизинен, мезгил бышыктооч менен тыгыз байланышта болот. Мындай функцияда -ар формасындагы атоочтуктар өзгөчө активдүү мүнөзгө ээ. Алар маанилик жактан кыймыл-аракеттин боло турган же башталган мезгилин билдирет: 1. *Айылга жете берерде, тиги четки ак үйдөн аялдын ачуу үнү жаңырды. (Т.С.)* 2. *Коштошордо уяң жылмайып, кайта-кайта кыйылып карай берди. («АТ»)* 3. *Үйгө кирерде, баары мени тегеректеп калышты. (К.О.)*

5. Кыймыл-аракеттин сандык так белгиси белгилүү бир убакытта боло турган конкреттүү мезгилдик кырдаал катары келет: 1. *Баланын сегизинде тиши түшөт, сексенде эрдин эрге иши түшөт. (М.)* 2. *Биз биринчи сентябрда*

мектебибизге барсак, мектебибиз баштагыдан да кооз болуп калыптыр. («ЛЖ») 3. Отузунда ордо бузбасаң, кыркыңда кырдан аша албайсың. (М.)

6. Кыймыл-аракеттин кандайдыр бир мезгилге тиешелүү болгон жалпыланган маанидеги мезгилдик кырдаалын билдирет:

1. Кышында калдайган аска таштардын арасынан короолор анча байкалбайт. (С.Ө.) 2. Кийин жазында эрте төлдөтүүгө даярдык боюнча өз ара текшерүү болду. («КМ»)

Кээде мындай жалпыланган маанидеги сөздөр аныктоочтуу келет да, маанилик жактан конкреттештирилет: 1. Сатарбек иш боюнча былтыр кышында эки жолу барып келди. (Ш.А.) 2. Быйыл май айында жамгыр көп жаады.

7. Кыймыл-аракеттин конкреттүү эмес, белгилүү бир убакытка негизделбеген абстракттуу мүнөздөгү мезгилдик кырдаалын билдирет: 1. Бул окуя күндөрдүн биринде дүйнөдө жан-жаныбарлар жарала элек кезде болгон экен. (Жом.) 2. Байлык колдун кириндей: бирде келет, бирде кетет. (М.) 3. Ошондо бардыгы жыйырма эки миң коюбуз бар болчу. (Ө.М.)

8. Кыймыл-аракеттин белгилүү бир мезгилге, убакытка байланышкан же ага мүнөздүү түрдө тиешелүү болгон мезгилдик абалын билдирет: 1. Ай катаалы айда жаайт, күн катаалы күндө жаайт. (М.) 2. Картайганда кайталап, сөздүн мурчу азаят. (М.) 3. Жашында жигит октолот, картайганда токтолот. (М.)

9. Кыймыл-аракеттин белгилүү бир мезгил менен байланышкан, ошол мезгилде пайда болуучу убактылуу мүнөздөгү мезгилдик кырдаалын билдирет: 1. Адам да көктөмдө арыктайт.

2. Жазында малды айдап бак, кышында малды байлап бак.

3. Жашыңда жаман жолго баспагын. (М.)

10. Айрым учурда мезгил бышыктоочтук катыштын багыныңкы түгөйү өзүнчө аныктоочтуу келет да, аны менен ажырагыс бир бүтүндүктү түзөт. Мындай учурда андагы мезгилдик маани конкреттүү мүнөзгө ээ болуп, кыймыл-аракеттин мезгилдик кырдаалы айкын, так көрсөтүлөт: 1. Айт күнү катын алба, жамгырдуу күнү ат чаппа. 2. Эрте жазда куймак жеген кеч күздө ээрдин тиштейт. 3. Жалындуу жаштык кезиңде жазгы суудай ташкында. (М.)

11. Кыймыл-аракеттин белгилүү бир абалындагы мезгилдик кырдаалды билдирет: 1. Тирүүлүктө күдөрүңдү үзбө. 2. Ачарчылыкта туулган баланын эки көзү ашта. 3. Ачта жеген куймакты жокто унутпа, токто жеген куймакты түк да унутпа. 4. Жаңысында түлкү болгон, эскисинде күлкү болот. (М.)

Мисалдардагы мезгил бышыктоочтук катыш багыныңкы түгөйлөрүнүн мезгилдик мааниде кайрадан уюшулушунун же трансформацияланышынын натыйжасында пайда болгон. Тагыраак айтканда, тирүүлүктө, ачарчылыкта, ач, ток, эски, жаңы деген сын атоочтор же сан атоочтук маанидеги сөздөрдүн кезде же убакта деген мезгилдик маанидеги аныкталгычтары түшүрүлгөн да, ачарчылык (убакта), ач (кезде), ток (кезде), жаңы (кезинде), эски (кезинде) алардын семантика-грамматикалык түзүлүшүнүн үлгүсүндө грамматикалык жактан кайрадан уюшулуп, кыймыл-аракетке карата мезгилдик катышты түзүп калган. Демек, мындай катыштын багыныңкы түгөйлөрү сын атоочтук уңгулардын негизинде жасалгандыктан, аларда мезгилдик мааниден сырткары сындык, сапаттык маанилер да сакталат.

Демек, этиштик башкаруу формасындагы мезгил бышыктоочтук катыштын структуралык негизи катары жатыш жөндөмө формасында келген мезгилдик маанидеги сөздөр менен этиштердин байланыш-катышы эсептелинет. Бирок кыргыз тилинде өтө сейрек учурларда синтаксистик ушул эле катыштын

багыныңкы түгөйү катары чыгыш жөндөмө формасында турган мезгилдик маанидеги сөздөрдүн колдонулушун да кезиктирүүгө болот.

1. Эртең таң заардан карагай башынан өңүт алуу керек. (И.М.)

2. Башынан ишенгеним сиз. (Ш.Б.) 3. Бул адат ага корукка келгенден көнүмүшкө айланган. (И.М.)

Бирок мындай түзүлүштөгү мезгил бышыктоочтук катыш анын структуралык өзүнчө бир тобу катары каралбоого тийиш. Анткени алар тутумунан бери, тартып, кийин деген сыяктуу жандоочтор түшүрүлүп айтылган жандоочтук байланыштагы мезгил бышыктоочтук катыштын кыскарган варианттары.

§ 57. Аналитикалык формадагы мезгил бышыктоочтук катыш

Аналитикалык формадагы мезгил бышыктоочтук катыштын грамматикалык табияты түгөйлөрдүн өз ара атооч жөндөмө формасы жана жандоочтор аркылуу байланышына негизделет. Мындай кырдаалда грамматикалык маани (мезгилдик) багыныңкы түгөйлөрдүн, айрым учурларда аларга тиешелүү болгон грамматикалык каражаттардын (жандоочтордун) мезгилдик семантикасы аркылуу берилет да, багындыруучу түгөй катары келген этиш сөздөр менен мезгил бышыктоочтук катышты түзүп турат: 1. *Ушунун эртеси курман айт болуп, мени бир күнгө токтотуп коюшту. (М.Э.)* 2. *Ошол күнү шашкеде чыгып, бешимге чейин тынбай кыдырдык.* 3. *Көптөн бери жол жүрүп, өзүбүз азып калдык.* 4. *Айткандай эле, Бейшемби шаарга барып келгенден кийин ооруп калды.* 5. *Ошол замат алакандай бир сынык нан алып чыкты. (М.Э.)*

Мисалдардагы аналитикалык формаларда келген мезгил бышыктоочтук катыштардын түгөйлөрү өз ара маанилик жактан атооч жөндөмө формасында жана жандоочтор аркылуу байланышкан. Багыныңкы түгөйлөрдүн мына ушундай формалык-грамматикалык түзүлүш өзгөчөлүктөрүнө карата аларды 1) ыкташуу байланыш формасындагы мезгил бышыктоочтук катыш жана 2) жандоочтук байланыш формасындагы мезгил бышыктоочтук катыш деген түрлөргө бөлүштүрүүгө болот.

§ 58. Ыкташуу байланыш формасындагы мезгил бышыктоочтук катыш

Грамматикалык түзүлүшү боюнча мезгил бышыктоочтук катыштын бул түрү бирдей мүнөздө эмес, б.а., кыймыл-аракетке карата багыныңкы түгөй катары төмөнкүдөй сөз топтору келиши мүмкүн:

а) Мезгил маанисиндеги тактоочтор + кыймыл-аракет

Тактоочтор грамматикалык табияты боюнча кыймыл-аракеттин ар түрдүү кырдаалын билдирүүчү өзгөчө сөз түркүмү катары синтаксисте бышыктоочтук ар кандай маанидеги катыштарды уюштуруунун морфологиялык негизги базасы катары келет. Тактоочтор ошондой эле кыймыл-аракетке карата семантикалык катыш мүнөзүнүн кеңирилиги жана өтө ар түрдүүлүгү менен да айырмаланат: 1. *Баары кийин чын болуп чыкты. (М.Э.)* 2. *Элдин кары-жашы дебей, эрмеги ушу болуп, эртели-кеч бир дөңгө жыйналып алып, аңгемени ушундан козгойт да жатат. 3. Бир күнү Солто деген тууганыбыз келип, Беккул экөөбүздү ушул апийим тилимине алып кетмей болду. (М.Э.)*

Мисалдардагы белгиленген кийин, эртели-кеч жана бир күнү деген тактоочтор кыймыл-аракетке карата (чын болуп чыкты, жыйналып алып, келип) мезгил бышыктоочтук катышты түзүп турат. Демек, мындай түзүлүштөгү мезгил бышыктоочтук катыштын уюшулушу анын багыныңкы түгөйү катары келген тактоочтордун мезгилдик маанисине негизделет да, алар кыймыл-аракет менен ар түрдүү маанилерде байланыш-катыш жасайт:

1. Кыймыл-аракеттин белгилүү бир убакытка, мезгилге тиешелүү экендигин билдирет: 1. *Кечкурун мөлтүрүм ак кууларды көргөндөр өтө кем, болсо чанда гана. (Ч.А.)* 2. *Куугум талаш шаардын четиндеги жолго чыгып, кундузу келген чоң жолго тушту. (Ч.А.)* 3. *Ал эртең менен Токмокту көздөй багыт алды. (А.С.)*

2. Кыймыл-аракеттин узакка созулган же кайталанган мезгилин билдирет. Мындай учурда узакка созулуучу убакыттын белгилүү бир мезгилге чейинки чеги белгилүү да, белгисиз да болушу мүмкүн: 1. *Керели кечке бирин-бири көрүшпөй жүргөнү деле таятатчу. (К.К.)* 2. *Эртеден каш карайганча балдардын караганы — аттары. (Ч.А.)* 3. *Жайды-жайлай сайрап чыккан кышты-кыштай бийлеп чыгат. (М.)* 4. *Андан аркысы. бара-бара көрүнө жатар. (М.А.)*

3. Учурда болуп жаткан кыймыл-аракеттин мезгилин билдирет: 1. *Азыр андайды таппайсың, азыр Казангаптар жок. (Ч.А.)* 2. *Малай артели быйыл кырк беш тутун болду. (М.Э.)* 3. *Зарылжан, бүгүн үйүңө барбай эле койчу. (Т.С.)* 4. *Бул күнү да дивизия алга жылуусун токтоткон жок. («АТ»)*

4. Кыймыл-аракеттин мурда болуп өткөн мезгилин билдирет. Мындай учурда кыймыл-аракеттин мезгилдик мүнөзү тактоочтордун семантикасы аркылуу конкреттүү берилет: 1. *Бул ырды көп уккандыктан, капкачан эле жаттап алгам. (А.С.)* 2. *Эртеси Асылбек ооруканага келди. (Ж.М.)* 3. *Жана эле он чакты койду короодон чыгарбай калтырып келди. (Ч.А.)* 4. *Согуш жаңы эле бүткөн. (Ч.А.)*

5. Кыймыл-аракеттин келечекте боло турган мезгилин билдирет: 1. *Мен бүрсүгүнү тиги Шалтадагы кудага барып келейин, анан бир жаңсыл кылалы. (М.Э.)* 2. *Антонина эртең шаардагы ооруканага бармак болуп камына баштады. (К.Б.)* 3. *Малай артели эмдиги жылы айдоо аянтын дагы кеңейтмек болду. (М.Э.)*

6. Кыймыл-аракеттин башталган мезгилин билдирет: 1. *Атай алды менен обон күүлөрдү чертип, анан чоң күүлөргө өттү. (К.К.)* 2. *Оболу тамактанып алалы, анан ишке өтөбүз. (Ж.М.)* 3. *Башында ынтымактуу эле жашашчу, кийинчерээк эмнегедир ортосу алыстай баштады. («КМ»)*

7. Кыймыл-аракеттин белгилүү бир мезгилдин чегинде аткарылыш мүнөзүн билдирет: 1. Айлуу түндөр эртерээк эле өтүп кетсечи! — деп жатты ичинен. (Ч.А.) 2. Сарыбай Кулкиши менен өткөн-кеткенди сүйлөшүп олтуруп кечирээк аттанды. (Т.К.) 3. Мурун барган конуш алат, кийин барган өрүш алат. (М.)

8. Кыймыл-аракеттин интенсивдүү мүнөздө эмес, сейрек болуп туруучу узакка созулган мезгилин билдирет: 1. Кээ-кээде гана кимдир бирөө жөтөлөт. (Т.С.) 2. Кез-кез бир нерсени сүйлөшүп коюшат. (Ч.А.) 3. Элебес тигилер менен анда-санда бирдеме деп сүйлөшкөн болуп коёт. (М.Э.)

9. Кыймыл-аракеттин темпин, күтүүсүздөн тез болуп өткөн мезгилин билдирет: 1. Жаш келин дароо баласына көз таштады. (С.Сас.) 2. Коноктор тез эле аттанды. (Т.С.) 3. Арыкбай мындай жумуштарды бат эле бүтүрө салат. (К.Б.)

Мындай бышыктоочтор мезгилдик мааниден сырткары сыпаттык мааниге да ээ болот.

10. Кыймыл-аракеттин бир калыпка түшкөн, адаттанган, туруктуу мүнөзгө ээ болгон мезгилин билдирет: 1. Капчыгайдан өтүп, өзөнгө чыкканда, Жамила ар качан арабадан түшүп, жөө басат. 2. Мен сени ар убакта эстейм. 3. Сен ошондо мени менен сүйлөшкөндөн качкансып, дайыма эле кандайдыр бир жакка шашып, алдастап жүрөр элең. (Ч.А.)

11. Кыймыл-аракетке тиешелүү мезгилдик маани белгилүү бир убакыт менен байланышпастан, абстракттуу, жалпыланган мүнөздө берилет: 1. Бир күнү күүгүм талаш сонун кийинген бир келин келип калды. (К.Ж.) 2. Ошондон кийин элдин турмушунда чоң өзгөрүүлөр болду. (Т.К.) 3. Мурда бул жер ээн жаткан талаа эле. (Т.С.)

Кыргыз тилинде тактоочтордун кыймыл-аракетке карата мезгил бышыктоочтук катышта келиши активдүү мүнөзгө ээ, ошондой эле кыймыл-аракет менен, жогоруда белгиленгендей, өтө ар түрдүү семантикалык катыштарда колдонулушу боюнча айырмаланып турат.

б) Чакчыл + кыймыл-аракет

Кыргыз тилиндеги чакчылдардын кыймыл-аракетке карата мезгил бышыктоочтук катышта колдонулушу төмөнкүдөй бир катар принциптерге негизделиши мүмкүн:

а) Чакчылдарды уюштуруучу формалардын семантикасына: Балта көтөргөнчө, дөңгөч эс алат. Сууну көрмөйүнчө, өтүгүңдү чечпе. (М.)

б) Контексттик маанисине: Сатарбек сени күтүп отуруп жаңы эле кетти. (Ш.А.)

в) Чакчыл формалар жалганып турган этиштик негиздин маанисине: Көп өтпөй Урмамбет де келип калды. (М.Э.)

Демек, чакчылдардын кыймыл-аракетке карата болгон мезгил бышыктоочтук катышы жогоркудай принциптерге негизделип, семантикалык катышы боюнча ар кандай мүнөздө болот:

1. Кыймыл-аракеттин ар түрдүү маанидеги мезгилдик өзгөчөлүгүн, абалын билдирет: 1. Келе-сала отунга жөнөдү. (М.Э.) 2. Элебес келип эле кайра аттанып жөнөдү. (М.Э.) 3. Көч жүрө-жүрө түзөлөт. (М.)

2. Кыймыл-аракеттин белгилүү бир убактан тартып, сөз болуп жаткан учурга чейин созулган мезгилин билдирет: 1. Толубай Толубай болгону мындай кордукту көргөн эместир. (М.Э.) 2. Ушундан он чакты күн өтпөй, Кыргызстанга чоң бир өзгөрүш кирди. (М.Э.) 3. Ал келин болуп келгени бул үйдөн ырыскы кетпеди. (К.К.) 4. Апасов директор болуп иштегени айрыкча малдын продуктуулугу тез көтөрүлдү. («КМ»)

3. Кыймыл-аракеттин белгилүү бир чекке, белгилүү бир мезгилге чейинки болуп өтүүчү мезгилдик кырдаалын билдирет: 1. *Жамийланын эшиги күн көтөрүлгөнчө бек турат. (Т.С.)* 2. *Ушундан тартып кеч киргенче, Жоломан экөөбүз эски тарыхыбызга кирдик. (М.Э.)* 3. *Сатарбек борборго кеткенче чоң атасыныкында болду. (Ш.А.)*

4. Кыймыл-аракеттин аткарылыш темпин, тез арада болуп өткөндүгүн билдирет. Кыргыз тилинде мындай маанилик катыш, негизинен, -ганча, -гыча формасындагы чакчылдар аркылуу уюшулган фразеологиялык сөз айкалыштарында берилет: 1. *Айта-буйта дегиче, Эр Бакайдын жанына чаап чыгып барышты. («Манас»)* 2. *Амандашып тургуча, андай-мындай дегиче, айтып оозун жыйгыча, алып келип калганы. («Эр Төштүк»)*

5. Негизги кыймыл-аракеттен (багындыруучу түгөйдөн) мурда болуп өтүүчү мезгилдик маанидеги иш-аракет катары келет: 1. *Дөбөдөн түшүп, поезд вокзалына келгенинде, тербел иңир тартып калган. («АТ»)* 2. *Эч болбогондо, өңүн көрүп, өзүн таанып анан кетейин деди. (А.У.)* 3. *Самолёттон түшүп, үйүмө келсем, эки колтугу балдак минген солдат бутун сүйрөп алдымдан чыкты. («АТ»)*

в) Тактоочтук функциядагы сурама ат атооч + кыймыл-аракет

Кыргыз тилинде ат атоочтордун кыймыл-аракетке карата аналитикалык формада мезгил бышыктоочтук катышты түзүшү өтө эле сейрек көрүнүш катары эсептелет.

Алардын ичинен тангыч ат атооч эч качан жана мезгил тактоочтук категориядагы качан сурама ат атоочтору кыймыл-аракет менен аналитикалык формада ыкташа байланышып, мезгил бышыктоочтук катышта келиши мүмкүн:

1) Тангыч ат атооч эч качан өзүнүн семантикасына ылайык кыймыл-аракетке карата жокко чыгаруу маанисинде келет: 1. *Эч ким эч качан жерде калган эмес. 2. Мен согушта эрдик көрсөтөйүн деп эч качан эңсеген эмесмин. 3. Жердешиңерди биз эч качан унутпайбыз.*

2) Кыймыл-аракеттин мезгилине байланышкан белгисиздикти суроо, тактоо маанисин билдирет: 1. — *Качан келесиң? — деп биз аларды токтотуп, орусчалап сурадык. (Ч.А.)* 2. — *Жаңгер Нүзүп миңбашы ордого качан келет экен? (Т.К.)* 3. — *Качан жана кайдан алдың бул кагазды? — деди Маткерим ясаулга. (Т.К.)*

3) Кээде мезгилге байланышкан мындай белгисиздик суроо аркылуу гана эмес, жай мааниде да берилиши мүмкүн: 1. *Зуннахундун качан келери Айнысаханга белгисиз эле. 2. Кайсы жана качан кылган кылмыштары үчүн датканын кырсыгына калганын түшүнбөгөн Эсен делдее түштү. (К.Ж.)* 3. *Качан келгенин билбейм, мен келсем, Урманбет үйдө экен. (М.Э.)*

4) Кыймыл-аракеттин жедеп адатка айланган туруктуу мүнөздөгү мезгилин билдирет: 1. *Качан болбосун, кайда болбосун, анын айткан сөздөрү тыянаксыз, короодогу кол алдындагылар менен жүз үйрүп сүйлөшчү эмес. 2. Качан анын ачуусу келип, кара мүртөздүгү кармаса, эч кимди аябайт. (К.Ж.)* 3. *Капыр ырымың кургур, жаңкы мисирейген кемпири качан болсо чыныга куят. (М.Э.)*

Демек, *ат атооч + кыймыл-аракет* түзүлүшүндөгү мезгил бышыктоочтук катыш алардын багыныңкы түгөйлөрүнүн (ат атоочтордун) семантикасына негизделет.

§ 59. Жандооч байланыш формасындагы мезгил бышыктоочтук катыш

Кыргыз тилинде мезгил бышыктоочтук катышты уюштурууда жандоочтор өтө активдүү мүнөзгө ээ. Тагыраак айтканда, грамматикалык ар кандай формадагы толук маанилүү сөздөр менен бою, бойдон, сайын, катар, ары, бери, илгери, чейин, дейре, замат, менен, мурун, кийин, соң, баштап, тартып деген жандоочтор тизмектеле айтылат да, кыймыл-аракетке карата алардын (толук маанилүү сөздөрдүн) мезгилдик катышта келишин шарттап турат. Бирок мезгил бышыктоочтук катышты уюштурууда жогорку жандоочтор өзүлөрүнүн семантикалык табияты боюнча бирдей эмес, б.а., алардын айрым топтору — сайын, замат, илгери, мурун, кийин, соң (сейрек учурдагы себептик маанисин эске албаганда) жандоочтору синтаксистик катыш мүнөзү боюнча моносемиялуулугу, кыймыл-аракетке карата, негизинен, мезгилдик гана катышта колдонулушу менен айырмаланат. Ошондуктан мындай жандоочтор кандай гана маанидеги сөздөр менен тизмектеле айтылбасын, кыймыл-аракет менен мезгилдик байланыш-катышта келет: 1. *Эт жеп болуп, көптөн кийин эл жатууга келди. (М.Э.)* 2. *Силерден мурда бул жерде эч ким болгон эмес. (К.О.)* 3. *Жарым сааттай убакыттан кийин дагы бир мергенчи көрүндү. (Ч.А.)* 4. *Жана райкомдон чыккан соң Сергеев ушуларды ойлоп, абдан катуу ызалуу. (Т.С.)*

Демек, мындай түзүлүштөгү бышыктоочтук катыш жандоочтордун семантикасы (мезгилдик) аркылуу гана шартталган болот.

Ал эми бою, бойдо, ары, бери, чейин, дейре, менен, баштап, тартып деген жандоочтор синтаксистик катыш мүнөзү боюнча полисемиялуу келет, б.а., алар мезгилдик катыштан сырткары орун, сыпат, объектилик катыштарды да уюштурат. Ошондуктан мындай түзүлүштөгү мезгил бышыктоочтук катыштын уюшулушунда жандоочтордун семантикасы эмес, алар менен тизмектеле келген толук маанилүү сөздөрдүн мезгилдик семантикасы негиз болот: 1. *Далайга чейин жүрөгү алып учуп, Арууке үйүндө тынч отура албайт. (А.С.)* 2. *Үч күн, уч түндөн бери бүгүнкүдөй жүрүш баштала элек. (Т.С.)* 3. *Ага минтип эч ким ушул кезге чейин кайрылган эмес. (А.С.)* 4. *Ошондон тартып Алимандын кыял-жоругу өзгөрүлө баштады. (Ч.А.)* 5. *Андан төрт-беш айдан бери кат келбегенин эсепчи жакшы билет. (К.Б.)*

Демек, кыргыз тилинде жандооч + кыймыл-аракет түзүлүшүндөгү бышыктоочтук катыштын уюшулушу төмөнкүдөй принциптерге негизделет: а) жандоочтордун семантикасына; б) жандоочтор тизмектеле айтылган толук маанилүү атооч сөздөрдүн семантикасына.

Кыргыз тилинде соң, кийин, мурда, илгери жандоочтору, негизинен, зат атоочтор, этиштин атоочтук формалары жана айрым бир ат атоочтор, тактоочтор менен тизмектеле айтылып, кыймыл-аракетке карата мүнөздүү түрдө мезгилдик мааниде колдонулат: 1. *Сырттан келгендердин колуна суу куйган соң Самат жылып эшикке чыкты. («КМ»)* 2. *Келгенче конок уялат, келгенден кийин үй ээси уялат. (М.)* 3. *Бир аздан соң ымырт сүрүлүп, жерге жарык кирет. (К.К.)* 4. *Ушундан бир аз мурда Ыманбай Караколго барып келди. (Т.С.)* 6. *Бир эки-үч күндөн кийин Сарытологойго көчүп барып, элге кошулдук. (М.Э.)* 6. *Сааныңды камдагандан мурда сабаңды камда. (М.)* 7. *Ээлиги келаткан Гүлсары бошоно калган соң шукушурулуп жөнөдү. (Ч.А.)* 8. *Жээкке чыккандан кийин караса, чын эле суусардын өзү. (М.Гап.)* 9. *Мындан үч-төрт күн илгери Алиман эмнегедир үйгө кеч келген эле. (Ч.А.)*

Мисалдардан көрүнүп тургандай, соң, кийин жандоочтору аркылуу уюшулган бышыктоочтор өзүлөрү тиешелүү болуп айтылган кыймыл-аракеттен (багындыруучу түгөйдөн) мурда болуп өткөн мезгилди билдирсе, мурда, илгери

жандоочтору аркылуу уюшулган бышыктоочтор, тескерисинче, кийин болуп өткөн мезгилди билдирет.

Кыргыз тилинде мезгилдик маанидеги зат атоочтор жана -ган формасындагы атоочтуктар атооч жөндөмө формасында сайын жандоочу менен тизмектеле айтылат да, кыймыл-аракетке карата мезгил бышыктоочтук катышта келет.

а) Мындай толук маанилүү сөздөр менен кыймыл-аракетти байланыштыруучу жана алардын ортосундагы синтаксистик катыш мүнөзүн аныктоочу сайын жандоочу өзүнүн лексикалык маанисине ылайык кыймыл-аракеттин дайыма же узакка кайталанып туруучу мезгилдик кырдаалын билдирет: 1. *Келип-кеткен сайын акылыңды айтып тур. («КМ»)* 2. *Боз таранчы биздин тамдын устунунун астындагы коңулга жыл сайын уя салчу. (К.Жус.)* 3. *Ушунда Жапаркул дей турган кара бала кезек-кезек жума сайын мугалимдер менен Караколго каттап турчу. (М.Э.)*

б) Кыймыл-аракеттин интенсивдүү мүнөздөгү улам күчөө абалында болгон мезгилдик кырдаалын билдирет: 1. *Күлүк ат чапкан сайын арбытат. (М.)* 2. *Барган сайын эти от менен жалын болуп, онтоосу күчөй баштады. (К.Ж.)* 3. *Ач көз болгон сайын болгусу, толгон сайын толгусу келет.*

Тартып, баштап деген чакчыл формадагы сөздөр жандоочтук функцияда келип, чыгыш жөндөмө формасында турган мейкиндик маанидеги зат атоочтор, шилтеме ат атоочтор жана -ган формасындагы атоочтуктар менен тизмектеле айтылып, кыймыл-аракеттин башталган мезгилин билдирет: 1. *Бул үйгө ошондон баштап, Кашкардагы Англиянын консулу жайгашкан. (С.Ө.)* 2. *Байыртан тартып баарын батырып, баарын байралткан кең өрөөн. (С.Ө.)* 3. *Ошондон тартып, экөөбүздүн ортобузда кандайдыр бир жылуу сезим пайда болду. (К.Жус.)*

Бойдон жандоочу кыргыз тилинде көпчүлүк учурда -ган формасындагы атоочтук жана ошол деген шилтеме ат атоочтор менен тизмектеле айтылып, маанилик жактан кыймыл-аракеттин же башка сөз түркүмдөрүнөн болгон сүйлөмдүн баяндоочунун белгилүү бир мезгилден тартып, сөз болуп жаткан мезгилге чейин созулган мезгилдик чегин, абалын билдирет: 1. *Кеткен бойдон кат-кабар жок. 2. Жолой аларга өткөн жылы кезиккен бойдон экинчи кайрылган эмес. (К.Ж.)* 3. *Жапар жапжаш сүт бойдон кетти. (У.А.)*

Мындай түзүлүштөгү бышыктоочтор аркылуу берилген мезгилдик мазмун өзүлөрү катыш түзүп жүргөн сүйлөмдүн баяндоочторунун көпчүлүк учурда -ба, -сыз терс формалары же жок, эмес деген тангыч сөздөр аркылуу уюшулушуна негизделет.

Бою жандоочу атооч жөндөмө формасындагы мезгилдик маанидеги сөздөр менен тизмектеле айтылып, кыймыл-аракеттин белгилүү бир мезгилдин аралыгында болуп өткөндүгүн билдирет: 1. *Анын жыты буркурап, өмүр бою жаным менен аралашып калганга окшоду. (Н.Б.)* 2. *Андан төрт-беш ай бою кат келбегенин эсепчи жакшы билет. (К.Б.)* 3. *Беш жыл бою иштеп тапканы — жалгыз жабагы. (К.Ж.)*

Бери жандоочу чыгыш жөндөмө формасындагы мезгилдик маанидеги зат атоочтор, атоочтуктар жана айрым бир шилтеме ат атоочтор менен тизмектеле келип, кыймыл-аракеттин алгачкы башталган учурдан берки мезгилин, же белгилүү бир мезгилден тартып, сөз болуп жаткан учурга чейинки болуп өткөн, болуп жаткан мезгилин билдирет: 1. *Келгенден бери эс ала элекмин. (А.С.)* 2. *Мына, Айнагүл, ошондон бери аткарган иштерим ушул. (К.Ж.)* 3. *Жылкычы үч күндөн бери жылкыда болду. (К.К.)* 4. *Үч күн, үч түндөн бери бүгүнкүдөй жүрүш баштала элек. (Т.С.)*

Барыш жөндөмө формасындагы, негизинен, мезгилдик мааниде колдонулган зат атоочтор, атоочтуктар жана шилтеме ат атоочтор менен чейин, дейре жандоочунун тизмеги өзүлөрү тиешелүү болгон кыймыл-аракеттин мезгилдик чегин көрсөтөт: 1. *Ал окууга келгенге чейин эле мурунку тентектигин таштаган. (Ш.Б.)* 2. *Аз убакка чейин бирөөнөн да сөз чыккан жок. (Н.Б.)* 3. *Түшкө дейре жылбаган күн эми шуулдап жөнөй бербеспи. (К.О.)*

-ар формасындагы атоочтуктар жана шилтеме ат атоочтор менен замат, менен жандоочтору тизмектеле келип, кыймыл-аракетке карата мезгил бышыктоочтук катышты түзөт да, кыймыл-аракеттин тез арада болуп өтүүчү мезгилдик кырдаалын билдирет: 1. *Ал көрөр замат жандай басты. (М.Э.)* 2. *Поезд токтоору менен күтүүчүлөр дүрбөй баштады. (К.Б.)* 3. *Кандай, окууну бүтөрүң менен башкарма болоюн деген оюң барбы? («КМ»)*

Мындай түзүлүштөгү бышыктооч менен кыймыл-аракеттеги мезгилдик маани бир мезгилде башталып, бир мезгилде бүтөт.

Кээде менен жандоочу атооч жөндөмө формасындагы мезгилдик маанидеги зат атооч менен тизмектеле келип, кыймыл-аракеттин белгилүү бир убакыт менен тушташ же жарыша болуп өтүүчү мезгилин билдирет: 1. *Таң менен кошо ойгонуп, бака жалбырак чогултканы жөнөйм. (М.Гап.)* 2. *Инженер кыз, Мамбет болуп, эртеси таң менен жолго чыгышты. (К.Б.)* 3. *Жайды жайы менен тер төккөн дыйкандар күзүндө мол түшүмгө барышты. (М.Э.)* 4. *Туну менен жааган жамгыр эртеси түш оой араң басылды. (М.Э.)*

Кыргыз тилинде жакын, жуук, чамасында, маал, ортосунда, ченде деген сыяктуу жандооч функциясындагы жардамчы сөздөр менен мезгилдик маанидеги сөздөрдүн тизмеги да кыймыл-аракет менен байланышып, мезгил бышыктоочтук катышты уюштурат. Мындай учурда жогорку функционалдык жардамчы сөздөрдүн семантикасына байланыштуу кыймыл-аракеттин мезгилдик кырдаалы так эмес, болжолдонуп, чамаланып көрсөтүлөт: 1. *Бир күнү кечке жакын Калжат деген бир таранчынын (уйгурдун) кыштагынын жанына келип кондук. (М.Э.)* 2. *Таңга жуук, бир кезде жеңемдин жалгыз муңканып ыйлап жатканын уктум.* 3. *Кыш ортосунда Тогуз-Булакка келдик.* 4. *Кечке маал Жамат экөөбүз кошулган койлорду бөлө баштадык.* 5. *Туш ченде аттарды сокодон чыгарып, отко коюп, өзүбүз да бир аз эс алабыз. (М.Э.)*

§ 60. Сыпат бышыктоочтук катыш жана анын грамматикалык түзүлүшү

Кыргыз тилинде бышыктоочтук катыштардын өтө кеңири колдонулуучу негизги бир түрү — сыпат бышыктоочтук катыш. Бышыктоочтук катыштын бул түрүнүн багыныңкы түгөйү өзүнүн грамматикалык табияты, мааниси боюнча кыймыл-аракеттин ар түрдүү сын-сыпаттык, сапаттык белги-касиеттерин, анын аткарылышынын ар кандай белгилик мүнөздүү кырдаалдарын, ыкмаларын, жолдорун билдирүүчү, грамматикаларда «сыпат бышыктооч» деп аталган синтаксистик категория болуп эсептелет. Ошондуктан сыпат бышыктоочтук катыш кыймыл-аракетке тиешелүү жогоруда көрсөтүлгөн белги-касиеттерге ээ болгон сөз топтору аркылуу уюшулат. Мындай сөз топтору катары тактоочтордун сыпаттык түрү, чакчылдар, айрым бир атоочтук формалар, тууранды сөздөр жана сын атооч, ат атооч сөз түркүмдөрүнүн кээ бир маанилик түрлөрү эсептелет да, өзүлөрүнүн лексика-грамматикалык табиятына ылайык кыймыл-аракет менен эч кандай грамматикалык каражаттарсыз эле маанилик жактан байланышып, сыпат бышыктоочтук катышты уюштуруунун морфологиялык негизги базасы катары кызмат аткарат: 1. *Азыр мен нан жеп отурганда, байбиче бирдемени дубалап жаткан молдодой оозу- башын күбүрөтүп, колунда аралаштырып кармап турган бир-эки жез тыйынга кезек-кезек «чуб» деп коюп отурган.* (М.Э.) 2. *Тыш караңгы экен, мына бул алдымда караңдаган бир-эки жылкы тырс-тырс оттоп жүрөт.* (М.Э.) 3. *Дүрбөп тышка чыкса, орусча кийинип, жалбыратып чач койгон 19 куракта бир ак куба жаш бала турат. Орусча окуган бала экен.* (М.Э.) 5. *Ушундай жүрүп кантип чыдаймын?* (М.Э.) 6. *Толубай эч нерсени байкабаган киши болуп, күлүп жайраңдап жиберди.* (М.Э.) 7. — *Жүр, кымыз ичиңиздер, өкмөттөрүм, — деди Толубай жайпактап, болор-болбос күлүмүш болуп.* (М.Э.)

Мисалдардагы сын атооч, чакчыл, тууранды сөз, тактооч, ат атооч жана атоочтуктар белгиленген кыймыл-аракет менен ыкташа байланышып, сыпат бышыктоочтук катышты түзүп турат.

Бирок кыймыл-аракеттин белгилик системасы жалаң гана жогорку сөз түркүмдөрү аркылуу берилген маанилердин системасынан турбайт. Ал мындан сырткары да ар түрдүү сапаттык, белгилик маанилерге таянат. Демек, тилде айрым бир сөз топтору сыпат бышыктоочтун табиятына тикелей катыштуу болбогону менен, ар түрдүү каражаттардын (лексикалык, морфологиялык) жардамы менен сыпаттык мааниде кайрадан уюшулат. Сыпат бышыктоочтун мындай түрү өзүнүн формалык-грамматикалык түзүлүшү боюнча чыгыш жөндөмө формасындагы атооч сөздөр жана жандоочтук сөз тизмеги менен кыймыл-аракеттин өз ара байланыш-катышынан турат: 1. *Жолун тосуп жаткан күчүктөн эмнегедир коркпостон, кыжырланбастан анын жанына сойлоп келди.* (А.С.) 2. *Сындай бербейсиңби четинен.* (Ж.М.) 3. *Күтүлбөгөн жерден минтип көрүшүү ойдо жок эле.* («АТ») 4. *Шамал кун сайын күчөгөндөн күчөйт.* (К.Ж.) 5. *Канттуу талаа мындан бетер кеңисин, ошондо көр, Чуйдун жемиш беришин.* (Т.Ү.) 6. *Тааныш тоо кыркалары алыстан бүлбүлдөп, ак жоолук салынып тосуп турган эне сыяктуу көрүнө баштады.* (Т.К.)

Мисалдардагы сыпат бышыктоочтук катыш чыгыш жөндөмө формасындагы сөздөр жана бетер, сыяктуу жандоочтук сөз тизмектери менен кыймыл-аракеттин өз ара байланыш-катышы аркылуу уюшулган. Демек, сыпат бышыктоочтук катыштын түгөйлөрү өз ара а) эч кандай грамматикалык каражаттарсыз маанилик жактан гана ыкташуу формасы аркылуу, б) чыгыш жөндөмөнүн мүчөсү жана в) жандоочтор аркылуу байланышат. Ушул

өзгөчөлүктөр алардын грамматикалык түзүлүшүнүн ар түрдүүлүгүн аныктайт жана аларды төмөнкүдөй негизги түрлөргө бөлүштүрүүнүн негизи катары келет:

А. Синтетикалык формадагы сыпат бышыктоочтук катыш.

Б. Аналитикалык формадагы сыпат бышыктоочтук катыш.

§ 61. Синтетикалык формадагы сыпат бышыктоочтук катыш

Сыпат бышыктоочтун ушул түрү кыргыз тилинде өтө сейрек учурайт. Грамматикалык түзүлүшү боюнча чыгыш жөндөмө формасындагы ар кандай сөз түркүмүнүн айрым гана сөз топтору менен кыймыл-аракеттин өз ара байланыш-катышы аркылуу уюшулат: 1. *Андан жогору түштүккө карасаң, эркисизден эр Манас эсиңе түшөт. (К.Ж.)* 2. *Кун күндөгүдөн да ысыды. (М.Э.)* 3. *Бош кап тикесинен турбайт. (М.)* 4. *Бардык жагынан өнүккөн өлкөлөрдө коомдук тартиптин сакталышы жалпы эл тарабынан да жөнгө салынып турат. («КМ»)* 5. *Суюк сары сакалдуу чүйчүйгөн чоочун кишини Шерали алдыртадан тиктеди. (Т.К.)*

Синтетикалык формадагы сыпат бышыктоочтук катышты уюштурууда башка сөз түркүмдөрүнө караганда атоочтуктар өзүлөрүнүн активдүүлүгү менен айырмаланат.

-бас формасындагы атоочтуктарга чыгыш жөндөмөнүн мүчөсү жалганат да, кыймыл-аракетке карата сыпат бышыктоочтук катышта келип, кыймыл-аракеттин аткарылыш мүнөзүн билдирет: 1. *Арабанын карааны көздөн кайым болгуча ордумдан жылбастан карап турдум. («КМ»)* 2. *Ачууга буулуккан Балтабаев тегерегиндеги улуу-кичүүнү көзүнө илбестен сүйлөй берди. («АТ»)* 3. *Ашырбай душмандын тылын көздөй шырп алдырбастан жыла берди. (А.Т.)*

Кыргыз тилинде айрым сөз түркүмдөрү сыяктуу эле кээде этиш сөздөрдүн да маанилери күчөтүлүп берилет. Мындай учурда күчөтмө сөз катары колдонулган чыгыш жөндөмөсүндөгү -ган формалуу атоочтук ошол эле уңгудагы этиш сөздөр менен сыпат бышыктоочтук катышты түзөт да, ошол этиштер аркылуу берилген кыймыл-аракеттин улам күчөтүлгөн темпин билдирет: 1. *Машина сызгандан сызды. (А.Т.)* 2. *Чала өлтүрүлгөн жыландай толгонуп, муңайгандан муңаят. (Т.М.)* 3. *Шамал күчөгөндөн күчөдү. (А.С.)*

Ошондой эле -ган формасындагы атоочтук менен чыгыш жөндөмө формасындагы абстракттуу мааниде колдонулган жер деген сөздүн ажырагыс тутуму кыймыл-аракетке карата сыпат бышыктоочтук катышты уюштурушу мүмкүн: 1. *Күтүлбөгөн жерден алар үчүнчү жолу жолугушуп калышты. (М.А.)* 2. *Болбогон жерден ушинтип күнөөлүү болуп олтурам, балам. («АТ»)*

Кыргыз тилинде ушул конструкциядагы сыпат бышыктоочтук катыш анын башка түзүлүштөгү түрлөрүнөн өзүнүн составдык компоненттеринин лексика-грамматикалык жактан туруктуулугу боюнча айырмаланат. Биринчиден, бул функциядагы атоочтуктар дайыма этиштик терс формадагы негиз аркылуу жасалат. Экинчиден, алардын жасалышы айрым гана кут, кабыл, бол деген сыяктуу этиштик уңгулар аркылуу шартталат. Үчүнчүдөн, жогоркудай конструкцияда атоочтуктун туруктуу формадагы компоненти болгон жерден маанилик жактан кайрадан уюшулган, б.а., өзүнүн алгачкы абстракцияланган орундук, мейкиндик маанилеринде эмес, атоочтукту кыймыл-аракетке карата сыпаттык мааниде багыттайт, ошонун эле өзүндө атоочтукту кыймыл-аракет менен байланыштыруучу каражат катары да кызмат аткарат.

Кыргыз тилинде ушул эле маани чыгыш жөндөмө формасындагы байкоосуздан, кокустан, күтүүсүздөн, капыстан же капысынан деген сөздөр аркылуу да берилет. Демек, мындай сөздөр атоочтук жогорку конструкция менен белгилүү даражада синонимдик катарды түзөт. Салыштырыңыз: *Бул окуяга байкоосуздан (кокустан, күтүүсүздөн, капысынан) туш болдум. — Бул окуяга күтүлбөгөн жерден (болбогон жерден) туш болдум.*

Айрым окуу китептеринде толук маанилүү сөз менен жатыш жөндөмө формасында келген жардамчы сөздүн тизмегинен турган конструкциянын кыймыл-аракетке карата сыпат бышыктоочтук катышта келери көрсөтүлөт: Анын ар бир күнү эки күндүн эсебинде өтүп жатат дешет. («АТ») Муну кеңеш иретинде айтып жатам. Түн жамынып, жашыруун түрдө келип турушмак болду¹.

¹ И м а н о в А. Кыргыз тили. Фрунзе, «Мектеп», 1990, 185-6.

§ 62. Аналитикалык формадагы сыпат бышыктоочтук катыш

Сыпат бышыктоочтун грамматикалык табияты, жогоруда белгиленгендей, кыймыл-аракетке карата ар кандай белгилик касиетке ээ болгон сөз топторунун байланыш-катышына тыгыз байланыштуу болуп, мындай сөз топтору, адатта, кыймыл-аракет менен аналитикалык формада байланышат. Демек, сыпат бышыктоочтук катыш лексика-грамматикалык мүнөзү боюнча ар түрдүү болгон сөз топторунун же сөз түркүмдөрүнүн системалык бирдигинен уюшулат. Бул жагынан алганда жалпылыкты түзгөнү менен, сыпат бышыктоочтук катышты уюштурууда ошол сөз топторунун же сөз түркүмдөрүнүн кыймыл-аракет менен байланыш-катыш мүнөздөрү, мүмкүнчүлүктөрү, жалпы эле лексика-грамматикалык табияты бирдей эмес. Айталы, тактоочтор менен чакчылдардын грамматикалык табияты кыймыл-аракет менен гана байланыштуу. Ошондуктан жалпы эле аналитикалык формадагы бышыктоочтук катыштарды уюштурууда эн негизги база катары эсептелгени менен, анын сыпат бышыктоочтук түрүнө алардын ушул сыпат маанидеги топтору гана катышат. Ал эми башка сөз түркүмдөрүнүн, мисалы, сын атооч, атоочтуктардын грамматикалык табияты, тескерисинче, зат же заттык маанидеги сөздөргө байланыштуу болуп, сүйлөмдө атрибутивдик катыштардын негизин түзөт. Бирок алардын айрым бир семантикалык топтору кыймыл-аракеттин да сыпаттык, процесстик белгиси катары келет.

Демек, тактоочтор менен чакчылдардын сыпат бышыктоочтук катыш функциясы алардын сыпаттык маанилери менен шартталса, сын атоочтор менен атоочтуктардын сыпат бышыктоочтук функциясы алардын кыймыл-аракет менен маанилик байланышына негизделет. Анткени тактоочтор менен чакчылдар грамматикалык табияты боюнча мүнөздүү түрдө кыймыл-аракет менен байланышарына карабастан, алардын бардыгы эле сыпаттык маанини билдире албаса, тескерисинче, сын атооч менен атоочтуктар өзүлөрүнүн лексика-семантикалык мүнөзү боюнча сыпат бышыктоочтун табиятына ылайык келгени менен, алардын бардык маанилик түрлөрү кыймыл-аракет менен байланышуу мүмкүнчүлүгүнө ээ эмес. Мисалы, сыпат бышыктоочтук катышты уюштурууга тактоочтордун маанилик түрлөрүнүн ичинен анын сын-сыпат аныктагыч түрү гана катышат: 1. *Ал киргенден эле кайнатама саламды кыргызча айтып, кыргызча шатырата сүйлөп кирди. (С.Ө.)* 2. *Лиза ордуна жай гана козголду. (Т.С.)* 3. *Зейне Дардакени эми көрүп жаткансып, кайта-кайта карай берди. (Ш.Б.)* 4. *Эки сүрөтчү келгенде, Жапар алка-шалка тердеп кетти. (А.Т.)* 5. *Күлчоро сыноодон тез эле өткөнсүдү. (К.А.)*

Кыргыз тилинде кыймыл-аракет менен байланышып, сыпат бышыктоочтук катышты уюштурууга катыштык сындар көбүрөөк мүнөздүү келет: 1. *Учкашкан бала оңтойлуу, жайлуу жайгашты. (Ш.Б.)* 2. *Биздин милдет — ишти тез жана сапаттуу бүтүрүш.* 3. *Өткөн жылдан нурдуу бол, он беши толгон айдай бол. (Т.Ү.)* 4. *Дардаке жылаңаяк, жылаңбаш чуркады. (Ш.Б.)*

Чакчыл формалардын ичинен сыпат бышыктоочтук функцияда, негизинен, -ып, -й, -а формалары, айрыкча анын -ып формасы өтө активдүү да, кеңири да колдонулат: 1. *Абил бий башын көтөрүп, таңыркагансып тиктеп калды. (Т.К.)* 2. *Исак, кабагы чүрүшүп, терс карап, отурган калыбын жазбай, тунжурап отура берди. (Т.К.)* 3. *Чалга тиги бет алдындагы курбусу адепкидей чакчарылбай, мыскылдабай сумсая түштү. (С.Ө.)* 4. *Анын үнү каргылдана чыкты.*

Атоочтуктардын накта грамматикалык табияты зат же заттык маанидеги сөздөрдүн кыймыл-аракеттик белгиси катары келүү мүнөзү менен гана

байланыштуу каралат. Ал эми сыпат бышыктоочтук функцияда кыймыл-аракет менен байланыш-катыш түзүү мүмкүнчүлүгү алардын лексика-грамматикалык жактан кайрадан уюшулган экинчи пландагы синтаксистик милдети катары каралат: 1. Аксинья болор-болбос күлүмсүрөп койду. (М.Шол.) 2. Баскан-турган кыймылында муңайымдыктын изи билинер-билинбес байкалып турар эле. (К.Б.) 3. Фон Кауфман таң калгандай башын чайкады. (Т.К.)

Мисалдардагы атоочтуктардын кыймыл-аракетке карата сыпат бышыктоочтук катыштарда колдонулушу алардын кош сөз түрүндөгү грамматикалык табияты жана салыштыруунун -дай формасын кабыл алган мүнөздө кайрадан уюшулушу аркылуу шартталып турат.

Аналитикалык формадагы сыпат бышыктоочтук катыштын дагы бир структуралык түрү катары толук маанилүү сөздөрдүн кыймыл-аракет менен жандоочтор аркылуу байланышын көрсөтүүгө болот. Мындай учурда түгөйлөрдүн ортосундагы сыпаттык маани аларды өз ара байланыштыруучу грамматикалык форма катары келген жандоочтордун семантикасына негизделет: 1. *Үйгө келсем, Алиманым бир жактан шолоктон, камырын чала жуурган бойдон отуруптур.* (Ч.А.) 2. *Андан ары баш-аягына көз жетпей мала кызыл гүл төккөн беде тукаба сыяк туу кулпунат.* (Н.Б.) 3. *Мойнунда галстугу бар сулуу кара бала эки жакты карап, бирөөнү күткөн өңдүү жай басып, кылчактай берди.* (А.Т.)

Мындай түзүлүштөгү сыпат бышыктоочтук катыштын багыныңкы түгөйлөрү өзүлөрү тизмектеле айтылган жандоочтордун семантикасына байланыштуу кыймыл-аракеттин кандайча аткарылыш мүнөзү, ыгы, жолдору же анын башка бир кыймыл-аракеттик, сапаттык белгилерге окшоштугу сыяктанган түрдүү кырдаалдарын билдирет.

Ошентип, аналитикалык формадагы сыпат бышыктоочтук катыштын түгөйлөрү бирде маанилик жактан ыкташа байланышса, башка бир учурда жандоочтор аркылуу байланышат. Багыныңкы түгөйлөрдүн грамматикалык түзүлүштөрүнүн ушул өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу аларды өз ара да 1) ыкташуу байланыш формасындагы сыпат бышыктоочтук катыш жана 2) жандоочтук байланыш формасындагы сыпат бышыктоочтук катыш деген түрлөргө бөлүштүрүүгө болот.

§ 63. Ыкташуу байланыш формасындагы сыпат бышыктоочтук катыш

Ыкташуу байланыш формасындагы сыпат бышыктоочтук катыштын категориалдык (бышыктоочтук) табияты кыймыл-аракет менен тыгыз байланышта болуп, анын ушул мүнөзү синтаксистик башка катыштардын (атрибутивдик) айырмалоочу негизги белгиси катары да келет. Анткени сыпаттык маани атрибутивдик катыштын да грамматикалык негизги бир мааниси катары эсептелип, аларды (катыштарды) өз ара функционалдык жактан ажыратуучу белги-көрсөткүч катары багындыруучу түгөйлөрдүн заттык же кыймыл-аракеттик табияты негиз болот.

Демек, бышыктоочтук катыштын бул түрүнүн багындыруучу түгөйү мүнөздүү түрдө кыймыл-аракет маанисиндеги сөздөр аркылуу уюшулуп, сыпаттык маани багыныңкы түгөй катары келген төмөнкүдөй бир катар сөз түркүмдөрүнүн, сөз топторунун ар түрдүү маанилери аркылуу берилет.

а) Сыпат маанисиндеги тактооч + кыймыл-аракет

Мындай түзүлүштөгү бышыктоочтук катыштын уюшулуш негизин сын-сыпат тактоочтор түзөт да, кыймыл-аракетке карата төмөнкүдөй маанилик катыштарда келет:

1. Кыймыл-аракеттин аткарылыш темпин билдирет: *1. Сапарбай жай сүйлөп, акырын айтты. (Т.С.) 2. Мааракени башкарган аксакалдар жорго салдырып, аста-секин жүрүш кылат. (Ч.А.) 3. Дайырбек арабаны жайыраак айдады. (Ч.А.)*

2. Кыймыл-аракеттин узакка созулуучу абалын, анын кайталанышын билдирет: *1. Ал эмне кыларын билбей, жол жакты кашпа-кайта карап, кырманда басып жүрдү. (Ч.А.) Жапек тигилерге таң калгандай алмак-салмак карады. (К.Ж.) 3. Чуркураган чаржайыт үндөр уламдан-улам күчөй берип, жаман уйду көтөрүп кетти. (М.Э.)*

3. Кыймыл-аракеттин сапаттык өзгөчөлүгүн, башкалардан айырмаланган белги, касиеттерин билдирет: *1. Алар үйлөнүү тоюн жаңыча белгилешти. (Ш.А.) 2. Тике маңдайда бир сары жылдыз бөтөнчө жаркырап турат. (М.Э.) 3. Танабай ушинтип өз алдынча кыялдана бере турган. (Ч.А.)*

4. Бир нерсенин кыймыл-аракетине тиешелүү болгон белги башка бир нерсенин кыймыл-аракетинин белгисине салыштырылат: *1. Бакача чардап, жыланча арбайт. 2. Адамча туулуп, айбанча жашаба. (М.) 3. Жумалы кайдыгер гана ийнин куушуруп, жаш балача ыржактады. (Ш.Б.)*

5. Кыймыл-аракеттин кандайча ишке ашканын, же ишке ашуунун мүнөзүн, ыгын, жолдорун билдирет: *1. Катындардын эки көзү менде, мен да аларды астыртан кароодомун. (К.Ж.) 2. Асаке күлгөндөй болду ичинен. (Т.С.) 3. Бул жолу секретарь аны менен жекеме-жеке, оозмо-ооз сүйлөшүүгө чакырды. (К.Ж.)*

6. Кыймыл-аракеттик белгинин жетишсиздигин же, тескерисинче, күчөтүлгөн түрдөгү мүнөзүн билдирет: *1. Жапар энесинен айрылганын элес-булас боолголойт. (А.Т.) 2. Беккул экөөбүз ысык күндө жол жүрүп олтуруп, үйгө араң-араң жеттик. (М.Э.) 3. Шамбет унун атайын бек-бек чыгарды. (Т.С.)*

б) Тууранды сөз + кыймыл-аракет

Тууранды сөздөр өзүлөрүнүн грамматикалык маанилерине байланыштуу сүйлөмдө, негизинен, кыймыл-аракет менен аналитикалык формада ыкташуу жолу аркылуу байланышып, бышыктоочтук катышты уюштурат. Алар оозеки кепте, айрыкча көркөм адабий чыгармалардын стилинде кеңири колдонулуу мүмкүнчүлүгүнө карабастан, грамматикалык мааниси боюнча бир жактуу мүнөзгө ээ. Тагыраак айтканда, сүйлөмдө кыймыл-аракетке карата кандай?

кайсы? деген суроолорго жооп берип, синтаксистик мүнөзү боюнча сыпат бышыктоочтук катышта келип, анын өзгөчө бир маанилик тобун түзөт.

Тууранды сөздөр кыймыл-аракет менен ыкташа байланышып, же байланыш формасы катары кээде де, эт деген жардамчы этиштер аркылуу жабдылып, семантикалык жактан салыштыруу мүнөзүндө болот: 1. *Өргө алды бака-шака кишилерге толду. (Т.К.)* 2. *Жашынып калган не бир назик кулкусу шаңк этип тышка чыгат. (Н.Б.)* 3. *Аңгыча дүп-дүп этип бирөө аттан түшкөнсүдү. (Н.Б.)*

Ар түрдүү жаныбарлардын, нерселердин, заттардын мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн (үнүн, көрүнүшүн) тууроо табиятына байланышкан мындай сөздөр кыймыл-аракетке карата да ар түрдүү маанилик катыштарда келиши мүмкүн:

1. Жандуу же жансыз заттардын конкреттүү учурдагы бирине же бүтүндөй бир тобуна мүнөздүү болгон дабыштык өзгөчөлүктөрү ошол эле заттардын кыймыл-аракетине карата белги катары келет: 1. *Чийт-чийт деп кайдадыр чымчыктар учуп жүрүшөт. (Т.К.)* 2. *Андан кийин шың этип сандык ачылды. (Н.Б.)* 3. *Эми араң эстедиңби? — келин акырын шыңк-шыңк күлөт. (Т.С.)*

2. Адамдардын же жаныбарлардын кандайдыр бир кыймылы аркылуу пайда болгон дабыш кыймыл-аракеттин белгиси катары келиши мүмкүн: 1. *Худаяр хан алаканын шак-шак урду. (Т.К.)* 2. *Калман оттогу тезекти кур-кур үйлөдү. (М.Э.)* 3. *Арт жакта сеңселген көк шиберден кара айгыр барт-барт чайнайт. (Н.Б.)*

3. Бир эле учурда бир эле затка тиешелүү болгон ар түрдүү дабыштык тууроолор кыймыл-аракеттин белгиси катары келет: 1. *Кара саба кулдурт-кулдурт, куп-куп бышылды. (Т.С.)* 2. *Бактардын башында кайдадыр бир чымчык чыйт-чыйт деп, кыркыр этип, шактан-шакка учуп жүрөт. (Т.К.)*

4. Элес тууранды сөздөрдүн кыймыл-аракет менен байланыш жасоо ыкмасы, синтаксистик катыш мүнөзү жагынан дабыш тууранды сөздөрдөн айырмаланбаганы менен, кыймыл-аракеттин белгиси катары ага таралыш мүнөзү, мааниси боюнча айырмалуу. Тагыраак айтканда, элес тууранды сөздөр объектиге көбүрөөк мүнөздүү келип, кыймыл-аракетке карата тез таралуучу жана тез өтүп кетүүчү белги катары келет: 1. *Тартыла калган көз учкуну жарк тышка чагылышат. (Н.Б.)* 2. *Көкөлөтө ыргыткан сайын буудай ай нуруна жарк эте чагылыша түшөт. (Т.К.)* 3. *Эки киши шып-шып тышка чыкты. (Т.К.)*

5. Башка бир учурда кыймыл-аракеттин көпкө созулуучу белгиси катары колдонулат. Мындай маани элес тууранды сөздөрдүн кайталанып, кош сөз түзүлүшүндө келишине да байланыштуу болот: 1. *Туптунук, таптаза каны диркиреп, ай жарыгына жылт-жылт чагылышып турду. (Н.Б.)* 2. *Жаныбардын көздөрүнөн жаш кадимкидей мөлт-мөлт этип тамчылап жатат. (Т.К.)* 3. *Андан соң уч караан мазардан тоону карай эрбең- эрбең этип чубап баратышты. (Т.К.)*

в) Чакчылдар + кыймыл-аракет

Тегинде чакчылдардын семантика-грамматикалык табияты кыймыл-аракет аркылуу аныкталат. Демек, чакчылдардын синтаксистик функциясы бышыктооч менен тикеден-тике байланышта болуп, анын (бышыктоочтун) сыпат бышыктоочтук катышын уюштурууда да активдүү катышат. Тагыраак айтканда, чакчылдардын -майынча, -ганы формаларынан башка формалары бышыктоочтук катыштын ушул түрүн уюштурууда негиз катары эсептелет да, кыймыл-аракетке карата ар кандай белги катары келет.

1. Кыймыл-аракеттин аткарылышынын аракет процесси менен байланышкан жалпы эле сыпаттык белгиси катары колдонулат: 1. *Бригадир алда кайдан ой*

тапкансын сүйүнүп кетти. (Ч.А.) 2. Жөө жүрүп ырдаганы, курусун, өзүз минип жырдаганы курусун. (М.) 3. Булар козголбой баягы дөңдө дагы эле олтурат. (М.Э.)

2) Кыймыл-аракеттин кандайча жана кантип аткарылган кырдаалын билдирет: 1. *Чырмалышып сөз бекийт. (М.) 2. Отряд андан ары акырындап жыла берди. (Т.К.) 3. Бычактап өлтүргөн да бир, кучактап өлтүргөн да бир. («УС»)*

Кыргыз тилинде ушул маанидеги чакчылдар (көбүнчө -ып формасындагы) аркылуу уюшулган сыпат бышыктоочтук катыштардын колдонулушу өтө активдүү мүнөзгө ээ.

3. Кыймыл-аракеттин аткарылыш шартын билдирет: 1. *Эр чекишпей бекишпейт. 2. Талаптанбай, муратка жетпейт. 3. Эмгек кылбай, эрезеге жетпейсиң. 4. Эр жигит жер тааныбай, эл тааныбайт. (М.)*

4. Кыймыл-аракетке карата карама-каршы мааниде келип, ага салыштырылат: 1. *Бекер жүргөнчө, бекер иште. 2. Сурап бергенче, уруп бер. 3. Жатып өлгөнчө, атып өл. (М.)*

5. Кыймыл-аракеттин күчөтүлгөн, чекке жеткен абалдагы объектиси катары келет: 1. *Эки кернайчы узун кернайларын бийик көтөрүшүп, бардык күчтөрү менен үүлөшүп, күрөө тамырлары барсайгыча тарта баштады. 2. Жылкычылар Көкөтөйдүн кылыгына тумактары менен жер сабап, боорлору эзилгенче жырдап күлүштү. (Т.С.) 3. Нары жактан Элакун тамагы айрылганча кыйкырып жатты. (М.Э.)*

Мындай учурда негизги кыймыл-аракет да, анын белгиси катары келген кыймыл-аракет да көпкө созулган абалда болот.

г) Сын атооч + кыймыл-аракет

Сын атоочтор заттын өңү-түсүн, көлөмүн, сын-сыпатын, сапатын, сырткы көрүнүшүн, даамын, формасын билдирүүчү грамматикалык категория болуп, демек, алар затка мүнөздүү болгон жогоркудай өтө ар түрдүү белги, касиеттердин системасынан турат.

Ал эми сын атоочтордун кыймыл-аракетке катыштуулугу зат атоочтордон кескин айырмаланат. Анткени, баарыдан мурда, сын атоочтор затка тиешелүү ар түрдүү белги-касиеттердин системасынан турган категория болсо, кыймыл-аракетке, анын грамматикалык табиятына зат атоочко мүнөздүү болгон бардык белги-касиеттер мүнөздүү эмес. Тагыраак айтканда, кыргыз тилинде ар кандай эле маанидеги сын атоочтор кыймыл-аракет менен байланышып, сыпат бышыктоочтук катышта колдонула бербейт. Алардын ичинен маанилик жактан кыймыл-аракет менен байланышууга жөндөмдүү болгон айрым бир сапаттык, салыштыруу, катыштык түрлөрү кыймыл-аракет менен байланыш түзүүгө жөндөмдүү келет. Мындай учурда сын атоочтор өзүлөрүнүн грамматикалык маанилери боюнча тактоочтук категориянын системасына өтөт да, (алгачкы семантикалык табиятын сактоо менен) кыймыл-аракетке карата сыпат тактоочтордой эле катыш жасайт. Ал эми заттын өңү-түсүн, сырткы көрүнүшүн, формасын ж.б. жактарын билдирүүчү сын атоочтор кыймыл-аракет менен байланыша албайт. Анткени кыймыл-аракетке андай сындык белгилер, негизинен, мүнөздүү эмес.

1. Кыргыз тилинде сын атоочтордун айрым маанилик топтору, айрыкча сапаттык сын атоочтор кыймыл-аракет менен бышыктоочтук катышта колдонулуп, анын ар түрдүү сапаттык белгилерин, кандай сапатта ишке ашырылгандыгын билдирет: 1. *Жыгач кессең, узун кес. (М.) 2. Кечке тыңбай жол жүрүп чарчаган жолоочулар бут серппей, тынч, жайлуу эс алышты. (К.Б.) 3. Жоломан бул өрөөндү ой-чуңкуруна чейин жакшы биле турган. (М.Э.)*

2. Катыштык сындардын ичинен -дай формасындагы салыштырма сын атоочтордун кыймыл-аракетке карата сыпат бышыктоочтук катышта колдонулушу кыргыз тилинде активдүү мүнөзгө ээ. Мындай учурда кыймыл-аракетти окшоштуруу, салыштыруу сыяктуу белгилерди көрсөтөт: 1. *Кеңири таноолорунан көгүлтүр буу тим эле октой атылат. (К.Ж.)* 2. *Жалындуу жаштык кезинде жазгы суудай ташкында. (М.)* 3. *Өздү жаттай сыйлагын, жат жанынан түңүлсүн. (М.)*

3. Бышыктоочтук катыштагы түгөйлөрдүн багыныңкысы өтмө мааниде келет да, өзү байланыш жасаган кыймыл-аракетке карата табигый мүнөздүү болбогон касиет, сапаттык белгилери аркылуу катыш жасайт. Мындай учурда кыймыл-аракетке карата белги катары колдонулган өтмө маанидеги сын атоочтор ички мазмуну боюнча салыштыруу маанисинде келет: 1. *Малга жарды болсоң да, сөзгө жарды болбогон. 2. Өңүң суук болсо да, сөзүң жылуу болсун. 3. Таап сүйлөгөн таттуу сүйлөйт. (М.)*

4. Кыймыл-аракетке кандайдыр бир сапаттын пайда болушун же анын өзгөчө бир белги-касиетке ээ болуу абалын билдирет: 1. *Балаң пайдалуу болсо, аштыгың айдалуу болот. 2. Бүркүт карыса чычканчыл болот, каракчы карыса алдамчы болот. (М.)* 3. *Осмонго сырын ачып айткан күндөн тартып Сапарбай артыкча ойлуу, оор басырык, токтоо тартып өзгөрдү. (Т.С.)*

д) Ат атооч + кыймыл-аракет

Ат атоочтор өзүлөрүнүн лексикалык мааниси, грамматикалык табияты боюнча ар түрдүү болгон, башкалардан өзгөчөлөнгөн сөз түркүмү экенине карабастан, алардын кыймыл-аракет менен байланыш-катыш түзүү касиети өтө чектелген мүнөздө болот. Демек, сыпат бышыктоочтук катышты уюштурууда да алардын ичинен кантип, кандай, кандайча деген сыяктуулары гана катышат.

Мындай ат атоочтор өзүлөрүнүн семантикасына жараша, негизинен, кыймыл-аракеттин белгисиздикке байланышкан абалын, анын ишке ашырылыш жолун, мүнөзүн сурап-билүү маанисинде колдонулат: 1. — *Кандай жатасыңар, Теңирберди аке? 2. — Кана, андай аталык кыла турган акылга дыйкан кишини кантип табабыз? (Т.К.)* 3. — *Гм... атты таанып чыктыңбы? Кимдин аты экенин кандайча билип калдың? (Т.К.)*

Кээде кыймыл-аракеттин белгисиздикке байланышкан абалын тикелей суроо эмес, анын кандайча ишке ашырыларына карата ой жүгүртүү маанисин же кыймыл-аракеттин ишке ашырылышынын мүмкүн эместигин билдирет: 1. *Бул эмне болгон, кандай деп ойлойт болду экен? 2. Теңештирүү үчүн кандай кылуу керек? («ЛЖ») 3. Күндүзү ушунча жерден кантип көрүнмөк эле. (Ч.А.) 4. Хан турганда, сендей хан атасы тууганыбыз турганда, кантип келет кырк атчан бизге? (Т.К.)*

е) Атоочтуктар + кыймыл-аракет

Кыргыз тилинде атоочтуктар башка сөз түркүмдөрү сыяктуу эле өзүлөрүнүн маанилери боюнча ар түрдүү мүнөзгө ээ. Ошондуктан алардын көпчүлүгү зат же заттык маанидеги атооч сөздөргө (албетте, нагыз атоочтук маанисинде) гана тиешелүү болсо, кээси айрым бир сын атоочтор сыяктуу заттын да, кыймыл-аракеттин да процессуалдык белгиси катары келе берет.

Атоочтуктардын ичинен бул касиетке анын тескери -бас формасы ээ. Мындай учурда ал өз алдынча эмес, -ар формасындагы атоочтуктун он формасы менен карама-каршы кош сөз түзүлүшүндө келет да, кыймыл-аракеттик белгинин жетишсиздигин же кыймыл-аракеттин кандайча ишке ашырылгандыгын билдирип, кыймыл-аракеттик белги катары да келет. 1. *Токтогул болор-болбос*

ооруп калса болду, Сатылган менен Бурма үйдү үч айланып боздошо турган. (А.Т.)
 2. Аксинья экинчи чакасына суу сузуп алды, апкөчтү ийгине салып, билинер-билинбес чайпала жөнөдү. (М.Шол.) 3. Мыскалдын жүрөгү тыз этип, өңү бир аз билинер-билинбес өзгөрүлө түштү. (Т.С.)

Ушул эле маани этиштин келер-келмексен, угар-укмаксан, басар-басмаксан, көрөр-көрмөксөн ж.б. формалары аркылуу да берилет: 1. Ал эми меймандардын бири угуп отуруп, кыялы алда кайда чабыттады көрүнөт, угулар-угулмаксан мындай деди. (А.Чех.) 2. Мусулманкул бара-бара ордо иштерин көрөр-көрмөк-сөн болуп өзүн оолак тутту. (Т.К.)

Зат атоочтон сын атооч жасоочу -дай мүчөсү өзүнүн мааниси боюнча бир затты экинчи бир затка карата гана салыштырбастан, алардын кыймыл-аракеттик белгилерин да өз ара салыштырат. Демек, мындай салыштыруунун затка да, анын кыймыл-аракетине да бирдей даражада тиешелүүлүгүнө байланыштуу ал өгүздөй өкүрдү, баладай ыйлады, байчечекейдей гүлдөйт, кулундай кишенеди ж.б. деген сыяктуу бышыктоочтук катышты да уюштурат.

Атоочтуктар да бул функцияда зат атоочтордон анча айырмаланбайт: ичиркенгендей чочуркап кетти, таң калгандай карады, өкүнгөндөй оор күрсүндү ж.б. Бирок башка атооч сөздөрдө нерсе менен нерсе же нерселердин кыймыл-аракеттери өз ара салыштырылса, атоочтуктарда кыймыл-аракеттик белги башка бир кыймыл-аракет менен салыштырылат: 1. Кандайдыр бир окуяга таң калгандай отургандарга жал-жал карайт. (К.Ж.) 2. Зейне менен Дардаке бири-бирин сынашкандай карашты. (Ш.Б.) 3. Элчи бая куну Абил бийдин өргөөсүнө киргендей жупуну эле. (Т.К.) 4. Ат жардам сурагандай дагы окуранып койду. (Н.Б.)

Мындай учурда атоочтук аркылуу берилген заттын кыймылдык белгиси өзү катыш түзүп турган кыймыл-аракеттин мүнөзү менен салыштырылат. Кээде ушул эле түзүлүштөгү атоочтуктар кеңири мааниде келип, кыймыл-аракетке гана эмес, бүтүндөй сүйлөмдүн маанисине карата да салыштырылат: Жан-жаныбарлардан уялгандай, зарланган үндөн зааркангандай акырын нурун чача, күн дагы өзүнүн уясына жашынган. (К.Ж.)

Салыштырууну уюштуруучу -дай мүчө атоочтук -оочу, -уучу формасына жалганып да, кыймыл-аракетке карата сыпат бышыктоочтук катышты уюштурган учурлары аз эмес: 1. Ал олтурган калыбын жазбастан, майланышкан кара сур жүзүн жаңыдан орун ала баштаган бизге буруп, жалпыбызга өтө олуттуу кабар айтчудай оңдонуп олтурду. («Чал.») 2. Нусуп тигини жеп жиберчүдөй тигиле карады. (Т.К.) 3. Эки жак тең ичтен толгонуп, иштин ток этер жерине жакындап келгенин сезип, чарт жарылчудай иреңдерин кумсартып отурду. (Т.К.)

Кыргыз тилинде да сейрек учурда -дай формасындагы айрым бир атоочтуктар чакчыл -ып формасындагы бол этиши менен тизмектеле келип, ал аркылуу берилген кыймыл-аракеттик белги өзү катыш түзүп турган кыймыл-аракет менен өз ара салыштырылат: 1. Экинчи көрүшпөстөй болуп, мынчалык таарынганың кандай? 2. Ал өз кылмышын сезгендей болуп, унчукпай олтурду. (А.С.) 3. Күн жаачудай болуп, катуу бүркөлдү.

Кээ бир учурда атоочтуктун -гыс формасы менен болуп чакчыл этишинин тутуму өзүлөрү байланышып турган кыймыл-аракетке карата кайталангыс болуп чегине жеткирилген иш-аракеттин белгиси катары келет: 1. Булар — ажырагыс, оңдолгус болуп эл тарабынан чегине жеткире иштелип бүткөн чыгармалар. 2.

Жогорку атоочтук конструкциянын тутумундагы толук маанилүү сөздөр өз ара ажырагыс болуп тутумдашкан. (Оозеки кептен.)

§ 64. Жандооч байланыш формасындагы сыпат бышыктоочтук катыш

Кыргыз тилинде *менен, аркылуу, сыяктуу, шекилдүү, сымал, өңдүү, бойдон, жараша* деген сыяктуу жандоочтор толук мааниде колдонулган ар кандай формадагы атооч сөздөр жана этиштин атоочтук жана кыймыл атоочтук формалары менен тизмектеле айтылып, кыймыл-аракетке карата сыпат бышыктоочтук катышты уюштурат. Мындай учурда жандоочтук сөз тизмектеринин грамматикалык маанилери, б.а., кыймыл-аракетке карата болгон семантика-синтаксистик катыштары, негизинен, аталган жандоочтордун семантикасы аркылуу аныкталат:

1. Менен, аркылуу жандоочтору атооч жөндөмө формасында турган мейкиндик же орун маанисиндеги сөздөр менен айкалыша келип, кыймыл-аракеттин белгилүү бир мейкиндик аркылуу же мейкиндиктин аралыгында болуп өткөндүгүн билдирет: 1. *Биз капчыгай менен араба айдап баратканбыз. (Ч.А.)* 2. *Бул жактан тигил айылга ошол асма көпүрө аркылуу гана өтөбүз. (М.Гап.)* 3. *Нурбай аска таштын оң жагы менен ылдый карай чуркады. (К.Б.)* 4. *Биз өңгүл-дөңгүл жер менен көпкө чейин унчугушпай жүрүп олтурдук. (Т.С.)*

2. Менен жандоочу менен объектилик маанидеги зат атоочтордун тизмеги кыймыл-аракеттин ошол объект же кыймыл процесси менен бирдиктеги аткарылыш ыгын, жолун билдирет: 1. *Кызгануу менен карады.* 2. *Ойлонуу менен таң атырды.* 3. *Шишиген көздөрү менен Умсунай абышкасына таң калгандай карады. (Т.С.)*

3. Сыяктуу, шекилдүү, сымал, өңдүү, сыңары, сымак деген сыяктуу жандоочтор атооч жөндөмө формасындагы зат атооч жана атоочтуктар менен тизмектеле келип, кыймыл-аракетти заттын же башка бир кыймыл-аракеттин белги, касиетине салыштырып көрсөтөт: 1. *Бөксө тоолорду кыркып чабыттаган шумкар сыңары Тополоң да тынч алып жатпайт. (К.О.)* 2. *Калган өңдүү жээлиги, көтөрүлөт чаң ызгып. (Б.А.)* 3. *Үшүк алган көк аста-аста көгөрө баштаган сыяктуу кишилер да кун өткөн сайын тыңыды. (Т.С.)* 4. *Алиги киши Мунаранын апасынын маанайын сезип турган шекилдүү көп сүйлөбөй шаабайы сууп баратты. (Ж.Жап.)*

4. Бойдон жандоочу -ган формасындагы атоочтуктар менен айкашып, кыймыл-аракеттин кантип, кандайча абалда же кандайдыр бир объект менен бирдикте ишке ашырылганын билдирет: 1. *Топулуу торгойлор сайрашкан бойдон улам бийикке карай оболошот. (А.Т.)* 2. *Тыныбек кара жоргону ыргыштаткан бойдон тоону көздөй жөнөдү. (К.К.)* 3. *Абдылас үйгө бурулбай, портфелин асынган бойдон эле короого кирди. (III.Б.)*

5. Жараша жандоочу барыш жөндөмөдөгү зат атоочтор менен тизмектеле айтылып, кыймыл-аракеттин ылайыкталган, туура келген белгиси катары келет. Бул белги макал, лакаптардагы сүйлөмдөрдө көбүрөөк кездешет: 1. *Алыңа жараша иш кыл, жылкыңа жараша ышкыр. (М)* 2. *Айтылып жүргөндөй, айлык акыны ар кимдин — анын жарамдуулугуна жараша, ар кимге — анын эмгегине жараша төлөйбүз. («КТ»)*

Логикалык субъект тарабынан аткарылуучу кыймыл-аракеттин процессиндеги ылайыктуулук же ал процесстин биригүү, кошулуу абалында өтө тургандыгы көрсөтүлөт: 1. *Быйыл пахта аянтында жасалган тажрыйба окумуштуулардын айтуусу боюнча жүргүзүлдү.* 2. *Жылдагыдай эле быйыл да мектептин ремонту ата-энелердин демилгеси, алардын түздөн-түз катышуусу менен бүткөрүлдү.* 3. *Мурда бардык иштер, мекеме жетекчилеринин көрсөтмөсү*

боюнча аткарылып келген. («АС») 4. Кайгыга күл, кубанычка жарылба, сабыр менен салкын кара баарына. (М.Э.)

§ 65. Себеп бышыктоочтук катыш жана анын грамматикалык түзүлүшү

Себеп бышыктоочтук катыш түгөйлөрдүн өз ара себеп-натыйжалаш маанилери аркылуу түзүлөт. Тагыраак айтканда, анын багыныңкы түгөйү себеп, ал эми багындыруучу түгөйү анын натыйжасы катары келет. Демек, түгөйлөрдүн ортосундагы себеп менен натыйжанын өз ара шартташкан биримдиги гана алардын себеп бышыктоочтук катышта келерин шарттайт. Ошондуктан себеп бышыктоочтук катыштын уюшулушунда анын тигил же бул түгөйү кандайдыр бир артыкчылык мүнөзгө ээ боло албайт. Тескерисинче, алардын себеп-натыйжалаштык, бирин экинчиси шарттоочулук биримдиги, ички логикалык катышы зарыл талап кылынат.

Мына ушул өзгөчөлүгүнө байланыштуу себеп бышыктоочтук катыштын уюшулушу бышыктоочтук башка катыштардай, белгилүү бир сөз түркүмдөрүнүн базасына негизделбейт. Бирок кыймыл-аракеттин аткарылышында себеп катары келүүчү жагдайларды, кырдаалдарды билдирүүчү белгилүү бир формадагы сөздөрдүн тобу аркылуу уюшуларын танууга болбойт. Кыргыз тилинде мындай сөздөр катары, негизинен, чыгыш жөндөмө формасындагы аргасыздан, карылыктан, жаштыгынан, кубангандан, кайгыргандан, сүйүнгөндөн деген сыяктуу абстракттуу маанидеги сөздөр эсептелет. Конкреттүү алганда, кыргыз тилинде себеп бышыктоочтук катыш төмөнкүдөй грамматикалык түзүлүштөрдө келиши мүмкүн:

а) Чыгыш, барыш жөндөмө формаларында келген абстракттуу маанидеги сөздөр менен кыймыл-аракеттин өз ара себеп-натыйжалаш катышы аркылуу уюшулат: 1. Беккул коркконунан аптыгып сүйлөй албайт. 2. Бурмаке жалгыз атты минип кетеби деп тиги балага амалсыздан жалынып жатты. (М.Э.) 3. Беккулдун бир ажалдан калганына кубанганыман койлордун кошула турганын да билбей калыпмын. (М.Э.)

б) Кыргыз тилинде этиштин атоочтук жана кыймыл атоочтук формалары менен учун, соң, кийин, себептүү, байланыштуу деген сыяктуу жандоочтор жана жандоочтук функциядагы сөздөрдүн тизмеги себеп маанисинде келип, анын натыйжасын билдирип турган кыймыл-аракетке карата себеп бышыктоочтук катышты уюштурат: 1. Бурмаке жогорку жакшылыгын балага чын ниети менен айткан жок, амалсыздан, жан айласы үчүн айтылган сөз эле. (М.Э.) 2. Үйдөгүлөргө аз болсо да жакын көрүнүш үчүн коңур берик боламыз, — деп Жанымжандын төркүн уруусун айта салдым. (М.Э.) 3. Шайлоочулардын иши менен жүргөнүмө байланыштуу Бишкекке самолёт менен он жети жолу каттаганым ырас. («АС»)

в) Кыргыз тилинде өтө сейрек болсо да **-ып, -а** формасындагы чакчылдар менен кыймыл-аракеттин өз ара себеп-натыйжалаш келген учурлары кездешет: 1. Маңдайымда жаркырап күлүп турган күндөн уялып, жалгыз көзүмдү жумуп жибериптирмин. (С.Ө.) 2. Гүлдүн көптүгүнөн андагы түркүн түстү бири-биринен ажырата албай көзү адашат. («АТ») 3. Терезеден көрүнгөн бир кыздан айттырып жиберген элем, энем байкуш аман төрөгөнүмө сүйүнүп тун катып келиптир. (К.Ж.)

Ошентип, себеп бышыктоочтук катыш грамматикалык жогоркудай түзүлүш өзгөчөлүктөрүнө карата синтетикалык формадагы себеп бышыктоочтук катыш жана аналитикалык формадагы себеп бышыктоочтук катыш деп аталган эки топко бөлүнөт.

§ 66. Синтетикалык формадагы себеп бышыктоочтук катыш

Себеп бышыктоочтук катыштын багыныңкы түгөйүнүн синтетикалык формасы катары мейкиндик жөндөмө формалар эсептелет. Бирок кыргыз тилинде себеп бышыктоочтук катышты бардык эле мейкиндик жөндөмөсүндөгү атооч сөздөр уюштура бербеси, алардын ичинен чыгыш жөндөмө формасындагы ар кандай

абалды билдирүүчү абстракттуу маанидеги туунду сөздөр (*кубанычтан, кайгыдан, айласыздан, кенебестиктен, жокчулуктан, жалкоолуктан* ж.б.) гана кыймыл-аракетке карата себептик катышта келери белгилүү.

Демек, жогоркудай чыгыш жөндөмө формасындагы абстракттуу маанидеги зат атоочтор кыймыл-аракетке карата себеп бышыктоочтук катышта келип, кыймыл-аракет билдирген натыйжанын чыгышын, пайда болуш себебин билдирет: 1. *Ошол карылыктын айынан ары-бери жүрө албай калды деп уктум. (К.Ж.)* 2. *Бурулча аргасыздан макул болду. (К.Б.)* 3. *Үйдүн үлбүл жарыгынан Өмүрбек бул үйдөгүлөрдү айрып тааный албады. (А.Т.)* 4. *Сатарбек бул жолу убактысынын жоктугунан чоң атасына кайрыла албады. (Ш.А.)*

Кыргыз тилинде атоочтуктар себеп бышыктоочту уюштуруу мүнөзү, колдонулуш сферасынын кеңирилиги, семантика-структуралык табияты боюнча өзүнчө өзгөчөлүккө ээ. Атоочтуктардагы мындай себептик маани ар кандай эле маанидеги этиштик негиздер аркылуу эмес, негизинен, ички сезимди, өзгөчө бир абалды билдирүүчү этиштик негиздер аркылуу гана уюшулат: 1. *Мен күйгөндөн айтып жатам буларды. (Ж.М.)* 2. *Ачуулангандан караңгыда жылт-жылт этет. 3. Бектурган сүйүнгөндөн сүрдөгөн немедей болду. (А.Т.)* 4. *Жигит кубанганынан дагы ыйлады. (А.Т.)*

Мындай учурда атоочтуктар кыймыл-аракет аркылуу билдирилген натыйжанын пайда болуу себебинен сырткары лексикалык маанисине ылайык адамдардын ички сезимдик абалын да билдирет.

Кыргыз тилинде себеп бышыктоочтук катыштын өзгөчө бир тибин түзгөн атоочтуктардын мындай себептик туруктуу мазмуну, биринчиден, алардын этиштик негиздеринин семантикасы аркылуу шартталса, экинчиден, структуралык өзгөчөлүгүнө, таандык уландылуу келишине негизделет. Бирок мындай ички сезимди билдирүүчү этиштик негиз аркылуу уюшулган атоочтуктардын синтаксистик катыш милдетин себеп бышыктоочтук катыштын чегинде гана кароого болбойт. Алар бир учурда себептик маанини туюндурса, кээде объектилик мааниде колдонулуп, кыйыр объектилик функцияда келген учурлары аз эмес: 1. *Адам кубангандан да, кайгыргандан да ыйлайт. 2. Кубангандан маңдай жарылбайт, кайгыргандан жүрөк жарылбайт.*

Жогорудагы мисалдардын биринчисинде кубангандан, кайгыргандан деген чыгыш жөндөмө формасындагы атоочтуктар кыймыл-аракетке карата себеп бышыктоочтук катышта келсе, экинчи мисалда ошол эле сөздөр кыйыр объектилик катышта колдонулат. Демек, грамматикалык түзүлүшү жагынан бирдей сөздөрдүн ар башка синтаксистик-категориялардын милдетин аткарышы, баарыдан мурда, багындыруучу түгөй болуп түшкөн этиштердин семантикасына негизделген. Тагыраак айтканда, биринчи учурда атоочтуктардын себептик мааниде колдонулушу багындыруучу этиштин (ыйлайт) ички сезимди билдирүүчү семантикасына байланыштуу болсо» экинчи учурда багындыруучу этиштин (жарылбайт) объектилик катыштагы табиятына ылайыкталган. Демек, жогоркудай семантика-структуралык мүнөздөгү атоочтуктардын синтаксистик катышы, милдети өз ара айкалышта келген

атоочтук менен багындыруучу этиштердин бири-бирине тийгизген таасири аркылуу аныкталат.

Кыргыз тилинде себеп бышыктоочтук катыштын уюшулушунун дагы бир өнүмдүү жолу — атоочтуктун *-ган + дыктан* формасынын колдонулушу. Атоочтуктун бул формасы башкалардан өзүнүн синтаксистик мүнөзүнүн моносемиялуулугу менен айырмаланат. Анткени башка структурадагы атоочтуктар жогоруда көрсөтүлгөндөй, контексттин талабына жана багындыруучу түгөйдүн ар кандай маанилик өзгөчөлүгүнө байланыштуу ар түрдүү синтаксистик катышта келсе, атоочтуктун *-ган + дыктан* формасы кыймыл-аракетке карата себептик мааниде гана колдонулат. Ошондуктан анын кыймыл-аракеттин себептик кырдаалын билдирүү табияты себеп бышыктоочтук катыштын башка түрүнө караганда алда канча айкын болот: 1. *Чарчагандыктан катуу уктап калыпмын. (М.Э.)* 2. *Мен сизди мурун-кийин коруп жүрбөгөндүктөн тааныбай калдым, жаным апа, — деп келип көрүшүп, Супахандын колунан өптү. (К.Ж.)* 3. *Ооругандыктан бир нече кун катары менен жумушка келбей калган. (Т.А.)*

Айрым учурда атоочтуктун жогорку формасына *-бы* мүчөсү адаттагыдай суроо маанисинде эмес, күмөн, божомол маанисинде колдонулат да, кыймыл-аракет менен себеп бышыктоочтук катышты уюштурат: 1. *Мылтык үнүнөн кабышкан тоо жаңырганынанбы, чочуп ойгонгон чүрпөлөрүм жылаңаяк, жылаңбаш жапырт туруп үрпөңдөп калышты. (С.Ө.)* 2. *Сүйүнгөндүктөнбү жүрөгүм эмнегедир алып учат. 3. Катуу чочугандыктанбы муунумдун калтыраганы эмгиче басылбайт. (Оозеки кептен.)*

Мындай түзүлүштөгү атоочтук аркылуу уюшулган себеп бышыктоочтук катыш өзүнүн структуралык семантикасына ылайык өзүнө тиешелүү болуп айтылган кыймыл-аракетке гана эмес, бүтүндөй сүйлөмдөгү айтылуучу ойго карата себептик мазмун берип турат.

Кыргыз тилинде себеп бышыктоочтук катыш *-ган* формасындагы атоочтукка барыш жөндөмө формасынын жалганышы аркылуу да уюшулушу мүмкүн: 1. *Жаз келгенге куллубуз көбөйүп, мектептен чыккандан айылга чейин кубалашып келчү болдук. (Ч.А.)* 2. *Абылкасым байкас албаганга Карагул кыртыйып калды. (Т.А.)* 3. *Орозкул болсо алигинтип алдынан өз уулу чуркап чыкпаганына, китеп кабына сүйүнүп жүргөн бул балага кишиче эки ооз жылуу сөз таап айта албаганына ыйлап отурган. (Ч.А.)*

Жогорку мисалдардагы барыш жөндөмө формасындагы атоочтуктардын себеп бышыктоочтук катышта колдонулушу сүйлөмдүн ички мааниси аркылуу шартталган, б.а., бир жагынан, бышыктоочтук катыштын түгөйлөрү өз ара карама-каршы мааниде келет, экинчи жагынан, сүйлөмдүн ички маанилик мазмуну да кошумча фактор катары эсептелет. Демек, түгөйлөрдүн өз ара каршы маанилери жана сүйлөмдүн ички маанилик таасири алардын себептик катышын шарттоочу негиз болуп саналат. Кээде *-ган + га* түзүлүшүндөгү атоочтуктар объектилик мааниде да колдонулат: *Отун албаганга от жактырба, ачыкканга казан астырба. (М.) Сураганга бекер бер, суусаганга жеке бер. (М.)*

Демек, кыргыз тилинде синтетикалык формадагы себеп бышыктоочтук катыш грамматикалык түзүлүшү боюнча төмөнкүдөй мүнөздө болушу мүмкүн: 1) чыгыш жөндөмө формасындагы абстракттуу мааниде келген зат атооч + кыймыл-аракет; 2) барыш, чыгыш жөндөмө мүчөлөрү жалганган *-ган* формасындагы атоочтук + кыймыл-аракет.

Ал эми синтетикалык формадагы себеп бышыктоочтун уюшулушу көбүнчө багыныңкы түгөйлөрдүн семантикасына, кээде сүйлөмдүн ички мазмунуна же контекстке негизделет.

§ 67. Аналитикалык формадагы себеп бышыктоочтук катыш

Аналитикалык формадагы себеп бышыктоочтук катыштын түгөйлөрү синтаксистик ички байланыш мүнөзү боюнча өз ара ыкташуу жолу менен жана жандоочтор аркылуу байланышат. Кыргыз тилине анын биринчи жолу, б.а., ыкташуу жолу аркылуу уюшулушу анча мүнөздүү көрүнүш эмес. Жогоруда белгиленгендей, өтө сейрек учурларда -ып жана -й формасындагы чакчылдар кыймыл-аракетке карата себеп бышыктоочтук катышта келиши мүмкүн: 1. *Ачка болуп төрт аягы араң эле кыбырайт. (М.Э.)* 2. — *Айланайын, абакебайлар ээй! — деп Сарбагыш, бир жагынан, бизди көргөнүнө таң калып, бир жагынан, аман-эсен келгенибизге сүйүнүп, өзүнчө эле шашкалактап калдастай берди. (М.Э.)* 3. *Кечке жуук Жапаркул менен Ыракымбайды мал союп бер деп большевиктер алып кетти. (М.Э.)*

Жогоруда чакчылдардын себеп бышыктоочтук катышта келиши алардын кыймыл-аракет тарабынан берилген натыйжанын пайда болуу себебин билдирүү маанисине гана негизделген. Ал эми калган учурларда чакчылдар себеп бышыктоочтук катышты уюштурууга катышпайт. Бул болсо алардын семантика-грамматикалык табиятына себеп маанисинин анча мүнөздүү эместиги менен түшүндүрүлөт.

Демек, аналитикалык формадагы себеп бышыктоочтук катыштын ыкташуу байланышы аркылуу уюшулушунун жогоркудай чектелген мүнөздө экендиги аларды себеп бышыктоочтук катыштын формалык-грамматикалык өзүнчө бир түзүлүштөгү түрү катары атайын бөлүп кароого негиз түзбөйт. Тескерисинче, аналитикалык формадагы себеп бышыктоочтук катыштын жандоочтор аркылуу уюшулушу активдүү мүнөзгө ээ.

Бышыктоочтук катыштын бул түрү да башкалардай эле грамматикалык түзүлүшү жагынан кыймыл-аракет менен толук маанилүү сөздөрдүн жандоочтор аркылуу байланышкан ар кандай конструкциялардын негизинде уюшулат. Ал эми алардын ортосундагы себеп бышыктоочтук катыш жандоочтор жана жандоочтук функциядагы айрым бир жардамчы сөздөрдүн семантикасы аркылуу аныкталат да, өздөрү байланыш-катыш түзүп турган кыймыл-аракеттеги натыйжанын себеби катары келет.

Кыргыз тилинде мындай семантика-синтаксистик катышта келүүчү толук маанидеги сөздөр менен кыймыл-аракетти өз ара төмөнкүдөй жандоочтор жана жандоочтук функциядагы жардамчы сөздөр байланыштырат:

1) Үчүн жандоочу менен кыймыл атоочтордун тизмеги кыймыл-аракетке карата себеп бышыктоочтук катышты уюштурат: 1. *Саадат кеткенин кайтарыш үчүн арга издеди. (Т.С.)* 2. *Коңгаргаев бүгүн ага кезигүү үчүн барган. (Т.С.)* 3. *Душманга кекти кетирбеш үчүн бардык эл бир кишидей күрөштү. (К.Б.)*

2) Өзүнүн семантикасы боюнча үчүн жандоочу, көбүнчө себеп маанисинде колдонулат. Ошондуктан ал кыймыл атоочтор сыяктуу эле -ган, -бас формаларындагы атоочтуктар менен байланышта келип, аларды кыймыл-аракетке карата себептик катышта тутумдаштырат. 1. *Сен аякка уйларды таштап кеткениң үчүн, Зейнени ыйлатканың үчүн, аягында кеч келгениң үчүн күнөөлүүсүң. (Ш.Б.)* 2. *Бул иш жөнүндө тиешелүү чара колдонбогонум үчүн*

айыптуумун. (К.Ж.) 3. Эрте турбаганы үчүн өгөй эне кыздын жанын чыгарды. (М.Гор.)

3) Өзүлөрүнүн лексика-семантикалык табияты боюнча соң, кийин жандоочтору мезгилдин өткөндөгү абалы менен байланыштуу каралат. Кыргыз тилинде сейрек болсо да, айрым бир учурларда сүйлөмдүн тутумунда ал маанисинен, белгилүү даражада алыстап, -ган формасындагы атоочтук менен тутумдаша келип, кыймыл-аракетке карата себеп бышыктоочтук катышты уюштурушу мүмкүн. Бирок баары бир аларда мезгилдик маанинин оттенкалары сакталат. 1. Менин чыны менен эле эч нерседен капарсыз таңыркаганымга көзү жеткен соң токтолуп калды. («КМ») 2. Өңүмдү көрбөгөндөн кийин башка бирөө экен деп ойлоп турганы бештен белгилүү. («КМ») 3. Меники дегенден кийин меники. (Н.Б.)

Жогоркудай конструкцияларда да атоочтук менен кийин, соң жандоочтордун тутуму аркылуу берилген иш-аракеттин аткарылышы же аткарылбашы айкын болот да, сүйлөмдүн калган бөлүгүндөгү айтылуучу ой анын натыйжасы катары келет, б.а., атоочтук конструкция айтылуучу пикирдин андан ары уланышына негиз, себеп болот.

4) Себеп бышыктоочтук катыш -ган формасындагы атоочтук менен жандооч маанисиндеги себептүү деген сөздүн өз ара ажырагыс тутумунун кыймыл-аракет менен болгон байланышы аркылуу да уюшулат: 1. Көп окуган, көп аракет кылган себептүү көп нерсени өздөштүрүп алган. (Ш.Б.) 2. Кеч келген себептүү баарыбыз жатып калдык. (М.Э.) 3. Койду эрте айдап келбеген себептүү Эмилбекти Калыйча кармап шилей берди. (К.Ө.)

5) Чыгыш жөндөмө формасындагы зат атооч жана атоочтуктар менен жандоочтук функциядагы улам сөзүнүн тизмеги да кыймыл-аракетке карата себеп бышыктоочтук катышты уюштурат: 1. Катуу соккон шамалдан улам кез-кезде оор жугу менен кошо теңселип кетет. («АТ») 2. Эки жылдан бери анын мамилесинен, көз карашынан улам ар убак атамдын мээримин сезчүмүн. (Ж.М.) 3. Темир кызды мурда бирди-жарым көрбөгөндөн улам батынып сөз кайырган жок. (Т.К.)

6) Айрым учурларда -ган формалуу барыш жөндөмө формасындагы атоочтуктар менен жандоочтук функцияда колдонулуучу байланыштуу сөзүнүн тизмеги да кыймыл-аракетке карата себеп бышыктоочтук катышта келиши мүмкүн: 1. Ал кеткенге байланыштуу мен минтип үйдөн чыкпай олтурам. 2. Жолоочу башка кызматка которулганына байланыштуу кызуу баштаган ишин убактылуу токтотууга туура келди. («КМ») 3. Тапшырылган ишти өз убагында аткарбаганымга байланыштуу мага кандай жаза берсеңер да көтөрөм. (Ч.А.)

Өтө сейрек болсо да, барыш жөндөмө формасындагы зат атоочтор менен байланыштуу сөзүнүн тизмеги да кыймыл-аракетке карата себеп бышыктоочтук катышты түзүшү мүмкүн: 1. Түндүн көзгө сайса көрүнгүс караңгылыгына байланыштуу жолоочулар аргасыз Сымкана айлына бурулушту. (С.Ө.) 2. Ушул окуяга байланыштуу Каныбек үйгө эки күн кечигип келди. (К.Ж.) 3. Кечээки жыйналыштагы чечимге байланыштуу Саадат жазага тартылмак. (Т.С.)

Демек, жандооч байланышындагы себеп бышыктоочтук катыш грамматикалык түзүлүшү боюнча төмөнкүдөй мүнөздө келет:

а) учун жандоочу менен тутумдашкан -ыш, -оо, -уу формаларындагы кыймыл атооч + кыймыл-аракет;

б) үчүн жандоочу менен тутумдашкан -ган, -бас формаларындагы атоочтуктар + кыймыл-аракет;

в) *соң, кийин* жандоочтору менен тутумдашкан -ган формасындагы атоочтук + кыймыл-аракет;

г) жандоочтук функциядагы *себептүү, байланыштуу* сөздөрү менен тутумдашкан -ган формасындагы атоочтук + кыймыл-аракет.

Ал эми себеп бышыктоочтук катыштын уюшулуш принциби, негизинен, толук маанилүү сөз менен кыймыл-аракетти өз ара байланыштырган жандоочтордун семантикасы аркылуу шартталат. Мындан сырткары *соң, кийин* жандоочтору катышкан конструкцияларда себептик маани сүйлөмдүн ички мазмуну аркылуу аныкталышы мүмкүн. Бул аталган жандоочтордун синтаксистик-катыш мүнөзү боюнча көп маанилүүлүгү менен түшүндүрүлөт. Салыштырыңыз: Тойгон *соң* токтунун эти топурак татыйт (себептик катышта) — Бала тойгон *соң* ойноп кетти (мезгилдик катышта).

Ошентип, аналитикалык формадагы себеп бышыктоочтук катыш кыргыз тилинде, негизинен, анын жандоочтук байланыш формасына мүнөздүү болуп эсептелет.

§ 68. Сан-өлчөм бышыктоочтук катыш жана анын грамматикалык түзүлүшү

Сан-өлчөм бышыктоочтук катыш өзүнүн грамматикалык мааниси боюнча сандык, өлчөмдүк маанидеги сөз топтору менен кыймыл-аракеттин өз ара грамматикалык байланышынан түзүлөт. Ал эми «сандык» «өлчөмдүк» деген түшүнүктөр кеңири мааниде болуп, ал өз ичине төмөнкүдөй бир катар конкреттүү өлчөмдүк маанилерди камтыйт:

а) узундук, аралык өлчөмү (метр, сантиметр, километр, ат чабым, тай чабым, аркан бою): 1. *Машина менен алтымыш километр жол жүрдүк.* 2. *Бала бир чакырым жүгүрдү.* 3. *Арасы тай чабым келет.* (М.Э.)

б) убакыт, мезгил өлчөмү (саат, минута, күн, ай, жума, жыл, бээ саам, аш бышым, чай кайнам): 1. *Бир күнү уруш болгон үйдөн кырк күн береке качат.* (М.) 2. *Сергей Матвеевичтин өтүнүчү боюнча бир жумага руксат беришти.* (Ш.А.)

в) оордук, салмак өлчөмү (центнер, тонна, килограмм, пуд): 1. *Баарын кошкондо жүз килограммга жетпейт.* 2. *Бу жолу атайын келди, тандап жүрүп койдун сан этинен беш килограмм, сабиз, пиязын ар биринен эки-үч килограммдан алды.* (Т.С.)

г) сан өлчөмү (беш, он, жүз, эгиз, жалкы): 1. *Эчки тууйт эгизди, эки жылда сегизди.* 2. *Аттууга жөө жете албайт, экөөнө бирөө бата албайт.* (М.)

д) пул, нарк өлчөмү (акча, сом, пул, теңге, тыйын): 1. «Бар береке тапта» — нарк үч сом жыйырма беш тыйынга токтоду. (Т.С.) 2. Бул якшы атыңызга жыйырма тогуз сом элик беш тыйын нарк койдум. 3. Баарына туюк гана колуңдан келгениң он миңден, келбегениң миңден акча камдагыла, — деди Ийгенбай. (Т.С.) 4. Макул, болуптур, кырк сом кырк беш тыйын болсун. (Т.С.)

Жогорудагы мисалдардан көрүнүп тургандай, сан-өлчөм бышыктоочтук катышты уюштурууда өлчөм бирдиктердин ичинен сом бирдигине өзгөчө роль таандык. Анткени калган ченем сөздөрүнүн маанилик жактан толукталышы, конкреттештирилиши алар менен тизмектеле айтылган сан атооч сөздөр аркылуу шартталып турат. Ал эми сан-өлчөм бышыктоочтук катыштын жогоркудай маанилик түгөйлөрүнүн кыймыл-аракетке карата болгон байланышы ыкташуу жана сейрек болсо да байланыштын башкаруу формаларына негизделет. Демек, грамматикалык ушул түзүлүш өзгөчөлүгүнө карата алар: а) синтетикалык формадагы сан-өлчөм бышыктоочтук катыш; б) аналитикалык формадагы сан-өлчөм бышыктоочтук катыш болуп экиге бөлүнөт.

§ 69. Синтетикалык формадагы сан-өлчөм бышыктоочтук катыш

Синтетикалык формадагы сан-өлчөм бышыктоочтук катыш грамматикалык түзүлүшү боюнча мейкиндик жана кыйыр (табыш) жөндөмө формаларындагы сандык, өлчөмдүк маанилерде келген атооч сөздөр жана сөз тизмектери менен кыймыл-аракеттин өз ара байланыш-катышынан уюшулат: 1. *Чакырылган кишилер бирден-экиден келе башташты. (К.К.)* 2. *Москва — Фрунзе поезди эртең мененки саат алтыда келмек. (Ш.Б.)* 3. *Бүгүнкү бүтөр иш эле, Сергеев келбей, эртең кечки бешке калтырылды. (Т.С.)* 4. *Үчтөн алып, бешке саткан — соодагердин адаты. («УС»)*

Мисалдарда сан маанисинде келген сөздөр кыймыл-аракет менен мейкиндик жөндөмөлөрү аркылуу байланышкан. Мындай түзүлүштөгү конструкциялар синтаксистик ички байланыш формасына карата этиштик башкаруу формасындагы сан-өлчөм бышыктоочтук катыш деп да аталат.

Ал эми сан өлчөм бышыктоочтук катыштын багындыруучу түгөйү катары анын башкаруу формасында гана эмес, башка формаларында да атооч сөздөр кыргыз тилинде, негизинен, колдонулбайт.

Сан-өлчөм бышыктоочтук конструкциянын түгөйлөрүнүн ортосундагы өлчөмдүк катыш, негизинен, багыныңкы түгөйлөрдүн семантикасы аркылуу шартталган болот да, багындыруучу түгөйгө карата түрдүү катыштарда келет:

1) Бөлчөк сандар сейрек болсо да, барыш, жатыш жөндөмө формаларында келип, кыймыл-аракетке карата бүтүндүн бөлүгү маанисинде колдонулат: 1. *Бул жердин үчтөн экисине эгин эгүүгө, калган үчтөн бирине ар кандай өсүмдүктөрдү өстүрүүгө болот. (К.Ө.)*

2. *Калмактар бул жерге он жетинчи кылымдын экинчи жарымында келген. (К.Ж.)*
3. *Шеркул жаңы бөлүнгөн жерди так ченеп чыгып, анын бештен бирине келишкен үй, короо-жай салмак да, калганын огородго калтырмай болду. («АТ»)*

2) Эсептик, жамдама жана чамалама сан атоочтор барыш жөндөмө формасын кабыл алып, кыймыл-аракеттин так же бол- жолдуу түрдөгү сан-өлчөмүн билдирет: 1. *Ай он бешке бир эле күндө толбойт. (М.)* 2. *Атасы тирүү болсо, быйыл туура алтымышка чыкмак. (Ш.А.)* 3. *Аттууга жөө жете албайт, экөөнө бирөө бата албайт. (М.)* 4. *Темир тирүү болсо, быйыл отуздарга чыкмак. (Т.К.)*

3) Иреттик бөлчөк сандарга табыш жөндөмөнүн формасы жалганып, кыймыл-аракетке карата кандайдыр бир сандык түшүнүктүн аякталыш иретин жана белгилүү бир бүтүн сандын конкреттүү өлчөмдөгү бөлүгүн билдирүү маанисинде келет: 1. *Жарымын кесип таштоого кыйбайм, — отун издеген дагы бирөө олжолоп кетүүгө мүмкүн. (К.К.)* 2. *Арууке шаарда беш жыл окуп, минтип онунчуну бүтүп жатат. (А.С.)* 3. *Бул дарбыздын экиден бирин сен ал, Мээрим, — деп апасы колундагы ширеси куюлган дарбыздын бөлүгүн кызына сунду. («КМ»)*

4) Эсептик сан атоочтор чыгыш жөндөмө формасындагы оордук, нарк, мезгил, аралык же узундук өлчөм маанилериндеги сөздөр менен тизмектеле айтылып, кыймыл-аракеттин бирдей өлчөмдөгү, бир нече бөлүктөрдөн турган сан-өлчөмдүк маанисин билдирет: 1. *Эгер муну башка жакка сатсак, төрт айдан түрмө кесип, же болбосо 500 сомдон ыштарап салмак. (М.Э.)* 2. *Кочкор районунда быйыл арпанын түшүмү ар гектарынан элүү бир жарым центнерден айланды. («СК»)* 3. *Эки кулак суу аккыдай арык болсо, ар кимибизге беш жарым метрден тийсе, бешимге чейин казып бүтпөй өлүптүрбүзбү. (К.Ж.)*

5) Кыймыл-аракеттин белгилүү бир убакытка чейин созулган мезгилин билдирет. Мындай учурда убакыт жана сан бирдиктери тизмектеле айтылат: 1.

Эки күнгө ээси бербейт, бир күнгө өгүз өлбөйт. (М.) 2. Жетет эми, бир күн кечке таарынасыңбы. («АТ») 3. Жолугушууну саат алтыга болжошту.

Кыргыз тилинде сан-өлчөм бышыктоочтук катыштын синтетикалык формада уюшулушу, негизинен, барыш, чыгыш жөндөмө формаларына таандык. Ал эми жатыш жөндөмөсүнүн — *Жаман эркек элүүсүндө карыйт. Жакшы уул он бешинде элине баш, жаман уул отузунда жаш* деген сыяктуу айрым бир сан бирдиктери аркылуу келген учурларын эске албаганда, көпчүлүк учурда алар ушул түзүлүштө мезгил бышыктоочтук катыштын системасында каралат: *Бул иш бери болгондо, алты айда бүтөт, эң кечиксем, эки аптада келемин кайра. (Т.С.)*

§ 70. Аналитикалык формадагы сан-өлчөм бышыктоочтук катыш

Аналитикалык формадагы сан-өлчөм бышыктоочтук катыш грамматикалык түзүлүшү боюнча лексика-грамматикалык жактан сандык, ар кандай өлчөмдүк маанини билдирүүчү жана грамматикалык табияты жагынан жөндөмө категориясына ээ эмес сөздөр жана сөз түркүмдөрү менен кыймыл-аракеттин өз ара байланыш-катышынан уюшулат: 1. *Арадан үч жыл өтүп кетти, бирок ал эч кайрылган жок. (Ө.А.)* 2. *Аз-маз талкан бар. Аны кымыранга аз-аздап салып, эптеп күн көрүп келатабыз. (М.Э.)* 3. *Арамза алты болсо, акыл жети болот. (М.)* 4. *Жүгөрү өсүмдүгүнүн өзөгүндө алты жарым процентке жакын кант болот. («ЛЖ»)*

Мисалдардагы убакыт, сан, даража өлчөмдөрүн билдирген сөздөр кыймыл-аракет менен грамматикалык каражаттарсыз маанилик жактан байланышып, сан-өлчөм бышыктоочтук катышты түзүп турат. Мындай түзүлүштөгү бышыктоочтук катыштын уюшулушунда анын багыныңкы түгөйлөрүнүн өлчөмдүк ар кандай мааниде болушу жана алардын атооч жөндөмө формасында келиши кандай зарыл болсо, багындыруучу түгөйлөрдүн да кыймыл-аракет маанисиндеги сөздөр аркылуу жасалышы да ошондой зарыл. Анткени ар кандай сандык, өлчөмдүк маанилер кыймыл-аракет менен гана колдонулбастан, зат же заттык маанидеги сөздөрдүн да сандык, өлчөмдүк белгиси катары келип, сүйлөмдө атрибутивдик катышты уюштуруунун маанилик бир түрүн түзөт. Салыштырыңыз: 1. *Эки бала келди.* 2. *Бала эки келди.* 1. *Аз-маз талкан бар.* 2. *Аз-маз үйрөндүм ж.б.*

Көрүнүп тургандай, сандык, өлчөмдүк маани затка да, кыймыл-аракетке да бирдей даражада тиешелүү. Маанилик ушул өзгөчөлүктөр алардын биринчи учурларда атрибутивдик, ал эми экинчи учурларда бышыктоочтук катыштарда келишин шарттайт. Демек, мындай маанилик түзүлүштөгү конструкциялардын багындыруучу түгөйлөрүнүн лексика-грамматикалык мүнөзү алардын категориалдык табиятын аныктоочу жападан жалгыз критерий катары келет. Ошентип, аналитикалык форма сан-өлчөм бышыктоочтук катыштын багыныңкы түгөйлөрү атооч жөндөмө формасындагы ар кандай сандык, өлчөмдүк маанидеги сөздөрдөн болуп, анын багындыруучу түгөйүнүн милдеттүү түрдө кыймыл-аракет аркылуу уюшулушу менен шартталат. Грамматикалык мындай түзүлүштөгү конструкциялар синтаксистик ички байланыш формасына карата этиштик ыкташуу формасындагы сан-өлчөм бышыктоочтук катыш деп да аталат.

Ал эми грамматикалык мындай түзүлүштөгү сан-өлчөмдүк катыш, жогоруда белгиленгендей, көптөгөн өлчөмдүк маанилердин системасынан тургандыгына байланыштуу бир гана сөз түркүмүнүн базасында эмес, кыймыл-аракетке карата сандык, өлчөмдүк маанилерди билдирүүгө жөндөмдүү болгон бир нече сөз түркүмдөрүнүн, сөз топторунун базасына негизделиши мүмкүн, демек, сандык, өлчөмдүк маанилерди билдирүүчү сөз түркүмдөрүнүн (багыныңкы түгөйлөрүн) грамматикалык түзүлүштөрүнүн да, өз ара семантикалык катыштарынын ар түрдүүлүгүн аныктайт. Бул — бир. Экинчиден, айрым сөз түркүмдөрү өлчөмдүк катышта сейрек колдонулса, айрымдары алда канча активдүү мүнөзгө ээ. Демек, этиштик ыкташуу формасындагы сан-өлчөм бышыктоочтук катышка тиешелүү болгон ушул кырдаалдарды иште ары конкреттүү, ары кеңирээк планда чагылдыруу максатында аларды өз ара төмөнкүдөй топторго бөлүштүрүүгө туура келет.

§ 71. Тактооч + кыймыл-аракет түзүлүшүндөгү сан-өлчөм бышыктоочтук катыш

Кыргыз тилинде тактоочтордун сан-өлчөм бышыктоочтук катышта колдонулушу активдүү мүнөзгө ээ эмес. Бул кыймыл-аракеттин өлчөмдүк, сандык бөлүм аркылуу жабдылышы кепте сан атоочторго, сан атоочтор менен тизмектеле айтылган ченем сөздөргө көбүрөөк мүнөздүү экендиги менен түшүндүрүлөт. Демек, кыймыл-аракеттин сан-өлчөм жактан болгон өзгөчөлүгүн аз, көп, анча-мынча, ошончолук, ушунчалык, мынчалык, аз-маз, көптөн-көп, көп-көптөн, аз-аздан деген сыяктуу тактоочтор гана билдирип, кыймыл-аракетке карата төмөнкүдөй маанилерде колдонулат:

1) Кыймыл-аракеттин конкреттүү эмес, жалпыланган ченемдик маанидеги өлчөмүн билдирет. Мындай тактоочтордо өлчөм маанисинен сырткары сыпаттык маани да болот: 1. *Азаматтын жакшысы азыраак сүйлөп, көп тыңшайт, аргымактын жакшысы азыраак оттоп, көп жуушайт.* 2. *Көп бергенден аз берген, кечиктирбей бат берген.* 3. *Көпкөн жигит көп сүйлөйт, чечен жигит эп сүйлөйт.* (М.)

2) Кыймыл-аракеттин өлчөмдүк маанисинин жетишсиздигин билдирет: 1. *Ашыга түн катып келаткан чабарман сымканага бир аз жетпей токтоду.* (С.Ө.) 2. *Анча-мынча билет, мен бир жолу көрсөткөм.* (Ч.А.) 3. *Тракторду үйрөнүү үчүн молдолук аз-маз керек турбайбы.* (Ч.А.) 4. *Кулбашка анча-мынча үңүлө карады.* (М.А.)

3) Кыймыл-аракеттин кайталанган, узакка созулган, же өнүгүү мүнөзүндөгү өлчөмдүк маанисин билдирет: 1. *Сабира экөөнүн күбүр-шыбыры көпкө басылган жок.* (Ч.А.) 2. *Кар бат-баттан жаап, көпкө жатчу болду.* (Ч.А.) 3. *Элакун экөөбүз тескейдин солкулдаган ышкынынан көп-көптөн чогултууга аракет кылып жаттык.* (М.Э.)

Мындай жупташа колдонулган кош сөз түзүлүшүндөгү тактоочтор кыймыл-аракет менен сан-өлчөм жана сыпат маанилерине кошунду түрүндө байланышат.

4) Кыймыл-аракеттин так эмес, белгисиз мүнөздөгү жалпыланган өлчөмдүк белгисин билдирет: 1. *Босогосуна кирген адамды байбичем мынчалык суз тозгонун ажы Шатман мурда көргөн эмес эле.* (К.О.) 2. *Колхозчулар канча керек болсо, ошончолук алышсын.* (К.Ж.) 3. *Бирок аларың мынчалык кошомат кылышпайт, көздүн агы менен тең айланышпайт, ушунчалык турмуш куруп калганынын себеби ошондон экен.* («АТ»)

§ 72. Сан атооч + кыймыл-аракет түзүлүшүндөгү сан-өлчөм бышыктоочтук катыш

Сан атоочтор грамматикалык маанилерине байланыштуу зат атоочтордун да, этиш сөздөрдүн да сандык, өлчөмдүк мааниси катары кеңири колдонулат, алар менен, негизинен, аналитикалык формада байланышып, атрибутивдик жана бышыктоочтук катыштарды уюштуруунун потенциалдык базасы катары кызмат аткарат. Бирок сан атоочтордун маанилик топторунун грамматикалык түзүлүшү жана лексика-семантикалык табиятынын ар түрдүүлүгү алардын кыймыл-аракетке карата болгон бышыктоочтук катыш мүнөзүнүн бирдей эместигин шарттайт. Тагыраак айтканда, жамдама сан атоочтор грамматикалык түзүлүшү боюнча зат атоочтордон анча айырмаланбайт, б.а., сүйлөмдө алардын башка сөздөр менен болгон байланыш-катышын зат атоочтор сыяктуу жөндөмө категориясынын форма-көрсөткүчтөрү тейлеп турат. Жамдама сан атоочтордун сүйлөмдө атооч жөндөмө формасында колдонулушу да объектилик же субъектилик мүнөздө болуп, анын ушул өзгөчөлүгү баяндооч менен предикативдик катышта колдонулушуна негиз түзөт: Атадан алтоо туулса да, ар жалгыздык башта бар. Аталаштан алтоо болгуча, энелештен экөө бол. (М.)

Ал эми эсептик жана ирет сан атоочтордун семантикалык табияты, грамматикалык, структуралык мүнөзү алардын кыймыл-аракетке карата ыкташуу байланыш формасында келип, сан-өлчөм бышыктоочтук катышта кеңири колдонулушун шарттайт: 1. *Конок бир консо кут, эки консо жут.* (М.) 2. *Сага биринчи көрүнүп атса, бизге такыр эле көрүнбөйт тура.* (Ч.А.) 3. *Досуң миң болсо да аздык кылат, касың бир болсо да көптүк кылат.* 4. *Биринчи көрүшкөн билиш, экинчи көрүшкөн тааныш.* (М.)

Ал эми топ жана бөлчөк сан атоочтор, чамалама сандын айрым бөлүгү өзүлөрүнүн лексика-грамматикалык табиятына байланыштуу сүйлөмдө көбүнчө кыймыл-аракет менен жөндөмө формалары аркылуу байланышып, семантикалык жактан топ-топко бөлүнгөн, болжолдуу түрдөгү жана бүтүндүн кандайдыр бир бөлүгү түрүндөгү сан маанилерин билдирет: 1. *Аял, эркек төрт-бештен топтошуп, алда эмнени күтүшкөндөй.* (Т.С.) 2. *Ажыбек датка ошол кезде жетимиш-жетимиш бештерден ашып калган эле.* (Т.К.) 3. *Огороддун бештен үчүнө жүгөрү айдалды.* (Оозеки кептен.) Демек, сан-өлчөм бышыктоочтук катыштын мындай түзүлүштөгү түрү синтетикалык формадагы бышыктоочтук катыштардын тутумунда каралат.

Ал эми аналитикалык формадагы анын ыкташуу түрү эсептик жана иреттик сан атоочтордун, чамалама сан атоочтордун айрым бир тобунун кыймыл-аракет менен болгон байланышынан турат. Демек, этиштин ыкташуу формасында келген сан атоочтун жогорку маанилик түрлөрү өзүлөрүнүн семантикалык мүнөзүнө байланыштуу ар кандай маанилерде колдонулушу мүмкүн:

1. Эсептик жана иреттик сан атоочтор өзүлөрүнүн семантикасына ылайык кыймыл-аракеттин конкреттүү сан-өлчөмүн, сандык иретин, катарын билдирет: 1. *Төрт өлчөп, бир кесип, ток этер сөздү бир айткын.* (М.) 2. *Жаркынбай аны эң биринчи тааныды.* (К.К.) 3. *Ат баспайм деген жерин үч басат, эр көрбөйм деген жерин уч көрөт.* (М.)

Башка түрк тилдериндегидей эле, кыргыз тилинде да сан атоочтордун лексика-семантикалык табияты өзүлөрүнөн кийин оордук, убакыт, аралык жана нарк өлчөмдөрүндөгү нумеративдик сөздөрдүн келишин талап кылып, алар менен семантика-грамматикалык жактан ажырагыс бир бүтүндүктү түзөт да,

кыймыл-аракетке карата төмөнкүдөй бир катар маанилик катыштарда байланышат:

2. Эсептик жана иреттик сан атоочтор мезгил, убакыт маанилериндеги сөздөр менен тизмектеле айтылып, кыймыл-аракеттин белгилүү бир мезгилге тиешелүү болгон конкреттүү сандык белгиси катары келет: 1. *Алты күн ачка болсоң да, атаңды*

сыйла. (М.) 2. Арууке шаарда беш жыл окуду. (А.С.) 3. Анархан уйку көрбөгөнүнө уч ай болгон эле. (К.Ж.)

3) Эсептик сан атоочтор оордук, аралык, нарк өлчөмүндөгү сөздөр менен ажырагыс байланышта келип, кыймыл-аракеттин конкреттүү алынган оордук, аралык, нарк өлчөмдөрүн билдирүү маанисинде колдонулат: 1. *Базардан малдын жемине деп арпадан беш центнер, акшактан жети центнер алдык. («АТ»)* 2. *Сатарбек Москвага кетерде, атасы ага жолго деп миң сом берди. (Ш.А.)* 3. *Мамбет менен инженер кыз Оштон чыкканы. жөө туура он беш чакырым жол басышты. (К.Б.)*

4. Эсептик, иреттик жана чамалама сан атоочтор менен жолу, ирет, маал, мертебе, курдай деген жардамчы сөздөр тизмектеле айтылып, кыймыл-аракеттин кайталаныш иретин, санын билдирет: 1. *Нестан беш-алты жолу кыйкырды, бирок дайын жок. («КМ»)* 2. *Айрыкча жайкысын күндүн узунунда бээлер жети-сегиз маал саалат. («КТ»)* 3. *Нүсүп биринчи жолу Шералыдан каяша жеди. (Т.К.)*

5. Эсептик сан атоочтор мезгилдик, мейкиндик, оордук маанилердеги сөздөр менен тизмектеле айтылып, кыймыл-аракеттин мезгилдик, мейкиндик-аралык, оордук өлчөмдөрүн болжолдоп, чамалап көрсөтөт. Мындай учурда болжолдоо, чамалоо маанисин уюштуруучу лексика-грамматикалык каражаттар сан атоочтор менен тизмектеле айтылган өлчөм маанисиндеги сөздөргө тиешелүү болуп келет: 1. *Пенсияга чыкканда, уулу эки-үч жумача кайта-кайта барып жүрүп, шаарга көчүрүп келген. («ЛЖ»)* 2. *Болбосо бир жаман көрпө үчүн он эки жарым жылча иштетпейт эмеспи. (К.Ж.)* 3. *Дагы алына элеги болжол менен он пудча болот го. («КТ»)*

Ал эми сан-өлчөм бышыктоочтук катыштын жандоочтор аркылуу уюшулушу кыргыз тилине анча мүнөздүү көрүнүш эмес. Бул боюнча бою жандоочунун мезгилдик маанидеги сөздөр менен тутумдаша келип, сан-өлчөм бышыктоочтук функцияда келишин көрсөтүүгө болот: Чейрек кылым бою бул жерде калмактар жашаган. (К.Ж.) Үч жыл бою эмгектенип, эптеп куруп алган эле. (К.Б.)

Бирок кыргыз тилинде чейин, дейре жандоочунун барыш жөндөмө формасындагы мезгил жана сан маанисиндеги сөздөрдү кыймыл-аракет менен байланыштырып, өлчөм бышыктоочтук катышты уюштуруу табияты кыйла активдүү мүнөзгө ээ. Мындай кырдаалда алар кыймыл-аракеттин мезгилдик же сандык конкреттүү чегин билдирет: 1. *Апийимди жалган түшкө чейин кырдык. (М.Э.)* 2. *Асманда жылдыз суюлганга чейин Шатман моло сыяктуу козголбой жер тиктеп отура берди. (К.А.)* 3. *Түшкө дейре жылбаган күн эми шуулдап жөнөп бербеспи. (К.А.)*

Ал эми кээде кыймыл-аракеттин мезгилге, убакытка байланышкан чеги так, конкреттүү эмес, абстракттуу мүнөздө экендигин, анын көпкө созулган абалын билдирет: 1. *Бир топко чейин кабагын чытып ойлонуп турду. (К.Б.)* 2. *Биз өңгүл-дөңгүл жер менен көпкө чейин унчугушпай жүрүп отурдук. (Б.С.)* 3. *Далайга чейин жүрөгү алып учуп, Арууке үйүндө тынч отура албайт. (А.С.)*

Жалпысынан алганда, кыргыз тилинде этиштик ыкташуу формасындагы сан-өлчөм бышыктоочтук катышты уюштурууда сан атоочтор негизги база катары эсептелинет жана өзүлөрүнүн семантика-структуралык мүнөзү боюнча да анын өзүнчө бир түзүлүштөгү түрүн түзөт.

§ 73. Ат атооч + кыймыл-аракет түзүлүшүндөгү сан-өлчөм бышыктоочтук катыш

Ат атоочтордун кыймыл-аракет менен ыкташа байланышып, сан өлчөм бышыктоочтук катышта келиши кыргыз тилине анча мүнөздүү көрүнүш эмес. Бирок сейрек болсо да, тактоочтук категорияга өткөн айрым сурама ат атоочтордун жана анын базасында жасалган тактоочтун кыймыл-аракетке карата сан-өлчөм бышыктоочтук функцияда келиши мүмкүн:

1) Канча өзүнүн семантикасына байланыштуу кыймыл-аракеттин сандык, өлчөмдүк белгисин суроо, тактоо маанисин билдирет: 1. — *Деги канча бермек болду? — деп, Элебестен дагы тактап сурады.* 2. — *Беккулга канча берди?*

Мындай белгисиздикти суроо, тактоо, мисалдардан көрүнүп тургандай, кептин диалогдук формасына мүнөздүү.

2) Канчалык биринчи сүйлөмдө кыймыл-аракеттин күчөтүлгөн мүнөздөгү белгиси катары келет да, экинчи сүйлөмдө ал иш-аракет дайыма иш жүзүнө ашырылбаган абалда берилет, б.а., маанилик жактан биринчи сүйлөмгө дайыма карама-каршы коюлат: *Канчалык аракет кылсак да, шаарды ала албадык. (К.Б.) Канчалык айдаган менен, аксак койдун аягындай илкиген жүрүш. (М.Э.)*

§ 74. Чакчыл + кыймыл-аракет түзүлүшүндөгү сан-өлчөм бышыктоочтук катыш

Чакчылдар кыймыл-аракетти сыпаттык жактан айкындоо мүнөзүндөгү этиштин функционалдык формаларынын бири катары синтаксистик башка катыштарды (сыпаттык катыштан башка) уюштурууда негизги же активдүү база катарында кызмат аткара албайт. Демек, чакчылдардын синтаксистик башка катыштарды уюштуруудагы кызматы (функциясы), негизинен, сүйлөмдүн ички мазмунуна, контекстке, көз карандылыгы менен шартталган анын экинчи пландагы кызматы катары каралат.

Чакчылдар кыргыз тилинде төмөнкүдөй түзүлүштө келип, кыймыл-аракет менен сан-өлчөм бышыктоочтук катышты түзүшү мүмкүн:

1) Эсептик жана иреттик сан атоочторго чакчылдын -ып формасы жалганып, же ушул эле формадагы бол деген этиш сөз тизмектеле айтылып, кыймыл-аракеттин кайталаныш иретин, санын билдирет:

1. — *Торколоп тон кийгизип, тогуздап мал айдаттың беле, батчагар!* — *Абил бий муруттары биринден, ачууга алдырып, дирт-дирт этет.* (Т.К.) 2. *Үчүнчү болуп кезекте турган жылдыздуу жигит менен көзүм уруна тушту.* («АТ») 3. *Сөз сурагандардын ичинен Токтор экинчи болуп чакырылды.* (М.Э.)

2) -ганча, -гыча формасындагы чакчылдар өз алдынча башка атооч сөздөр менен тизмектеле келип да, кыймыл-аракеттин белгилүү бир абалга, мезгилге чейинки өлчөмдүк, ченемдик маанисин билдирет: 1. *Бейшембинин киши болбосуна көзү жетсе керек, жеңем көзү кызарганча ыйлаптыр.* (М.Э.) 2. *Жерге жарык киргенден каш карайганча жер айдайбыз.* (М.Э.) 3. *Буюрса, күздө келип, кыштык бозого каалаганыңча таруу ал, — деди Теңирберди барбалактап.* (Т.К.)

Мындай катыштагы чакчылдарда өлчөм, ченем маанилеринен сырткары сыпаттык маанилер да сакталат.

Кыргыз тилинде белгилүү иш-аракеттин процесси аркылуу өлчөнгөн кыймыл-аракеттин мезгил, убакыт аралык өлчөмдөрү фразеологиялык сөз тизмектери аркылуу да берилет: 1. *Ордонун баш-аягы ат чабым болбосо да, кенен тай чабым келет.* (Т.К.) 2. *Бүгүн болсо минтип кун аркан бою көтөрүлгүчө чай да иче элек.* («КМ») 3. *Тополоңдун кеткенине кенен бээ саам болду, бирок алиге дайын жок.* (К.Ө.) 4. *Булар ыңгыранып эки чокоюн кийишкенче чай кайнам убакыт өттү.* (К.Ж.)

§ 75. Максат бышыктоочтук катыш жана анын грамматикалык түзүлүшү

Максат бышыктоочтук катыш табияты боюнча адамдардын өзгөчө бир мазмундагы, б.а., каалоо, ниеттенүү иретиндеги иш-аракетине гана негизделгендиктен, анын тилде колдонулуш мүмкүнчүлүктөрү да өтө чектелген мүнөздө болот. Ошондуктан максат бышыктоочтук катыш өзүнүн грамматикалык түзүлүшү боюнча да бышыктоочтук катыштын башка түрлөрүнөн бир жактуулугу менен айырмаланып турат.

Кыргыз тилинде максат бышыктоочтук катыш барыш жөндөмөсүндөгү кыймыл-атооч менен кыймыл-аракеттин катышы түрүндөгү жекече көрүнүштү эске албаганда, негизинен, байланыштын синтетикалык формасы аркылуу уюшулбайт.

Ал эми аналитикалык формадагы максат бышыктоочтук катыш грамматикалык түзүлүшү боюнча төмөнкүдөй түрлөргө бөлүнөт:

1. Ыкташуу байланыш формасындагы максат бышыктоочтук катыш;
2. Жандоочтук байланыш формасындагы максат бышыктоочтук катыш.

Жогоркудай түзүлүштөгү максат бышыктоочтук катыштардын уюшулуш принциби, б.а., максат бышыктоочтук катышы, негизинен, сүйлөмдүн ички мазмуну аркылуу аныкталат.

§ 76. Ыкташуу байланыш формасындагы максат бышыктоочтук катыш

Мындай түзүлүштөгү бышыктоочтук катыштын багыныңкы түгөйү чакчыл -ып жана анын -ганы формалары аркылуу уюшулуп, максат бышыктоочтун ички мазмундук табиятына ылайык каалоо, ниеттенүү мүнөзүндөгү али баштала элек иш-аракетти билдирет да, кыймыл-аракет менен максаттык катышты түзөт. Мындай учурда чакчылдар аркылуу берилген иш-аракет тиешелүү жөндөмө формаларындагы тике же кыйыр объектилерге тиешелүү болуп айтылат да, аны менен семантика-грамматикалык жактан ажырагыс бүтүндүктө келет:

1) -ганы формасындагы чакчылдар менен кыймыл-аракеттин байланышы максат бышыктоочтук катышты уюштуруп, бири экинчисине карата каалоо, ниеттенүү маанисинде колдонулат: *1. Эртең базарга барганы Шержан тоодон көп мал айдатты. (М.Э) 2. Кыз уялып кетип, үстү-башын оңдогону акырын жылып сыртка чыкты. (К.Б.) 3. Танабай байбичеси экөө атайы Чорону көргөнү, анын ал-жайын сураганы кыштакка жөнөдү. (Ч.А.)*

2) Чакчыл деп атооч сөздөр менен грамматикалык ажырагыс бүтүндүктө келген -айын формасындагы каалоо жана -сын формасындагы буйрук ыңгай этиштердин тутуму кыймыл-аракетке карата кандайдыр бир иш-аракетти аткаруу үчүн болгон каалоо, ниеттенүү маанисинде колдонулат: *1. Беш-алты жылы бел байлап, кызмат кылып берсин деп, Кыргыз чалды жиберди. («Манас») 2. Байсерке кечеге иш жөнүндө Жоошбайга айтайын деп кайрылды. (Т.С.) 3. Түптөн кетиш тууралуу Кабыл бул жолу Тилекматтын пикирин байкайын деп бараткан эле. (М.Э.)*

3) Чакчыл деп ушул эле мааниде келер чак этиштер менен тутумдаша келип, кыймыл-аракетке карата максат бышыктоочтук катышты уюштурат: *1. Соодагерлер менен Көлгө кетсем деп камына баштаганыма көп болгон. (М.Э.) 2. Нарматка барып, аны менен той жөнүндө акылдашам деп, Кулкиши атын токунду. (М.А.) 3. Чукул жерден жөнөп калса, сенин иңди алып келгиче тура туралы деп келдик. (М.Э.)*

4) -ып формасындагы чакчыл өзүнөн мурда колдонулган тике объектиге тиешелүү болуп айтылат да, кыймыл-аракет менен байланышып, максат бышыктоочтук катышты уюштурат. Мындай учурда -ып формасындагы чакчыл конструкция кыймыл-аракеттин белгилүү бир максат үчүн багытталганын билдирет: *1. Гүлсарыны издеп, Танабай тоодогу жылкычыларга аттанды. (Ч.А.) 2. Аны менен элдешүү аргасын көздөп, болгон иштин жөн-жайын айтып акылдашуу үчүн Жапай Көкөтөйдү чакыртмай болду. (Т.С.) 3. Беккулду издеп, Алимжан менен Ак-Сууга бармай болдум. (М.Э.)*

5) Чакчылдын -ып формасындагы бол деген этиш -мак, -макчы формаларындагы кыймыл атоочтук конструкциялар менен кыймыл-аракетти байланыштыруучу грамматикалык форма катары колдонулат да, алардын ортосундагы максат бышыктоочтук катышты шарттайт. Мындай түзүлүштөгү конструкциялар кыймыл-аракетке карата кандайдыр бир иш-аракетти аткаруу үчүн болгон каалоо, ниеттенүү маанисин билдирет: *1. Мал төлдөтүүнүн дайындыгы кандай болду экен, эмне бүтүп, эмне даярдалды экен, ошону билмекчи болуп, Танабай колхоздун борборуна бармай болду. (Ч.А.) 2. Булар кетер замат, Байболот тун жамынып, Караколго жүрмөк болуп камынып калды. (М.Э.) 3. Танабай, жоргоңу кармап алып, тиги балээсинин баарын сыйрып салмакчы болуп даярдана баштады. (Ч.А.)*

6) Кыргыз тилинде атайын же чакчылдын -ып формасындагы атайлап деген тактооч маанисиндеги сөз кыймыл-аракет менен байланышып, өзүнүн

семантикасына ылайык максат бышыктоочтук катышты уюштурушу жагынан лексика-грамматикалык башка каражаттарга караганда туруктуулук мүнөзү боюнча айырмаланат: 1. *Нурбек билимдүү, уюштургуч жетекчи катары атайын жаңы уюшулган совхозго жиберилди. (Ч.А.)*

2. *Атайлап тиги отурган Мыскалды уксун деген эле. (Н.Б.)*

3. *Шамбет унун атайын бек-бек чыгарды. (Т.С.)* 4. *Сага атайлап алып келдим, жакшылап багып мин. (Ш.Б.)*

7) Кыргыз тилинде сейрек болсо да барыш жөндөмө мүчөсү жалганган -мак, -ыш, -уу, -оо формаларындагы кыймыл-атоочтор кыймыл-аракетке карата максат бышыктоочтук катышта келиши мүмкүн. Мындай учурда алар өзүлөрүнөн мурда колдонулган тике жана кыйыр объектилер менен семантика-грамматикалык жактан ажырагыс биримдикте тутумдашып, кыймыл-аракеттин белгилүү бир максатка карата багытталганын же анын ишке ашырылышына арналгандыгын билдирет: 1. *Бирок тиги аял токтоо, кайраттуу Айшаны жашырышка арга издеди. (Т.С.)* 2. *Саадат өзүн ызалагандардан кек алууга азыртадан материал жыйнап, даярданып жүргөн болчу. (Т.С.)* 3. *Өз жаатын чыңамакка Саадат эч кимге билгизбей каражат топтой баштады. (Т.С.)*

Мындай бышыктоочтук конструкция өзүнүн грамматикалык түзүлүшү боюнча аналитикалык эмес, синтетикалык формадагы бышыктоочтук катыштын системасында каралыш керек. Бирок кыргыз тилиндеги максат бышыктоочтук катышты уюштурууда грамматикалык мындай түзүлүш жогоруда көрсөтүлгөндөй жеке мүнөздөгү көрүнүш болгондуктан, аны максат бышыктоочтук катыштын өзүнчө бир формалык-структуралык түрү катары кароонун, биздин оюбузча, зарылдыгы жок.

§ 77. Жандооч байланыш формасындагы максат бышыктоочтук катыш

Кыймыл атоочтордун атоочтор категориясына, айрыкча зат атоочко жакындыгынын бир белгиси катары алардын кызматчы сөздөр, анын ичинен жандоочтор менен тизмектеле айтылышын көрсөтүүгө болот. Демек, ушул өзгөчөлүгүнө байланыштуу кыймыл атоочтор максат жана себеп маанилерин уюштурууда активдүү колдонулуучу үчүн жандоочу менен тутумдаша келип, кыймыл-аракетке карата максат жана себеп бышыктоочтук катыштарды уюштурат.

Кыргыз тилинде мындай түзүлүштөгү максат бышыктоочтук катыштын үчүн жандоочтуу багыныңкы түгөйлөрү өзүлөрүнүн семантикалык табияты боюнча каалоо, ниеттенүү мүнөзүндөгү али баштала элек, аткарыла элек иш-аракетти билдирип, багындыруучу түгөй (кыймыл-аракет) анын кандайча иш жүзүнө ашырыла тургандыгын билдирет. Ошондуктан максат бышыктоочтук катыштын багындыруучу түгөйү катары келген сөз, негизинен, этиштин өткөн чак формасында келет. Демек, максат бышыктоочтук катыштын түгөйлөрүнүн семантика-грамматикалык ушул өзгөчөлүктөрү аларды үчүн жандоочу аркылуу уюшулган себеп бышыктоочтук катыштан айырмалап турат.

Максат бышыктоочтук катыштын ушул түрүнүн грамматикалык түзүлүшү төмөнкүдөй:

1) -уу, -ыш, -оо формаларындагы кыймыл-атоочтор менен үчүн жандоочунун тизмеги кыймыл-аракетке карата максат бышыктоочтук катышта келет. Мындай учурда кыймыл-аракет процесси катары колдонулган кыймыл атоочтор тиешелүү жөндөмө формалардагы тике же кыйыр объектиге тиешелүү болуп айтылат да, кыймыл-аракеттин келечекте ишке ашырыла турган максатын билдирет: 1. *Оору кишиге жардам кылуу учун атайын келип олтурам. (А.Сол.)* 2. *Биздин жерге жанакы бирикме чарбасын уюштуруш учун аны жогорку өкмөт атайын жибериптир. (Т.С.)* 3. *Эртеңки боло турган той жөнүндө сүйлөшүш учун Кулу Нурматка кетти. (К.Ж.)* 4. *Карыя, сизден бирдеме сураш учун келдим. (А.Т.)*

2) -сын мүчөсү уланган буйрук ыңгай маанисиндеги этиш сөздөр менен үчүн жандоочу байланышта келип, кыймыл-аракетке карата кандайдыр бир иш-аракетти болтурбоо максатын билдирет: 1. *Жаңы туулган козулардын өпкөсүнө суук тийбесин учун, Танабай кашардагы. тоңдордун баарын казып чыгарды. (Ч.А.)* 2. *Сайгактабасын учун, кун көтөрүлгөндө, музоолорду суу боюна, коюу өскөн бадалдардын арасына айдап кийирем. (М.Э.)* 3. *Энелерин эмбесин учун торпоктордун мурдун атайын көзөп, боркок тагып коюшчу. («ЛЖ»)*

3) Атоочтуктар менен учун жандоочунун тизмеги да кыймыл-аракетке карата максат бышыктоочтук катышты уюштурушу мүмкүн. Бирок мындай конструкциянын бышыктоочтук бөлүгү белгилүү гана атоочтук формада, б.а., анын терс -бас формасында келет да, жогорку эле мааниде, кандайдыр бир иш-аракетти болтурбоо максатында колдонулат: 1. *Биринчи күнү көзгө чалдыкпас учун кундузу буйта жерге тыныгып, түндө жол жүргөн эле.* 2. *Назарыңды сындырбас учун жалгандан жомок убада кылган элем баягыда. (К.О.)* 3. *Мен сиздин көңүлүңүздү алагды кылбас учун атайын кайыктын жанында калдым. (К.Ж.)*

Кыргыз тилинде жогоркудай түзүлүштө келген атоочтуктун кыймыл-аракетке карата максаттык катышта колдонулушу, биринчиден, атоочтук -бас формасы максат бышыктоочтун грамматикалык табиятына ылайык келүүчү али аяктала элек иш-аракетти билдирсе, экинчиден, атоочтук терс форма аркылуу уюшулганына карабастан, анын оң мааниде колдонулушу максат бышыктоочтун ички мазмундук мүнөзүнө ылайык келет. Анткени максат,

каалоо маанилери өзүнүн табияты боюнча дайыма оң мазмундагы түшүнүктөрдөн турат. Үчүнчүдөн, атоочтук аркылуу берилген ушул оң маани учун жандоочу аркылуу башка бир кыймыл-аракетке карата максаттык мазмунда багытталып турат. Демек, жогорку формалар менен алар аркылуу берилген мазмундун бирдиги гана максат бышыктоочтук катыштын уюшулушун шарттайт.

**ИШТЕ БЕРИЛГЕН СИНТАКСИСТИК КАТЫШТАРДЫН
МААНИЛИК ЖАНА СТРУКТУРАЛЫК
ТҮРЛӨРҮ БОЮНЧА ТАБЛИЦАЛАР**

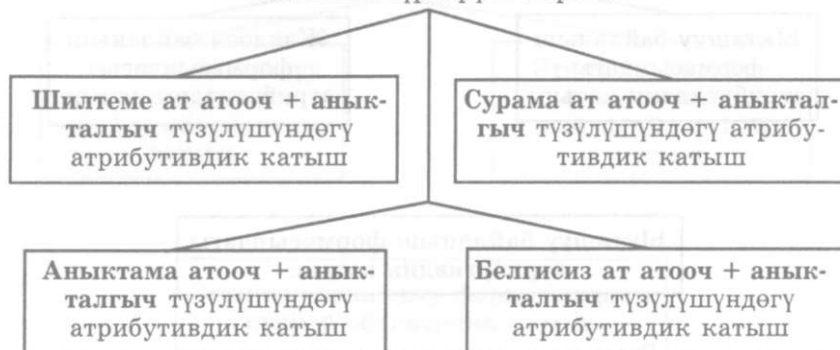

**Ат атооч + аныкталгыч түзүлүшүндөгү
атрибутивдик катыш**

Ат атоочтун (багындыруучу түгөйлөрдүн)
маанилик түрлөрүнө карата

**Атоочтук + аныкталгыч түзүлүшүндөгү
атрибутивдик катыш**

Атоочтуктардын формаларына карата

III. Бышыктоочтук катыш

Маанилик түрлөрү

I. Орун бышыктоочтук катыш

Грамматикалык түзүлүшүнө карата

Аналитикалык формадагы бышыктоочтук катыш

Синтаксистик байланыш формасына карата

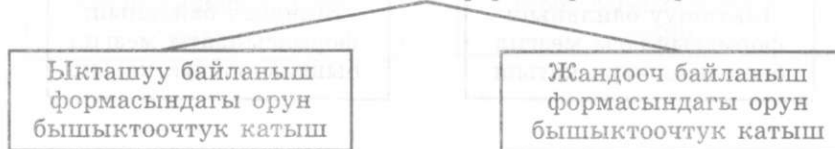
Этиштик башкаруу формасындагы орун бышыктоочтук катыш

Грамматикалык түзүлүшүнө карата

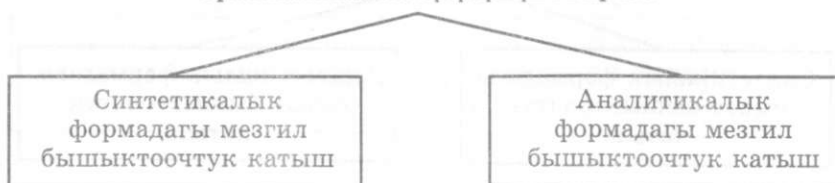
Аналитикалык формадагы орун бышыктоочтук катыш

Синтаксистик байланыш формаларына карата

Мезгил бышыктоочтук катыш

Грамматикалык түзүлүшүнө карата

**Синтетикалык формадагы
мезгил бышыктоочтук катыш**

Багындыруучу түгөйлөрдүн
лексика-грамматикалык табиятына карата

Атоочтук башкаруу
формасындагы мезгил
бышыктоочтук катыш

Этиштик башкаруу
формасындагы мезгил
бышыктоочтук катыш

**Аналитикалык формадагы
мезгил бышыктоочтук катыш**

Синтаксистик байланыш формаларына карата

Ыкташуу байланыш
формасындагы мезгил
бышыктоочтук катыш

Жандооч байланыш
формасындагы мезгил
бышыктоочтук катыш

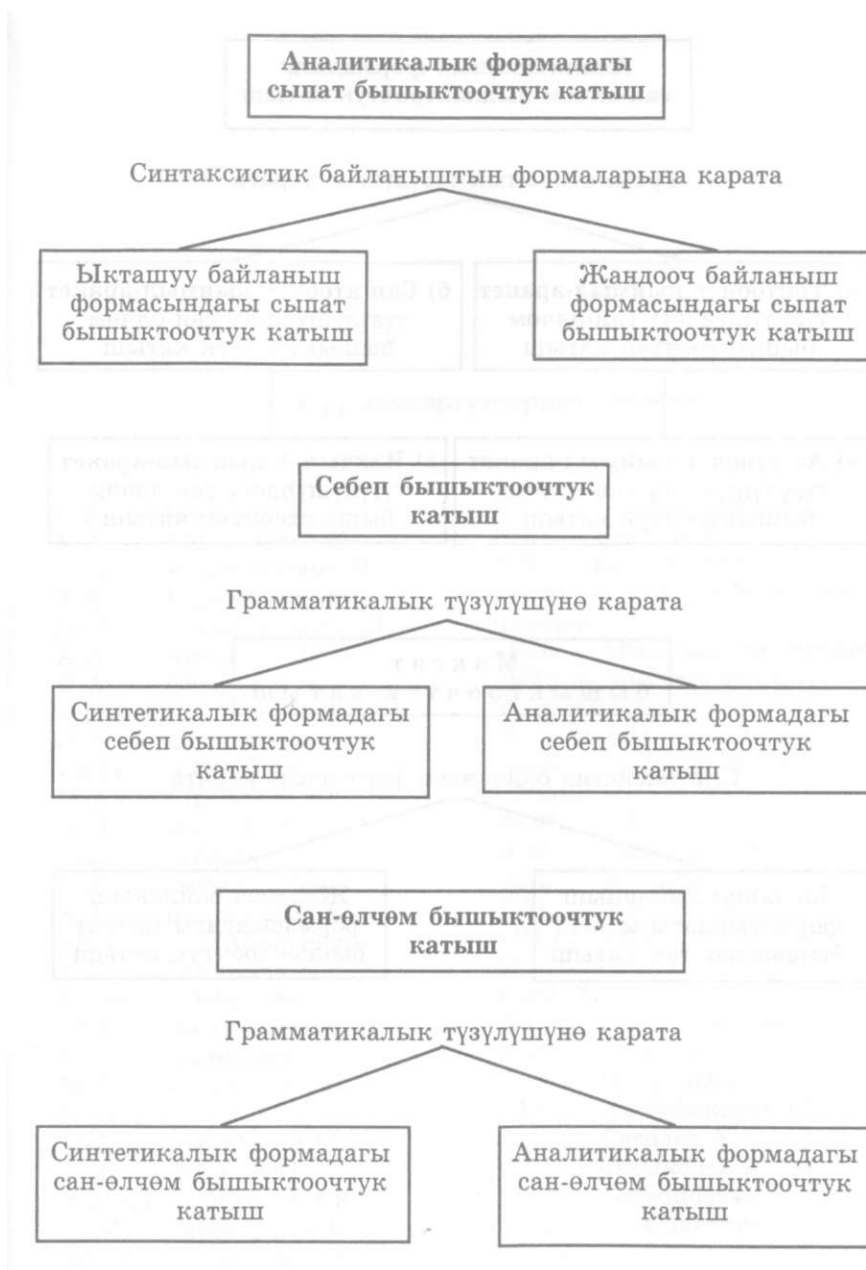
Сыпат бышыктоочтук катыш

Грамматикалык түзүлүшүнө карата

Синтетикалык формадагы
сыпат бышыктоочтук
катыш

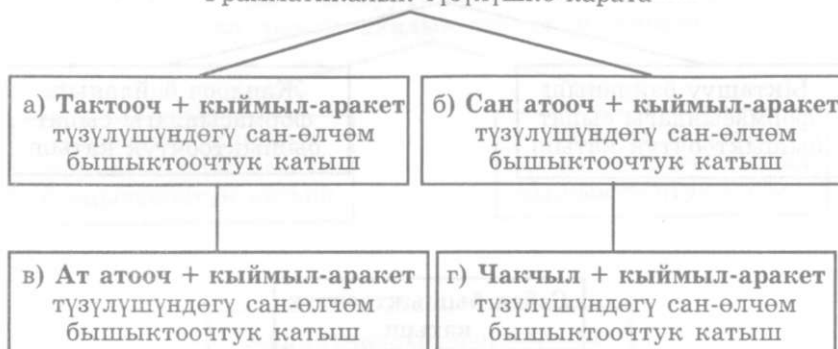
Аналитикалык формадагы
сыпат бышыктоочтук
катыш

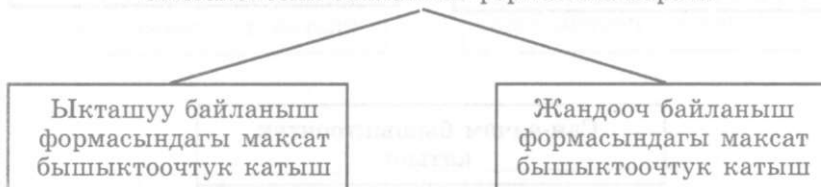
**Аналитикалык формадагы
сан-өлчөм бышыктоочтук катыш**

Грамматикалык түзүлүшкө карата

**Максат
бышыктоочтук катыш**

Синтаксистик байланыш формасына карата

Шарттуу кыскартуулардын тизмеси

Б.А. — Абакиров Б.	К.Жус. — Жусупов К.
У.А. — Абдукаимов У.	К.К. — Каимов К.
М.А. — Абдукаримов М.	Т.К. — Касымбеков Т.
Т.А. — Абдымомунов Т.	«КМ» — «Кыргызстан мада нияты»
Ш.А. — Абдыраманов Ш.	«КП» — «Кыргызстан пионери»
А.А. — Айтбаева А.	«КТ» — Кыргыз туусу
Ч.А. — Айтматов Ч.	Л. — лакап
Авиценна	М. — макал
О.А. — Айтымбетов О.	«ЛЖ» — «Ленинчил жаш»
«АТ» — «Ала-Тоо»	«Манас»
М.Ал. — Алыбаев М.	Ж.М. — Мавлянов Ж.
М.А. — Ауэзов М.	И.М. — Мансуров И.
«Ас.» — «Асаба»	Э.М. — Медербекев Э.
М.Б. — Байжиев М.	Т.М. — Мияшев Т.
Н.Б. — Байтемиров Н.	«МГ» — «Мугалимдер газетасы»
«Бай.» — «Байчечекей»	М.М. — Мураталиев М.
К.Б. — Баялинов К.	Омор Хаям
К.Бек. — Бектенов К.	К.О. — Осмоналиев К.
Ш.Б. — Бейшеналиев Ш.	К.Ө. — Өгөбаев К.
С.Б. — Бөлөкбаев С.	С.Ө. — Өмүрбаев С.
М.Гап. — Гапаров М.	Ш.С. — Садыбакасов Ш.
Гегель	А.С. — Саспаев А.
М.Гор. — Горький М.	С.С. — Сасыкбаев А.
Б.Ж. — Жакиев Б.	З.С. — Сооронбаева З.
К.Жап. — Жапаров К.	«СК» — «Советтик Кыргызстан»
К.Ж. — Жантөшев К.	Т.С. — Сыдыкбеков Т.
Ж.Жап. — Жапиев Ж.	Таб. — Табышмак
Ж.Ж. — Жээнчороев Ж.	«Чал.» — «Чалкан»
Жом. — Жомок	А.Чех. — Чехов А.
А.Тек. — Текенеев А.	М.Ш. — Шолохов М.
Т.Мол. — Тоголок Молдо	Я.Ш. — Шиваза Я.
Т. — Токтогул	Элдик ыр
Ж.Т. — Турусбеков Ж.	М.Э. — Элебаев М.
А.У. — Убукеев А.	«Эр Төштүк»
Б.У. — Усубалиев Б.	«ЭТ» — «Эркин Тоо» «УС» — Учкул сөз
Ү.Т. — Үмөталиев Т.	
Ү.Ш. — Үмөталиев Ш.	